

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Διάλογοι στη
Δημόσια Διοίκηση

Δίκαιο

Διοικητική Επιστήμη

Οικονομία

Φορολογία
& Ελεγκτική

Ηλεκτρονικό Περιοδικό
του Τμήματος
Δημόσιας Διοίκησης

Τεύχος 1

Μάρτιος 2021

ISSN: 2654-1580

Περιεχόμενα

Editorial	3
Επιτροπές Περιοδικού	4
ΕΝΟΤΗΤΑ I - ΜΕΛΕΤΕΣ	5
Εργασία και Απασχόληση: Ανθρώπινα Δικαιώματα ή «Πόροι Παραγωγής»; Μύθοι και Ιδεοληψίες που στην πράξη διαμορφώνουν τη σκέψη μας και τους θεσμούς <i>Αργυριάδης, Δημήτριος</i>	6
Η Σχεδόν Μη-Ελεγξιμότητα και Μη-Παρατηρησιμότητα των Οικονομιών του Πραγματικού Κόσμου <i>Μαριόλης Θεόδωρος, Βελτσίστας Παναγιώτης</i>	38
Internal Auditing in the Greek Public Sector: Being in a crucial crossroad <i>Filos, John</i>	51
The Reflection of the 1921 Constitution of Turkey in Greece and the Greek Constitutional Theory <i>Papadaki, Polyxeni</i>	66
Reflecting on democratic ethos and digital art <i>Polimeris, Spiros</i>	84
ΕΝΟΤΗΤΑ II - ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ – ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΜΑΗΣ ‘68	97
Η Ατλαντίδα ενός Ατελεύτητου 1968 <i>Μαριόλης, Θεόδωρος</i>	98
Η θρησκευτική θεμελίωση της πολιτικής ανυπακοής και της αντίστασης <i>Διέλλας, Γεώργιος</i>	112
Ο Νικηφόρος Ελληνικός Μάης του ’63 <i>Τριγάζης, Πάνος</i>	127
Η διαφάνεια στην πολιτική ζωή : Η υπόθεση Νοβάρτις <i>Νικολόπουλος, Γεώργιος</i>	135
Μάης του 68 και επαναστατική δημοκρατία <i>Καλτσώνης, Δημήτρης</i>	143

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	150
Η Συνταγματική και Διεθνής προστασία της Ιθαγένειας <i>Παπαδάκη, Πολυξένη</i>	151
Οι σύγχρονες περιπέτειες της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών: Μια ηθικο-συνταγματική προσέγγιση <i>Παναγοπούλου, Φερενίκη</i>	153
Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα–Ο κόσμος μετά τον Covid-19 <i>Κοντιάδης, Ξενοφών</i>	155
Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821 -Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας <i>Κοντιάδης, Ξενοφών</i>	157
Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση <i>Κτιστάκη, Σταυρούλα</i>	160
Εταιρεία Διοικητικών Μελετών – Τόμος εις Μνήμην Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου <i>Παναγοπούλου, Φερενίκη / Μπάλτα Εύα</i>	162
An Introduction to Cryptocurrencies – The Crypto Market Ecosystem <i>Daskalakis Nikos / Georgitseas Panagiotis</i>	164

Διάλογοι στη Δημόσια Διοίκηση – Editorial

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι και φίλοι του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου,

Βρισκόμαστε στην ευχάριστη θέση να δημοσιεύσουμε το πρώτο τεύχος του περιοδικού που εκδίδει το Τμήμα μας. Στόχος μας είναι η έκφραση επιστημονικών προβληματισμών, η ανταλλαγή απόψεων, η προαγωγή του διεπιστημονικού διαλόγου και η ενημέρωση για την ακαδημαϊκή δράση του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης. Ελπίζουμε το περιοδικό να αντέξει στον χρόνο και την κριτική των αναγνωστών και να αποτελέσει ένα σύγχρονο μέσο δημοσίευσης μελετών καταξιωμένων αλλά και νέων ερευνητών. Οποιαδήποτε δική σας σκέψη και ανατροφοδότηση είναι πάντοτε ευπρόσδεκτη.

Το πρώτο αυτό τεύχος του περιοδικού μας κοσμείται από μελέτη του Δημητρίου Αργυριάδη, Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης και Επίτιμου Διδάκτορα του Τμήματός μας, με θέμα «Εργασία και Απασχόληση: Ανθρώπινα Δικαιώματα ή 'Πόροι Παραγωγής'; Μύθοι και Ιδεοληψίες που στην πράξη διαμορφώνουν τη σκέψη μας και τους θεσμούς». Επίσης έχουμε την τιμή να δημοσιεύουμε το άρθρο του Προέδρου του Τμήματός μας από κοινού με τον υποψήφιο Δρ Παναγιώτη Βελτσίστα που αναφέρεται στο ζήτημα της μη Ελεγχιμότητας και μη Παρατηρησιμότητας των Οικονομιών του Πραγματικού Κόσμου. Ακόμα, ο αναγνώστης θα βρει εξαιρετικά ενδιαφέρουσα την εισήγηση της Καθηγήτριας Πολυξένης Παπαδάκη, αναφορικά με την αντανάκλαση του πρώτου δημοκρατικού Συνταγματικού κειμένου του σύγχρονου τουρκικού κράτους το 1921 στην Ελλάδα και την ελληνική συνταγματική θεωρία, καθώς και την άκρως επίκαιρη μελέτη του Καθηγητή Ιωάννη Φίλου, για τον Έλεγχο στον δημόσιο τομέα. Η πρώτη σειρά των άρθρων αυτού του τεύχους συμπληρώνεται με την πρωτότυπη μελέτη του Δρ Σπύρου Πολυμέρη, ΕΔΙΠ του Τμήματός μας, σχετικά με το δημοκρατικό ήθος και την ψηφιακή τέχνη με την οποία μας δίνει τροφή για προβληματισμό. Τέλος, την ύλη του πρώτου αυτού τεύχους συμπληρώνουν κάποιες από τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Συμπόσιο που διοργανώθηκε από το Τμήμα μας τον Μάιο του 2018 και ήταν αφιερωμένο στα 50 χρόνια από το Μάη του 1968.

Σας ευχόμαστε καλή ανάγνωση!

Η Συντακτική Επιτροπή

Επιτροπές Περιοδικού

Συντακτική Επιτροπή

Πολυξένη Παπαδάκη, Καθηγήτρια, Διευθύντρια του Περιοδικού, Πετράκος Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Χριστοπούλου Χριστίνα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Κόρδας Γρηγόριος, Επίκουρος Καθηγητής, Μπάλτα Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια Παναγοπούλου Φερενίκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πολυμέρης Σπυρίδων, Ε.ΔΙ.Π.

Επιστημονική Επιτροπή

Καραβίτης Νικόλαος – Καθηγητής, Κέφης Βασίλειος – Καθηγητής, Κοντιάδης Ξενοφών – Καθηγητής, Κριάρη Ισμήνη – Καθηγήτρια, Κτιστάκη Σταυρούλα – Καθηγήτρια, Μαριόλης Θεόδωρος – Καθηγητής, Μουστάκας Μελέτιος - Καθηγητής, Παπαδάκη Πολυξένη - Καθηγήτρια, Φίλος Ιωάννης – Καθηγητής, Μουκίου Χρυσούλα - Αν. Καθηγήτρια, Μπώλος Άγγελος - Αν. Καθηγητής, Πετράκος Γεώργιος - Αν. Καθηγητής, Χάνος Αντώνιος - Αν. Καθηγητής, Αναγνώστου Διαμάντω - Επ. Καθηγήτρια, Βόγκλης Ελευθέριος - Επ. Καθηγητής, Κόρδας Γρηγόριος - Επ. Καθηγητής, Μηλιώνης Νικόλαος - Επ. Καθηγητής, Μπάλτα Ευαγγελία - Επ. Καθηγήτρια, Μπαμπαλιούτας Λάμπρος - Επ. Καθηγητής, Παναγοπούλου Φερενίκη - Επ. Καθηγήτρια, Χριστοπούλου Χριστίνα - Επ. Καθηγήτρια, Παπάζογλου-Μητροπούλου Αιμιλία – Λέκτορας, Πολυμέρης Σπυρίδων - Ε.ΔΙ.Π.

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι – ΜΕΛΕΤΕΣ

Εργασία και Απασχόληση: Ανθρώπινα Δικαιώματα ή «Πόροι Παραγωγής»; Μύθοι και Ιδεοληψίες που στην πράξη διαμορφώνουν τη σκέψη μας και τους θεσμούς*

Δημητρίου Αργυριάδη

Ομότιμου Καθηγητού Διοικητικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης και Επίτιμου Διδάκτορος του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου

[dimitriarg@gmail.com]

* Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στην ομιλία που πραγματοποιήθηκε εξ αποστάσεως στο πλαίσιο του μαθήματος «Ειδικά θέματα Διοικητικής Επιστήμης» του ΠΜΣ “Διοικητική Επιστήμη και Δημόσιο Μάνατζμεντ” του Παντείου Πανεπιστημίου στις 10 Ιουνίου 2020. Επανελήφθη, ενημερωμένη, στις 2 Δεκεμβρίου 2020.

«Ἡροδότου Ἀλικαρνασσεὸς ἱστορίας ἀπόδειξις ἦδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θαυμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι, τὰ δὲ βαρβάροις ἀποδεχθέντα ἀκλέα γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι’ ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι»

“*Felix qui potuit rerum cognoscere causas*”

Publis Virgilius Maro, Georg.ii

Φίλοι Κυρίες και Κύριοι, Αγαπητοί Φοιτηταί

Θερμά ευχαριστώ τις φίλες Καθηγήτριες Κτιστάκη και Μπάλτα που μου άνοιξαν το δρόμο για την εξ αποστάσεως, αλλά και τόσο ευπρόσδεκτη, συνάντηση αυτή. Επρόκειτο όντως να γίνει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο αυτή την ημέρα και ώρα... Και δεν μπορώ να σας κρύψω ότι δεν είναι –Zoom ή Skype– ο τρόπος της συνάντησης που προτιμώ, όμως αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια της παρούσας πανδημίας. Δεν είναι, βέβαια, αυτή η πρώτη πανδημία που πλήττει την υφήλιο. Ούτε πολύ φυσικά θα είναι και η έσχατη. Αν μάλιστα προσθέσουμε τις μύριες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, συνειδητοποιούμε την έκταση, την ένταση και ποικιλία των πολλαπλών προκλήσεων, που η καθημερινότητα επιφυλάσσει τόσο στους κυβερνώντες όσο και σε απλούς πολίτες. Η προστασία και ασφάλεια κατά του *απροσδοκήτου* καθιστώνται οσημέραι πρωταρχικές φροντίδες του Κράτους και της Διοίκησης, που μόνον το Κράτος και η Διοίκηση σε όλα τα επίπεδα σύγχρονης διακυβέρνησης είναι σε θέση να διασφαλίσουν για όλους, ανεξαρτήτως τόπου καταγωγής, πολιτικής τοποθέτησης ή οικονομικής ευρωστίας. Είναι το Κράτος αυτό το μόνο ικανό να συγκεντρώσει τους πόρους που είναι απαραίτητοι για τη φροντίδα αυτή. Γι’ αυτό και η διαχείριση κρίσεων περνά στην πρώτη γραμμή των προτεραιοτήτων που δεν μπορεί η κυβέρνηση να απεμπολήσει είτε διότι *κοστίζει* ακριβά, είτε διότι δεν κομίζει άμεσο πελατειακό όφελος. Το ότι σε πάμπολλες χώρες, στην προκειμένη περίπτωση, το Κράτος και η Διοίκηση ευρέθησαν απροετοίμαστοι, κατελήφθησαν δηλαδή εξ απίνης, λέγει πάρα πολλά για το *αγοραίο μοντέλλο* –The Market Model of Governance– που ήταν εις το επίκεντρο της ομιλίας που έδωσα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο την 27^η Μαρτίου του περασμένου έτους. Αργότερα δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*.

Το Αγοραίο Μοντέλλο: Μοντέλλο Ευκαιριακό κι Εργαλειακό

Το γεγονός και μόνο ότι Πολιτεία και πολίτες της Νέας Υόρκης ευρέθησαν, το Μάρτιο του 2020, χωρίς ποδιές και μάσκες, δίχως κρεβάτια, αλλά και αρκετό προσωπικό, το γεγονός και μόνο πως ηρωικές προσπάθειες ιατρών και νοσοκόμων χρειάστηκαν για να σωθούν ζωές και να αποτραπεί το χειρότερο λέγει πάρα πολλά για τις μύριες ατέλειες και δυσλειτουργίες ενός μοντέλλου Διοίκησης, ειδικότερα δε Διοίκησης του Προσωπικού. Είναι το μοντέλλο Διοίκησης που επεκράτησε πλήρως, στις αγγλοσαξωνικές κυρίως χώρες, αλλά και κατ' επέκταση στη λεγόμενη Δύση, την επαύριο της πτώσης του «Υπαρκτού Σοσιαλισμού». Το μοντέλλο αυτό συνεδέθη με τα ονόματα των Reagan και Margaret Thatcher, αλλά και των γνωστών νεο-φιλελεύθερων οικονομολόγων όπως του Milton Friedman και των Αυστριακών Von Hayek και Von Mises. Ήταν πρότυπο Κράτους και Διοίκησης με στόχους βραχυπρόθεσμους και μειωμένη εμβέλεια, που εφίλοδοξούσε να «λειτουργεί καλύτερα και να κοστίζει λιγότερο» (“to work better and cost less”). Επικαλούμενο πάντα τους νόμους της αγοράς, ήταν ωστόσο κίνημα βαθύτατα ιδεολογικό και συντηρητικό. Εκήρυξε αντεπανάσταση κατά του Κράτους Προνοίας κι εν μέρει του Κράτους Δικαίου που, στην Αμερική, είναι ευρύτατα γνωστό ως the Administrative State και σήμερα, κάπως αργά, πολλοί δημοσιολόγοι προσπαθούν να ανασυστήσουν. Απώτερος σκοπός αυτής της αντεπανάστασης ήταν ο περιορισμός, αν όχι πλήρης κατάργηση, του Κράτους Προνοίας, που οι νεο-φιλελεύθεροι συνέδεαν δυνητικά με ολοκληρωτισμό και καθεστώς δουλείας (“The Road to Serfdom”). Εργαλεία προς εκπλήρωση του απώτερου αυτού στόχου, οι νεο-φιλελεύθεροι και η Νέα Δημόσια Διοίκηση (New Public Management) –τάση που, στον τομέα μας, επικρατούσε ευρύτατα από το 1990 και πέρα–, ήταν τα 3 D (Downsizing, Deregulation and Devolution), ήτοι μείωση του Κράτους, Απορρύθμιση και Αποκέντρωση ή Ιδιωτικοποίηση (Privatization), συχνά σε συνδυασμό με τέχνασμα, γνωστό ως Outsourcing. Όπως είπαμε, άμεσοι στόχοι ήταν τα 3 E (Economy, Efficiency, Effectiveness), ήτοι Οικονομία, Αποδοτικότητα, Παραγωγικότητα (Αργυριάδης 2019, Timsit 1980).

Αξίζει να σημειώσουμε πως, το μοντέλλο τούτο: συρρίκνωσης του Κράτους πρωτίστως αφορούσε – και αφορά– το Κράτος που φροντίζει και μεριμνά, ήτοι Κράτος που παρέχει Πρόνοια, Παιδεία, Υγεία, Αγωγή και Κατοικία, παροχή υπηρεσιών, με άλλες λέξεις, που οι νεο-φιλελεύθεροι θεωρούν ως κατ' εξοχήν πεδίο δράσεως του ιδιωτικού τομέως. Το Κράτος παρέμεινε κύριος των δυνάμεων ασφαλείας, όλων των ενόπλων δυνάμεων και των πολεμικών εξοπλισμών. Παρεισέφησαν ωστόσο και στον τομέα αυτόν η πρακτική του *outsourcing* και η ιδιωτικοποίηση των φυλακών, σε τέτοιο σημείο μάλιστα που τόσο οι φυλακές όσο και οι

εξοπλισμοί να εκφεύγουν των σκοπών τους για να εξυπηρετήσουν εμπορικές, πολιτικές, πελατειακές και άλλες σκοπιμότητες. Όπως ορθώς παρατήρησε ο Chester Newland, ομότιμος διακεκριμένος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Νοτίου Καλιφορνίας, παρασταθήκαμε μάρτυρες μεταστροφής του Κράτους από ένα Κράτος Πρόνοιας προς ένα Κράτος Βίας και Εχθροπραξιών (Newland 2019: 1-30). Τα πρόσφατα συμβάντα, από τη Μιννεάπολι ως την Ατλάντα, περνώντας από την Washington DC και από τη Νέα Υόρκη, έδωσαν την αφορμή σε μέλη του κατεστημένου να υπεραμυνθούν ενός μοντέλλου Κράτους πανίσχυρου στρατιωτικά και πλήρως εξοπλισμένου, αλλά συνάμα αδιάφορου προς τους μικρούς και αδύναμους που πρώην Δημοκρατική υποψήφια απεκάλεσε «αξιοθρήνητους» (deplorables). Μοιραίος χαρακτηρισμός που ίσως να της κόστισε τις εκλογές το 2016. Εξ ου και είναι πολλοί αυτοί που επιθυμούν την απομόνωσή τους από ισχυρά λαϊκά ρεύματα, δηλαδή που επιζητούν αναγέννηση του Κράτους και της Διοίκησης. Είναι το Κράτος αυτό που επρυτάνευσε από τον FDR κατά τη δεκαετία '30 ως τον LBJ, τη δεκαετία '60 του 20ού αιώνας. Δεν είναι αξιοπερίεργο πώς, στα πολλά συνθήματα για εκ βάθρων αλλαγή της Αστυνομίας Πόλεων και μείωση των δαπανών της, ακούστηκαν και ψίθυροι που εστόχευαν το Πεντάγωνο και τις Ένοπλες Δυνάμεις. Άραγε, θα αποσιωπηθούν οι ψίθυροι μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου; Κανείς δεν το γνωρίζει. Χαρακτηριστικά αναφέρω πως σε πολλές περιπτώσεις, τους τελευταίους μήνες, ανώτεροι στρατιωτικοί εφρόντισαν ν' αποστασιοποιηθούν από την Προεδρία και τους προς αυτήν προσκείμενους Ρεπουμπλικάνους.

Την έκρηξη αγανάκτησης στους δρόμους όλων των πόλεων της Αμερικής ενέτειναν συνθήκες κατ' οίκον περιορισμού που επέβαλαν οι ανάγκες για την καταπολέμηση του ιού. Ακόμη και στην πόλη μας, ελάχιστοι συνέχισαν να χαίρουν συνθηκών άνεσης κι ευημερίας, αυτές που επικρατούν στο κέντρο του Manhattan. Φυτίλι για την έκρηξη απέβη συνδυασμός ανέχειας και αγανάκτησης. Συνιστούν την αναπόφευκτη έκβαση διακυβέρνησης και κράτους τριών δεκαετιών. Όχι μόνον η απόσταση πλουσίων και πτωχών, προνομιούχων και μη, που ήδη ξεπερνά το 1 προς 300 κατά μέσον όρον (Krugman 2020: 259-260 et passim), αλλά και αδυναμία, πραγματική α-πορία εγχρώμων και πτωχών να βάλουν ψωμί στο τραπέζι και να πληρώσουν το νοίκι, οδήγησε πολλούς σε αποστασιοποίηση απ' το κατεστημένο παρ' όλα τα ηχηρά συνθήματα πατριωτισμού και «αγαθών» προθέσεων που συνεχώς εκπέμπουν οι δυνάμεις του κατεστημένου, ασχέτως –ας προσθέσουμε– κομματικής προέλευσης. Σε μια προσπάθεια μάλιστα να διασκεδάσει κάπως τις επιπτώσεις και εντυπώσεις της κρίσης που σοβεί, η Πολιτεία

εθέςπισε moratorium στα ενοίκια και εφρόντισε για τη διοργάνωση συσσιτίου για τους πολύ πτωχούς. Μόνο στη Νέα Υόρκη καθημερινά σιτίζονται 1.5-2.0 εκ. κάτοικοι που, απ' τη μια μέρα στην άλλη, έμειναν «επί ξύλου κρεμάμενοι». Αυτά σε μια πόλη 8.5 εκ., την πλουσιότερη του κόσμου, όπου διαμένουν και ευημερούν 100 περίπου δισεκατομμυριούχοι, αλλ' όπου ακόμη και σε καλούς καιρούς ένα 30-40% του πληθυσμού μετά δυσκολίας τα βγάζει πέρα.

Αντιληπτή επομένως είναι η ένδειξη οργής και αλλοτρίωσης ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, που, σε καιρούς ευμάρειας, παραμένει σιωπηλό αλλά σε ώρες κρίσης βγαίνει και διαδηλώνει τη δυσαρέσκειά του. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η οργή των νέων που πλημμύρισαν τους δρόμους στο Manhattan και το Brooklyn δεν εστρέφετο μόνον κατά των ισχυρών και των πλουσίων, αλλά και καθεστώτος που καθορίζει την πορεία της πολιτικής και της Αστυνομίας. Το καθεστώς αυτό, επί αιώνα και πλέον, αναπαράγει και διατηρεί ένα σύστημα διακρίσεων: διακρίσεων φυλετικών, που συνάμα αποβαίνουν ταξικές, κοινωνικές και οικονομικές. Σπάνια οι λέξεις *σύστημα*, *συστημικό* και *συστηματικό* ευρήκαν τόση απήχηση όσο επί των ημερών μας. Απαντήθηκαν συχνά στα πανώ και στα συνθήματα των νέων, λευκών και εγχρώμων, όχι μόνο στη Νέα Υόρκη αλλά και σ' άλλες πόλεις. Κάτι, επομένως, άλλαξε γιατί, μέχρι προ ολίγου, το σύνθημα που ακούγεται στη Νέα Υόρκη και που επικρατούσε ευρύτερα, ήταν «να φύγει ο Trump», «να φύγουν οι Ρεπουμπλικάνοι», ωσάν αυτό από μόνο του, και από τη μια ημέρα στην άλλη, να έφερνε την αλλαγή. *Βαθιά ριζωμένα συστήματα* δεν μεταβάλλονται εύκολα. Κι όπως λέγει η παροιμία, «ένας κούκος δεν φέρνει την άνοιξη». Για την Αστυνομία της πόλεως αρμόδιος είναι ο Δήμαρχος, όχι ο Πρόεδρος των ΗΠΑ. Ωστόσο και οι δύο ανήμποροι, Δημοκρατικός ο πρώτος, Ρεπουμπλικάνος ο δεύτερος, αντιμετωπίζουν εξ ίσου την ίδια σκληρή πραγματικότητα, προϊόν δεκαετιών. Τους δεσμεύει, φυσικά, αλλά πολλές φορές, προθύμως, την εκμεταλλεύονται ψηφοθηρικά.

Το Σύστημα και οι Πηγές του

Το σύστημα, όπως είπαμε, πηγάζει ιστορικά από ένα καθεστώς προαιώνιο δουλείας και καταπίεσης που, μόνον στα χαρτιά και θεωρητικά, κατήργησε η τροποποίηση του Αμερικανικού Συντάγματος, το 1865. Επήλθε καλύτερευση κατά τις δεκαετίες '30, '40, '50 και '60 του περασμένου αιώνα κάτω από τις Προεδρίες του F.D. Roosevelt και των επιγόνων του, παρ' όλες τις δυσχέρειες των δύο πολέμων – του Β' Παγκοσμίου και του Βιετνάμ. Την καλύτερευση έφεραν τα μέτρα του New Deal, και επί Προεδρίας Johnson, του Πολέμου κατά της Πτώχειας

(Newland 2015: 111-144). Ωστόσο, *αυτά* τα μέτρα έθεσε στο στόχαστρό του ο Πρόεδρος Ronald Reagan. Και ψηφοθηρικά, προεκλογικά, τα εξεμεταλλεύθησαν και οι Δημοκρατικοί, το '93 και '94. Όχι μόνον ο Πρόεδρος Clinton αλλά και άλλοι πολλοί αποκαλούμενοι «μετριοπαθείς» Δημοκράτες, κάτω από τον αστερισμό του «αγοραίου μοντέλλου» (market model of governance), εθέσπισαν το “*Workfare*” και Mass Incarceration («μαζική φυλάκιση») που έπληξαν κυρίως πτωχούς και μειονότητες, κατά το πλείστον εγχρώμων. Διασκεδάζονταν έτσι το “*Welfare*” (Πρόνοια), που ο Ronald Reagan εχλεύαζε ως την πηγή δεινών και της γραφειοκρατίας. Ωστόσο λίγο αργότερα ο Clinton εισήγαγε τη μηδενική ανοχή (zero tolerance) που έστειλε χιλιάδες εγχρώμων ανδρών στις φυλακές. Δεν αποκλείεται, βέβαια, μετά την εμπειρία των τελευταίων μηνών, οι Δημοκρατικοί να είναι πιο δεκτικοί μιας νέας αλλαγής. Αλλά ας μην την προεξοφλούμε. Το «σύστημα» είναι πανίσχυρο... και άκρως συντηρητικό. Συναποτελείται από Ρεπουμπλικάνους και Δημοκρατικούς. Όμως πολύ περισσότερο περιλαμβάνει ισχυρά οργανωμένα συμφέροντα και κέντρα εξουσίας στενά συνδεδεμένα τόσο με το Πεντάγωνο όσο και με πολεμικές ή τεχνολογικές εταιρείες και βιομηχανίες αιχμής.

Τα κέντρα αυτά εξηγούν πώς, εν καιρώ ειρήνης και κάτω από Προέδρους άλλοτε Ρεπουμπλικάνους και άλλοτε Δημοκρατικούς, πόλεμοι διαιωνίζονται και οι σχετικές δαπάνες δεν έπαυσαν να αυξάνονται. Κανείς δεν βρήκε το θάρρος να τις αμφισβητήσει. Παρέχουν ευκαιρίες για *παραπληροφόρηση* που είτε συσκοτίζει είτε παραμορφώνει μια στυγνή πραγματικότητα για να ενισχύσει έντεχνα τη μισαλλοδοξία και το σωβινισμό. Τη μισαλλοδοξία και το σωβινισμό απέρριπταν οι νέοι, αλλά και τα ΜΜΕ, στις ΗΠΑ, την εποχή του πολέμου στο Βιετνάμ, συμβάλλοντας άμεσα έτσι στον τερματισμό του πολέμου. Ωστόσο, ολίγο αργότερα, ο Reagan και οι διάδοχοί του, μέχρι των ημερών μας, τα ανήγαγαν σε δόγμα που ακόμη επικρατεί. Έλαβε απτή μορφή σε πρόγραμμα καλούμενο «Για τον Νέο Αμερικανικό Αιώνα» (βλ. συνημμένο Project for the New American Century) αλλά και δοξασίες που κάθε τόσο εξέπεμπαν Πρόεδροι και Υπουργοί τους. Ακόμη χωρίζουν τον κόσμο σε δύο αντιμαχόμενα, αντίπαλα στρατόπεδα: την *Πόλη του Φωτός* (City of Light ή City on the Hill) και τις Δυνάμεις του Σκότους (“Evil Empire” του Reagan ή “Axis of Evil” του Bush). Οι μεν ανήκουν «στη Δύση», αυτοπροσδιοριζόμενοι ως ο «Ελεύθερος Κόσμος» (Free World). Απέναντί τους στέκεται ο «*Άζων του Κακού*». Τον συναποτελούν η Κίνα, η Βόρειος Κορέα, η Ρωσία και το Ιράν. Παρά την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της, η Δύση εμφανίζεται ως διαρκώς απειλούμενη και εν κινδύνω ώστε να αποσιωπούνται τυχόν διαμαρτυρίες για τις όντως υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες εν

καιρώ ειρήνης. Πόλεμοι κι εχθροπραξίες διαιωνίζονται στη μακρυνή περιφέρεια, με τη συνεργασία πρακτόρων και δοσιλόγων, που συστρατεύονται με τους εισβολείς, όπως και στην Κατοχή επί Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά καιρούς, εξυμνούνται οι ανάπηροι των πολέμων αυτών ως «ήρωες», ως υπεραμυνόμενοι των «ελευθεριών μας» (defending our freedoms).

Η στυγνή πραγματικότητα, ωστόσο, είναι αλλού. Έγκειται, συγκεκριμένα, στο γεγονός ότι πόλεμοι στο Ιράκ, το Αφγανιστάν, Συρία, Υεμένη και Λιβύη έχουν παύσει προ πολλού να ενθυμίζουν τα έτη της Ελλάδος (1940-1945), της Μεγάλης Βρετανίας (1940-1945), της Ρωσίας (1941-1945) ή της Γιουγκοσλαβίας (1941-1945), όταν αυτές υπέστησαν γερμανική επίθεση και, πολλές, την εισβολή και κατοχή του Άξονος. Επί των ημερών μας τον πόλεμο στηρίζουν βιομηχανίες αιχμής, και το εμπόριο όπλων, που πλουτίζουν και ευνοούν ολίγες μόνον χώρες της Αμερικής και Ευρώπης. Σε σπάνιες περιπτώσεις, οι πόλεμοι προάγουν τέχνες και υπηρεσίες που εξυπηρετούν ειρηνικούς σκοπούς. Αλλά μικρή η ευλογία και τεράστια η σπατάλη. Άνισα κατανέμονται αλλ' αν δε διαμαρτύρεται, όπως θα έπρεπε, ο κόσμος, τούτο οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι οι πόλεμοι διεξάγονται σε χώρες μακρινές. Σκορπίζουν μεν το θάνατο και την καταστροφή (π.χ. εισβολή στη Βαγδάτη), αλλ' όσοι τους διεξάγουν και τους προκαλούν έχουν το μονοπώλιο της *παραπληροφόρησης*. Συγκαλύπτουν την αλήθεια με ρητορεία και πατριδοκαπηλία. Ζούμε τις πρώτες στιγμές μιας νέας πραγματικότητας που δύσκολα μπορεί να συλλάβει η γενεά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επί των ημερών μας, οι πόλεμοι διεξάγονται *subrosa* – στα κρυφά δηλαδή. Δεν μάχονται οπλίτες, επιστρατευμένοι πολίτες, που περιμένουν την ώρα να γυρίσουν στα σπίτια τους και στις δουλειές τους. Μάχονται *μισθοφόροι* και όχι κατ' ανάγκην άνδρες της εμπόλεμης χώρας. Αναζητούν τον πόλεμο ως κύρια απασχόληση, την πλέον προσοδοφόρα που θα μπορούσαν να έχουν. Γι' αυτό και επιζητούν να τη διαιωνίσουν υπό μίαν ή άλλη μορφή. Τους μισθοφόρους αυτούς δεν παύουν να εξυμνούν οι κάπηλοι της εξουσίας και των βιομηχανιών που αποκομίζουν κέρδη απ' τους πολέμους αυτούς. Δεν είναι *πόλεμοι ανάγκης*, όπως ο Β΄ Παγκόσμιος. Είναι πόλεμοι «*ευκαιρίας*» που προωθούν συμφέροντα χωρών, συμμαχιών ή οργανισμών που μάταια συγκαλύπτονται με επαγγελίες ειρήνης και προφάσεις δήθεν στήριξης του Διεθνούς Δικαίου, Ανθρώπινων Δικαιωμάτων και της Δημοκρατίας. Αντιθέτως, όπως είδαμε, παραβιάζουν τη Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών (Άρθ. 2) και με τον τρόπο αυτό τη διεθνή έννομη τάξη (Loufir 2020).

Το μοντέλλο που επεκράτησε στη διεξαγωγή πολέμων δεν είναι άλλο, φυσικά, από το νεοφιλελεύθερο –και νεο-συντηρητικό– που παρήγαγαν επίσης τη Νέα Δημόσια Διοίκηση (New

Public Management). Το κατευθύνει σκέψη ωφελιμιστική, χρησιμοθηρική και ευκαιριακή, όπου οι στόχοι «αγιαίνουν τα μέσα». Εκόμισε στη Διοίκηση τις Εταιρείες Συμβούλων (Management Consultant Firms) και ελεύθερους εργολάβους που, στο δημόσιο χώρο, πληρούν περίπου το ρόλο των βιομηχανιών και μισθοφόρων. Η Διοίκηση, ο Στρατός και η Αστυνομία αποτελούν ένα *συνεχόμενο* σύστημα, ίσως πολύ περισσότερο από ό,τι θα πρέπει να είναι. Αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοσυμπληρώνονται. Θεσμικά ωστόσο έχουν διάφορο αποστολή και η καλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος απαιτεί να μη συγχέονται τα καθήκοντα και οι ρόλοι. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως πρόσφατα έγινε γνωστό ότι: «Defund the Police», το σύνθημα που ακούγεται τόσο πολύ στους δρόμους όλων σχεδόν των πόλεων, δεν σημαίνει μόνο μείωση των κονδυλίων για αστυνομικά καθήκοντα, αλλά και κονδυλίων που εξυπηρετούν την αγορά μεταχειρισμένων όπλων (π.χ. τανκς και αυτομάτων) που το Πεντάγωνο δεν χρειάζεται πλέον. Στρατός, Εθνοφρουρά και Αστυνομία συναποτελούν ένα σύστημα *έννομης βίας* που αυτοδιατηρείται και τείνει προς επέκταση. Από τις αρχές του αιώνας, αν όχι από πρωτότερα, οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί της έδωσαν *προτεραιότητα* σ' εχθροπραξίες και πολέμους που ακόμη συνεχίζονται στη Μέση Ανατολή, αλλ' ήδη μετατοπίζονται ανατολικά, με την Κίνα ως νέο στόχαστρο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλά συμφέροντα και κέντρα εξουσίας εμπλέκονται σε αυτή την αλλαγή και πως, κατά συνέπειαν, κάθε στροφή, μοιραία, θα έχει προεκτάσεις και εντός και εκτός της χώρας. Στο εσωτερικό, οι συνεχιζόμενοι πόλεμοι και οι υψηλές δαπάνες, που μοιραία συνεπάγονται, βαρύνουν τους πτωχούς και τους εγγράμους υπέρμετρα διότι καθυστερούν –*παραπέμπουν ουσιαστικά* σ' ελληνικές καλένδες– προγράμματα βελτίωσης της υποδομής και επένδυσης στους τομείς της υγείας, παιδείας, κοινωνικής πρόνοιας και στέγασης που καθίστανται *απαραίτητες* για να μειωθεί το χάσμα που χωρίζει πλουσίους και πτωχούς, προνομιούχους και μη (Krugman 2020).

Το χάσμα αυτό ευρέθηκε στο επίκεντρο της προσοχής των διαμαρτυρόμενων στους δρόμους πολλών μεγαλουπόλεων. Ακόμη συνεχίζονται οι καταλήψεις στο Portland, Seattle και αλλού. Το χάσμα αυτό δεν έπαυσε να ευρύνεται και να βαθύνει από το 1980 και πέρα. Τις πολλαπλές επιπτώσεις τους η παρούσα πανδημία έφερε στο προσκήνιο με τρόπο προκλητικό. Πώς όμως διασκεδάζονται, για να συνεχισθούν, τέτοιες φοβερές αδικίες - ανισότητες που αφορούν όχι μόνον εις το εισόδημα, αλλά και την υγεία, την κατοικία, τη βασική εκπαίδευση και προοπτικές ανέλιξης στην κοινωνία; Εκεί απαντάται ο ρόλος των *μύθων*, των *ιδεοληψιών* – δηλαδή της παραπλάνησης και *παραπληροφόρησης*, που έντεχνα καλλιεργούν οργανωμένα συμφέροντα.

Μέχρι πρότινος ακόμη, πριν ξεσπάσει η πανδημία, ο “Bernie” ήταν ο εχθρός. Ο στόχος του Joe Biden ήταν να σταματήσει τον Sanders (“Stop Sanders!”). “Bolshie Bernie” τον αποκαλούσαν κύκλοι των δεξιών Ρεπουμπλικάνων, διότι ο Sanders εκέρδιζε έδαφος, κυρίως μεταξύ νέων, των λεγόμενων Millennials (δηλαδή «παιδιά» της χιλιετηρίδος), με την εκστρατεία που έκαμε για τη θέσπιση Εθνικού Συστήματος Υγείας. Τόσον Ρεπουμπλικανοί όσο και οι λεγόμενοι «μετριοπαθείς» (moderate) Δημοκρατικοί κατέκριναν το Σύστημα ως ανεδαφικό και «αντι-αμερικανικό» (unamerican) και τον Sanders, κατά συνέπεια, ως καταφανώς «μη εκλέξιμο» (unelectable). Εδώ, σαφώς διαφαίνονται τα χαρακτηριστικά πολιτικού συστήματος που εχθρεύεται τα οράματα και τις ιδεολογίες, δυσπιστεί προς κάθε είδος «κοινωνικού συμβολαίου» κι ωστόσο καλλιεργεί μύθους και ιδεοληψίες που, φυσικά, ευνοούν την καθεστηκυία τάξη. Ευνοεί και προωθεί ένα δήθεν «ρεαλισμό» –αποκαλείται *pragmatism*– που πρωτίστως εκδηλώνεται στις πρόδηλες *διαπραγματευτικές* επιδόσεις των πολιτικών ανδρών (transactional politics), όχι τόσο σε προγράμματα υπέρ των πολιτών.

Σε πιο καλές εποχές και ευνοϊκές συνθήκες αυτό το στυλ διευκόλυνε διακομματικές συμμαχίες που επέτρεψαν την ψήφιση νομοσχεδίων στήριξης σημαντικών αλλαγών – τούτο κατ’ εξοχήν κατά τις δεκαετίες 1930-1970. Επί της εποχής μας, το σύστημα δυσλειτουργεί, διότι στις αποστάσεις που χωρίζουν αντιλήψεις περί του πρακτέου και του επιθυμητού υπεισέρχονται συμφέροντα μαχητικά, κάλλιστα οργανωμένα (τα περιβόητα lobbies). Οι πρακτικές των lobbies δεν απέχουν, πολύ φυσικά, από τη διαφθορά (Fukuyama 2014: 5-26; Frederickson & Ghere 2013; Nabatchi 2010).

«Λόγω μεν»... «Έργω δε»...

Ο λόγος συγκαλύπτει μιαν πραγματικότητα *διάφορο* από εκείνην που εμφανίζουν τα κόμματα, το σύνταγμα και οι νόμοι. «Λόγω μεν», δημοκρατία και ελευθερία υπάρχουν. Αλλά και τούτο ποικίλλει κατά περιοχές και δεν αποθαρρύνει ωρισμένες πολιτείες, κατά κανόνα του Νότου, να παρεμβάλλουν εμπόδια σε πλείστους μαύρους πολίτες, που επιθυμούν να ψηφίσουν ή να προσέλθουν στις κάλπες. Ισότης δεν υπάρχει, τουλάχιστον *στην πράξη*, όπως η μεταχείριση των μαύρων και των «Λατίνων» καταφανώς απέδειξε και δη σε περίοδο κρίσεων, όπως η σημερινή. Ο νόμος δεν διακρίνει μεταξύ λευκών και εγχρώμων, πλουσίων και πτωχών. Διακρίσεις υπεισέρχονται στην *εφαρμογή* του νόμου εξ αιτίας προκαταλήψεων και στερεοτύπων που παραμένουν πάντοτε πολύ βαθειά ριζωμένα στο νου και στη συνείδηση ενός μεγάλου τμήματος

του πληθυσμού. Τόσο βαθύ και τόσο κάθετα αντίθετο προς το γράμμα και πνεύμα του νόμου είναι το μένος αυτό ώστε να προκαλεί αγανάκτηση και αμηχανία μεταξύ των νέων πρωτίστως. Κατάφορη αδικία εις βάρος των έγχρωμων, ίσως για πρώτη φορά από της εποχής του Martin Luther King, οδήγησε αριθμό λευκών, ιδιαίτερα των νέων, να υψώσουν τη φωνή τους εις ένδειξη διαμαρτυρίας κατά της καταπίεσης και αδικίας αυτής. Αλλάζει η κοινωνία, έστω και με αργό ρυθμό. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι μπροστά της βρίσκει πάντοτε οργανωμένα συμφέροντα, πολύ συχνά σε σύμπραξη με κρατικές δομές στα διάφορα επίπεδα της εξουσίας στη χώρα. Θα μπορούσαμε να ειπούμε ότι, όπως το απέδειξαν πρόσφατα τα γεγονότα, η Κοινωνία των Πολιτών προτρέχει. Το Κράτος, αντιθέτως, ακολουθεί με πολύ βραδύ ρυθμό, ωσάν η επίδειξη ζήλου από την Κοινωνία των Πολιτών να έφερνε το Κράτος σε κάποια αμηχανία.

Το χάσμα, που χωρίζει το λόγο απ' την πράξη και διαρκώς διευρύνεται, προσπαθούν να συγκαλύψουν *μύθοι* και *ιδεοληψίες*, με καταβολές πανάρχαιες, που επανεμφανίζονται κατά καιρούς, με ποικίλη μορφή. Τέτοια ιδεοληψία είναι και ο *ρατσισμός* που θα ενόμιζε κανείς θαμμένο και χαμένο μετά την ήττα του Χίτλερ, της Αποικιοκρατίας και του Apartheid. Προσεκτικοί στα λόγια τους αλλά και φίλα διακεείμενοι προς τη Νότιο Αφρική, οι Ronald Reagan και Thatcher, και άλλοι δεξιοί και νεο-φιλελεύθεροι, δεν απέκρυπταν τη στήριξη που παρείχαν σε καθεστώτα ολιγαρχικά ή και ρατσιστικά. Στήριξαν τον Pinochet, δικτάτορα της Χιλής επί 17ετία, που, ως στενό του σύμβουλο, είχε τον Milton Friedman, γνωστό οικονομολόγο της Σχολής του Σικάγο. Πράγματι, εν ονόματι της ελευθερίας –πρωτίστως οικονομικής–, αυτός και άλλοι νεο-φιλελεύθεροι συστηματικά υπεβίβαζαν τόσο την αρχή της ισότητας όσο και την αλληλεγγύη ως δήθεν δυσμενείς περιορισμούς του δικαιώματος της ελεύθερης επιλογής. Δεν πρέπει, κατά συνέπεια, να μας εκπλήξει πώς οι νίκες Reagan - Thatcher και αργότερα των Bush, ήταν πλήγματα συνάμα κατά του ΟΗΕ, της Παγκόσμιας Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ 217(III) της 10 Δεκεμβρίου 1948) και των δεκαετιών ανάπτυξης (Development Decades) των Ηνωμένων Εθνών. Από το '90, η Ανάπτυξη... ιδιωτικοποιήθηκε, δήθεν λόγω της *κοπώσεως* των «δωρητών χωρών» (donor countries). Ανάλογες υπήρξαν οι εξελίξεις στο εσωτερικό χωρών όπως οι ΗΠΑ, που ε γνώρισαν τη λαίλαπα του νεο-φιλελευθερισμού. Ανθρώπινα δικαιώματα και ηθικά προστάγματα, όπως της αλληλεγγύης, δεν είναι αποδεκτά από τους νεο-φιλελεύθερους, που πρόσκεινται φιλοσοφικά στις θεωρίες του Βρετανού φιλοσόφου Jeremy Bentham. Κατ' αυτόν (1791), τα λεγόμενα

ανθρώπινα δικαιώματα είναι πλάσματα του νόμου. Δεν έχουν αυτόνομη ύπαρξη (Sen, 2009: 357-366).

Σαφέστατα επομένως τ' ανθρώπινα δικαιώματα εκφράζονται ως φαινόμενα, κάποτε παροδικά, που αγγίζουν τα συμβαίνοντα τόσο στο εσωτερικό όσο και το εξωτερικό μιας χώρας. Όταν καταπατώνται τα ανθρώπινα δικαιώματα με συνεχείς πολέμους και «σταυροφορίες» δήθεν χάριν της Δημοκρατίας και της Ελευθερίας, τα δικαιώματα τούτα, αργά ή γρήγορα, θα καταπατηθούν και στο εσωτερικό. Πτωχοί και μειονότητες, φυλετικές κυρίως αλλά και θρησκευτικές και άλλες, είναι συνήθως στο στόχαστρο. Πλατειά διαδεδομένος ο ρατσισμός συνίσταται σε ένα συνονθύλευμα στερεοτύπων και ιδεοληψιών. Αλλάζουν κατά περίπτωση. Σε κάθε περίπτωση όμως ο ρατσισμός παρουσιάζει δύο κύρια χαρακτηριστικά και δύο όψεις. Από τη μια μεριά είναι η φιλαρέσκεια, ο σωβινισμός και η *ύβρις*, με την αρχαία έννοια της λέξεως. Δεν μας προτρέπει απλώς, όπως ο Έκτωρ στην *Ιλιάδα*, «υπέιροχον έμμεναι άλλων, μηδέ γένος πατέρων αισχυνέμεν». Μας λέγει, απεναντίας, ότι *είμαστε ήδη καλύτεροι...* εκ γενετής. Έχομε, κατά συνέπειαν, το δικαίωμα να κατακτούμε, να κατακυριεύουμε και να υποχρεώνουμε άλλους να κάμουν αυτό που τους λέμε. Θεωρούμε ως δεδομένο ή λογικό «να βάλουμε στη θέση τους» όσους δεν αποδέχονται την υπεροχή μας. Κλασικό παράδειγμα αυτής της νοοτροπίας είναι το διαβόητο Project for the New American Century (Πρόγραμμα για τον Νέο Αμερικανικό Αιώνα), που προ ολίγου αναφέραμε. Όπως το Δόγμα Μονρόε, σποραδικά μνημονεύεται σε επίσημα διαγγέλματα, αλλά για μια δεκαετία και πλέον (1997-2006) έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της Αμερικανικής Πολιτικής. Γνωστό ως προϊόν της σκέψεως των νεο-συντηρητικών οπαδών των R. Reagan και George W. Bush, το πρόγραμμα εστόχευε να διασφαλίσει *εσ αεί* την αδιαμφισβήτητη και δηλωμένη υπεροχή και ηγεμονία των ΗΠΑ ανά τον κόσμο. Συνυπέγραψαν το πρόγραμμα τούτο όλα τα κύρια μέλη της κυβερνήσεως G. W. Bush, αλλά και οι αρχιτέκτονες των πολέμων κατά του Ιράκ και του Αφγανιστάν (Bush, Cheney, Rumsfeld, Wolfowitz, Abrams, Bolton κ.ά.). Το πρόγραμμα εσημάδεψε όχι μόνον την απαρχή των εχθροπραξιών που συνεχίζονται ακόμη, αλλά και εξοπλισμών που είχαν ως σκοπό να αποθαρρύνουν κάθε άλλη χώρα της Γης να θέλει να πλησιάσει την Αμερική σε πολεμική ετοιμότητα. Τις βασικές αρχές του, οι εμπνευστές του αντλούν απ' τη στρατηγική του Reagan, που εστόχευε πρωτίστως στη διαβόητη «πολεμική υπεροχή και ηθική διαύγεια» («Reaganite policy of military strength and moral clarity»). Βλ. [https://en.wikipedia.org/Project for the New American Century](https://en.wikipedia.org/Project%20for%20the%20New%20American%20Century)).

Την άλλη όψη του νομίσματος του ρατσισμού και της αλαζονείας συναποτελούν η εχθρότητα, καχυποψία και περιφρόνηση προς όσους διεκδικούν την ισότητα, αλλά και, κατ' επέκτασιν, όσους άλλους εσυνηθίσαμε να θεωρούμε κατώτερους και να καταπιέζομε. Απλώς, τους ανεχόμεθα όσο «δεν σηκώνουν κεφάλι». Τέτοια είναι η αλαζονεία που υποθάλλει ακόμη την έχθρα κατά της Ρωσίας και παραμένει αμείωτη τριάντα χρόνια μετά το πέρας του Ψυχρού Πολέμου. Τέτοιος είναι ο ρατσισμός που οδήγησε στο ξέσπασμα που ακόμη συγκλονίζει τις πόλεις της Αμερικής από τη Νέα Υόρκη ως το Seattle, Washington, πολλές δεκαετίες μετά την καθιέρωση τόσο της ισονομίας όσο και των ανθρώπινων δικαιωμάτων, τόσο στο παγκόσμιο επίπεδο όσο και μέσα στη χώρα. Ακριβώς επειδή είναι διάχυτα και *συστημικά*, μίσος, αλαζονεία και ρατσισμός δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν μόνον νομοθετικά, με μέτρα δηλαδή που απλώς καταδικάζουν τέτοια θλιβερά φαινόμενα. Με καταβολές πανάρχαιες, εκφράζονται ποικιλοτρόπως. Καθοριστικό τους γνώρισμα είναι το έκδηλο αίσθημα ηθικής υπεροχής που φυσικά συνεπάγεται μια έμμονη ιδέα πως η υπεροχή αυτή είναι *εξ αεί* και σου δίνει το δικαίωμα να παρεμβαίνεις ελεύθερα στις υποθέσεις των άλλων. Εξυπακούεται βέβαια πως το δικαίωμα τούτο δεν είναι αντιστρέψιμο. Θυμηθείτε, για παράδειγμα, την οργή και αγανάκτηση πολλών Αμερικανών όταν «επληροφορήθησαν» πως Ρώσοι δήθεν προσεπάθησαν να αλλοιώσουν το αποτέλεσμα ή την πορεία των εκλογών, το 2016.

Ο Μύθος της «Δύσης» και τα παράγωγά του: οι Σταυροφορίες

Παράδειγμα τρανό του φαινομένου τούτου είναι οι πόλεμοι που συνεχίζονται αλλά και οι απειλές που κατά καιρούς εκτοξεύονται προς όσους δεν ευπειθούν προς τη Νέα Παγκόσμια Τάξη, που ευρέως αποκαλείται «Δυτική» και «Φιλελεύθερη», χωρίς βεβαίως να είναι το ένα ή το άλλο. Ο κόσμος εσυνήθισε στην ορολογία αυτή, σε τέτοιο σημείο μάλιστα που δεν προβληματίζεται, όχι αρκετά τουλάχιστον, από τις αντιφάσεις και αναλήθειες που ενέχει και εμφανίζει. Πρόκειται ουσιαστικά περί *ιδεοληψίας* κατάλοιπο της Αποικιοκρατίας. Είναι βαθειά ριζωμένη στη Βόρειο Αμερική αλλά και, κατ' επέκταση, στη Δυτική Ευρώπη. Όπως και άλλοι μύθοι και ιδεοληψίες έχει καταβολές πανάρχαιες. Παραπέμπει ιστορικά στο διαβόητο Σχίσμα που εχώρισε τη Ρώμη από την Κωνσταντινούπολη –το όνομα Βυζάντιο προσετέθη πολύ αργότερα– και την Καθολική από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Με την πάροδο του χρόνου, ο διχασμός αυτός οδήγησε στη *διχοτόμηση* του κόσμου σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, Ανατολής και Δύσης που, συν τω χρόνω απέκτησαν χροιάν όχι μόνον θρησκευτική και πολιτική, αλλά πολιτισμική και δεοντολογική. Έτσι η Δύση περιεβλήθη τον μανδύα της

ηθικής, της προόδου, της νομιμότητας, της ελευθερίας και της ευημερίας. Η Ανατολή, αντιθέτως, κατέληξε να γίνει συνώνυμο της Παρακμής και της Απολυταρχίας. Στ' αγγλικά "Oriental despotism" χρησιμοποιείται ακόμη κατ' αντιδιαστολήν προς την έκφραση "Western Democracy". Όχι σπάνια, αναφέρεται σε χώρες της Άπω ή Εγγύς Ανατολής, όχι κατ' ανάγκην όλες δημοκρατικές. "Bon pour l'Orient", στη Γαλλία, μέχρι πρότινος ακόμη, αφορούσε σε αγαθά ή και διπλώματα δευτέρας ποιότητας.

Μαθαίνουμε από τον Neil Ascherson, Σκωτσέζο συγγραφέα και λάτρη της Ελλάδος, ότι στη Μαύρη Θάλασσα, γύρω από τον Εύξεινο Πόντο, γεννήθηκαν δύο έννοιες που ακόμη κατατρέχουν την ανθρωπότητα στο μέτρο που έδωσαν έναυσμα σε μύριες εκστρατείες –και σταυροφορίες– της Δύσης κατά της Ανατολής, αργότερα δε εκστρατείες προς κατάκτηση του Νότου. Σταυροφόροι ελεηλάτησαν την Κωνσταντινούπολη πορευόμενοι προς τους Αγίους Τόπους (1204). Αργότερα, κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα, τη σκυτάλη παρέλαβαν Βόρειοι και Δυτικοί που προσέθεσαν θρησκεία, γλώσσα και την τεχνολογία στην «εκπολιτιστική τους αποστολή» ("mission civilisatrice - civilizing mission). Στο απόγειο αυτής της ιδέας, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Βρετανός ποιητής Rudyard Kipling απηύθυνε στον πρόεδρο των ΗΠΑ Theodore Roosevelt παράκληση –και πρόκληση– να αναλάβει αυτός *The White Man's Burden*, το φορτίο δηλαδή του εκπολιτισμού των «αγρίων» ή βαρβάρων, που ο Kipling περιέγραφε ως κάπου μεταξύ «διαβόλων και μικρών παιδιών» ("half-devil and half child). Αλήθεια τι θα κάναμε χωρίς *βαρβάρους*, όπως γράφει και ο Καβάφης; Πόσες «λύσεις», πόσες δηλαδή «*προφάσεις εν αμαρτίαις*», οι βάρβαροι προσέφεραν και ακόμα τώρα προσφέρουν για να εξυπηρετώνται οι εκάστοτε σκοπιμότητες της «πολιτισμένης Δύσεως»;

Από τον Disraeli, που έστειψε τη Βικτωρία Αυτοκράτειρα των Ινδιών, μέχρι τον Winston Churchill η ανθρωπότητα ε γνώρισε την άνοδο και το απόγειο αλλ' ύστερα την παρακμή της Αποικιοκρατίας. Εβάσταξε έναν αιώνα και πλέον. Διαμελισμός του κόσμου σε Αυτοκρατορίες και σφαίρες επιρροής έδωσε σχήμα στο χάρτη της Γης όπως τον διδαχτήκαμε, αυτοί που εγεννηθήκαμε στη Μεσοπολεμική εποχή: ελάχιστα ήταν τότε τα κυρίαρχα κράτη εκτός της Αμερικής και της Ευρώπης. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι την αρχική Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών, την 1 Ιανουαρίου του 1942, υπέγραψαν 25 μόλις ιδρυτικά κράτη-μέλη. Αργότερα προσετέθησαν άλλα 23. Τη Χάρτα προσυπέγραψαν, το 1945, συνολικά 54 κυρίαρχα κράτη, μεταξύ αυτών η Ελλάς. Τούτα σήμερα αριθμούν 194. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στην τεράστια αύξηση –την «παγκοσμιοποίηση», θα ελέγαμε, των Ηνωμένων Εθνών, που σήμερα

αριθμούν 194 μέλη– συνέτεινε πολύ η σχετικά ταχύρρυθμη χειραφέτηση των αποικιών της Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Ολλανδίας, Ιταλίας, Ισπανίας, Πορτογαλίας και της Αμερικής. Τα Ηνωμένα Έθνη υπήρξαν καταλύτης αυτής της αλλαγής και άλλων μεταβολών σε όλους τους τομείς και όλα τα επίπεδα. Είναι εύλογο να ειπούμε ότι τα έτη ανάμεσα στο 1945 και το 1980 συναποτελούν τον *χρυσούν αιώνα* του ΟΗΕ, την εποχή δηλαδή που το κύρος του Οργανισμού μεσουρανούσε και η θετική συμβολή του στη βαθμιαία διαμόρφωση ενός νέου *modus vivendi* και διεθνούς συνεργασίας μεταξύ των μελών του απέδωσε τα πρώτα ορατά και απτά αποτελέσματα προς όφελος της ανθρωπότητας.

Τούτο κυρίως οφείλεται στην ύπαρξη και την *αντιπαλότητα* των δύο στρατοπέδων – Ανατολής και Δύσεως. Ολίγο αργότερα εγέννησε ευάριθμη ομάδα «Αδέσμευτων» Κρατών. Σύντομα αυτή η ομάδα, υπό την ηγεσία της τετρανδρίας Νεχρού - Τίτο - Σουκάρνο και Νασέρ, κατέστη σημαντικός παράγων στη διαμόρφωση πολιτικής και συντελεστής προόδου. Ασχέτως των τυχόν ευνοϊκών εξελίξεων που έφερε το πέρας του Ψυχρού Πολέμου, ο εξαφανισμός της πρότερης αντιπαλότητας, η πτώση δηλαδή του «*Αντίπαλου Δέους*», ήταν αυτό που ανέκοψε μια θετική πορεία προς μείζονα ισότητα και πιο ουσιαστική δημοκρατία με άνοδο και ανάπτυξη. Εν ονόματι της ελευθερίας επεβλήθη ανά τον κόσμο η μονοκρατορία της λεγόμενης «Δύσεως» αλλά, ουσιαστικά, των Ηνωμένων Πολιτειών ήδη αποκαλούμενων “the *indispensable nation*” ήτοι το απαραίτητον έθνος. Σε όλους τους τομείς –Διοίκησης, Πολιτικής και Οικονομίας– οι ΗΠΑ καθιερώθηκαν ως παράδειγμα προς μίμηση. Οποιοσδήποτε θεσμός ή προϊόν ήλκυε την προέλευση απ’ την Αμερική εθεωρείτο εκ προοιμίου άριστος (“best on the face of the Earth and in all of human history!”). Η διαφορετικότητα και ο διάλογος έπαυσαν του λοιπού να έχουν σημασία ή νόημα. Στη Διοίκηση, ειδικότερα, τα αντικείμενα της έρευνας και της διδασκαλίας περιορίστηκαν ουσιαστικά στη μεθοδολογία και τεχνικές αναζήτησης των «βέλτιστων πρακτικών» (best practices) και τούτο προς επίτευξιν των επιθυμητών «αποτελεσμάτων» (results over process). Αν σήμερα ακόμη, τα Ηνωμένα Έθνη ευρίσκονται σε παρακμή, τούτο οφείλεται κυρίως στη μονοκρατορία μιας *ιδεοληψίας*· αυτής, συγκεκριμένα, που επεκράτησε πλήρως επί τρεις δεκαετίες, ήτοι από το 1990 μέχρι των ημερών μας. Η ιδεοληψία αυτή αρνείται τη *συνύπαρξη* αντιπάλων αξιών, ιδεολογικών συστημάτων ή την πληθώρα μεθόδων. Επεκράτησε η ιδέα πως για όλους και για όλα ένα μέγεθος ή μέτρο είναι αρκετό (One size fits all). Ειδικά στην πολιτική και στην ιδεολογία η αμφισβήτηση ή έστω ουδετερότητα προς ό,τι αποτελεί

καταξιωμένες ιδέες της Δύσης προτρέπει σε υποψία. “Neutrality is immoral”, είχε ειπεί ο επί Eisenhower Υπουργός Εξωτερικών της Αμερικής, Foster Dulles.

Αληθής Αντεπανάσταση με υπέρμαχο το Κράτος-Σταυροφόρο

Κατά της συνυπάρξεως ποικίλων συστημάτων, μεθόδων και αξιών εστράφη η αντεπανάσταση των δεκαετιών '80 και '90 και αρχής του 2000. Εξ άλλου, ελάχιστα εσέβητο τη διαφορετικότητα και, συνεπώς και αυτόν τον ΟΗΕ, Οργανισμό που εθέσπισε, ως βασικές αρχές του, τη *διαφορετικότητα* και τη *συλλογικότητα* στη διαχείριση και διεκπεραίωση των διεθνών υποθέσεων (Άρθρο 2 της Χάρτας). Η αρχή αυτή πηγάζει από μια αρχαία παράδοση με καταβολές στη χώρα μας, τη Ρώμη και την Ιουδαία, αλλά και την Περσία, την Κίνα και την Ινδία, που κάθε μία συνέβαλε στη γέννηση κι ανάπτυξη, ίσως για πρώτη φορά, της Civitas Humana, ως ενότητας που διέπουν κάποιες κοινές αξίες, αρχής γενομένης από το σεβασμό της διαφορετικότητας. Και η ιδέα αυτή ξεπήδησε στη Ρώμη και την Αλεξάνδρεια, αληθινό χωνευτήρι (melting pot) λαών και πολιτισμών και, πιο πρόσφατα, πατρίδα του Κωνσταντίνου Καβάφη. Μέσα στα ποιήματά του αναδεικνύονται ο ρόλος και η σημασία της Αλεξανδρινής Εποχής σαν ένα νέο ζύπνημα, εκείνο που έθεσε τις βάσεις του ευρωπαϊκού και μετέπειτα παγκόσμιου πολιτισμού. Ας αναφέρομε μόνο τη μετάφραση της Βίβλου προς τα Ελληνικά, από τους Εβδομήκοντα (Septuagint), τους Στωικούς φιλοσόφους και ερμηνευτές του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους και, βεβαίως, τα Ευαγγέλια. Έτσι σιγά-σιγά ξεπήδησε το όραμα του Κόσμου ως εστίας της Ανθρωπότητας. Υπήρξε, κατά καιρούς, το όραμα του Κόσμου ως της κοινής εστίας ποικίλων δοξασιών που μπορούν να συνυπάρχουν. Όχι δηλαδή του κόσμου όπου δυνάμεις του σκότους επιβουλεύονται τον επί Γης παράδεισο και την πόλη του Φωτός, όπως την περιέγραφαν οι Πρόεδροι Reagan και Bush. Τις βασικές αρχές της Χάρτας του ΟΗΕ ανευρίσκομε στις πηγές και του Διαφωτισμού (Enlightenment), στη Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) και ολίγα έτη αργότερα στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ (1776) και τη Γαλλική Επανάσταση (1789).

Εναντίον όλων αυτών των αρχών και εξαγγελιών εστράφη η αντεπανάσταση των νεοφιλελεύθερων, του Reagan και της Thatcher. Δεν ήταν μόνο επίθεση κατά του Κράτους Πρόνοιας, αλλά και απαξίωση του ΟΗΕ. Κατέληξε να είναι η ανατροπή αγώνων και προόδου δεκαετιών. *Μύθοι* και *ιδεοληψίες* ήταν στην αφετηρία της ανατροπής αυτής, που άλλαξε διαμιάς το πολιτικό σκηνικό της Αμερικής και μέρους όλου του κόσμου. Το μέγεθος και η μέθοδος της

Αλλαγής θα πρέπει να μας προβληματίζουν. Καταδεικνύουν, νομίζω, το πόσο εύθραυστοι είναι πολλοί εκ των βασικών θεσμών της Πολιτείας και πόσο επιρρεπείς σε άλωση από δημαγωγούς και οργανωμένα συμφέροντα. Όπως και η ιδεολογία που εστήριξε την πρόοδο τόσο της Δημοκρατίας όσο και του Κράτους Πρόνοιας, μύθοι και ιδεοληψίες που επίμονα επιχείρησαν να την υποσκάψουν, είχαν καταβολές πανάρχαιες. Έλκουν *οι μεν* το κύρος τους απ' τον Χρυσούν Αιώνα του Περικλέους, *τα δε* από τα διάφορα αυταρχικά και απολυταρχικά καθεστώτα που αποζητούν, στον πλούτο, στους πολέμους και στις κατακτήσεις, τη νομιμοποίησή τους.

Το «Κράτος-Σταυροφόρος» που επικράτησε από τον Reagan και πέρα, κομίζει αδιαλλαξία και εθνοκεντρισμό μαζί με μια μονόπλευρη προσέγγιση προς ό,τι αριστερό, «ριζοσπαστικό» (radical) ή σοσιαλιστικό. Χαρακτηριστικός είναι, εν προκειμένω, ο τόνος των προεδρικών διαγγεμάτων καθ' όσον αφορούν τη σχέση Ανατολής και Δύσης ή ΗΠΑ-Ρωσίας/Κίνας. *Εσχατολογικός*, ο λόγος παραπέμπει στην «Αποκάλυψη» του Ιωάννου ή άλλα παρόμοια κείμενα. Η Δύση εμφανίζεται ως Πόλη του Φωτός αντιμαχόμενη τις Δυνάμεις του Κακού και του Σκότους (“The Evil Empire” ή “Axis of Evil”, κατά τον G. W. Bush). Για να «αμυνθεί», η Δύση τελεί υπό την ηγεσία των ΗΠΑ («under US leadership»). Περισσότερο να τονισθεί πως όλοι οι... παροικούντες εις την Ιερουσαλήμ (την Δύσιν) γνωρίζουν τι δηλοί η ρητορεία αυτή, ποιος ο Αρμαγεδδών και ποια η βέβαια έκβαση μιας τέτοιας μελλοντικής κοσμικής σύρραξης. Με τέτοιες επικλήσεις, καλλιεργούνται η μισαλλοδοξία και ο εθνοκεντρισμός αλλά και διασκεδάζονται εντυπώσεις που προκαλούν δαπάνες τρισεκατομμυρίων για «αμυντικούς» δήθεν σκοπούς. Κατά πολύ υπερβαίνουν οι δαπάνες αυτές τα σχετικά κονδύλια όλων, συνολικά, των άλλων μεγάλων χωρών. Εξ άλλου αποσπάται η προσοχή του κόσμου από τις πολλαπλές παράπλευρες συνέπειες μιας επιθετικής πολιτικής που καταφανώς παραβαίνει ειλημμένες υποχρεώσεις απορρέουσες από τη Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών.

Η εσχατολογία αντίκειται όχι μόνο στη λογική αλλά και στην πορεία της ιστορίας. Γι' αυτόν το λόγο εξ άλλου, η ιστορία ξαναγράφεται και αλλάζει κάθε τόσο, ανάλογα με την ερμηνεία που, κατά καιρούς, επιθυμούμε να δώσουμε στα γεγονότα. Το άσπρο αλλάζει χρώμα κατά το δοκούν και άνδρες ανεπιθύμητοι, μέχρι προ ολίγων μηνών, μεταβάλλονται σε ήρωες και λαοπρόβλητους ηγέτες. Δυσφημίζονται, αντιθέτως, αφ' ενός η *άλλη πλευρά*, όποια κι αν είναι αυτή, και τα προγράμματα εκείνα που, επί δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έτειναν προς την κατεύθυνση μιας πιο περιεκτικής και δίκαιης κοινωνίας στη χώρα ή διεθνώς. Στόχος είναι η διχοτόμηση του κόσμου με αποβολή των όσων δεν συμφωνούν ή δεν συμμορφώνονται επαρκώς

με τις οδηγίες της Δύσης. Με τέτοια ρητορεία και ανάλογη στρατηγική εγκαινιάστηκε, στα τέλη του 20^{ού} αιώνας, εκστρατεία ανατροπής του μοντέλλου διακυβέρνησης που είχε εδραιωθεί μεταπολεμικά κάτω από την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Χάρι στην τότε ισοπαλία Ανατολής και Δύσεως, ο Κόσμος, μετά κόπων, εδέχθη τη συνύπαρξη διαφόρων καθεστώτων, τη χειραφέτηση προτέρων αποικιών και ανάπτυξη με γνώμονα την πρόοδο όχι μόνο της οικονομίας αλλά και της κοινωνικής δικαιοσύνης (Kim & Argyriades 2015, Mazower 2012).

Το μοντέλλο αυτό ανετράπη κατά τις δεκαετίες '80 και '90. Επρόκειτο, όπως είπαμε, για μια μαζική αντεπίθεση εφ' όλων των μετώπων. Στο στόχαστρό της είχε όχι μόνον το κράτος Πρόνοιας (Administrative State) αλλά και το Κράτος Δικαίου, στο μέτρο που προσέκρουαν στους νόμους της αγοράς και τις αρχές της αποδοτικότητας και παραγωγικότητας, στις οποίες το νέο μοντέλλο έδιδε το απόλυτο προβάδισμα (DeVries & Kim 2014, Harlow 2000). Πολιτικές αξίες και ανθρώπινα δικαιώματα, θα έπρεπε κι αυτά να «κλίνουν την κεφαλήν» προ των ειδώλων της Αγοράς (Dror 2008: 65). Ωστόσο, απλή ανάγνωση των άρθρων 22-27 της Παγκόσμιας Διακήρυξης του 1948 αρκεί για να πεισθούμε πως ελάχιστα η Διακήρυξη επέδρασε στη διαμόρφωση της πολιτικής πλειστών κρατών-μελών του ΟΗΕ.

Η Νέα Τάξη Πραγμάτων και ο Homo Economicus

Με την άνοδο του Reagan στην εξουσία, κέντρα του ΟΗΕ όπως το UNCTC, στημένα προκειμένου να βοηθηθούν οι αναπτυσσόμενες χώρες στις διαπραγματεύσεις τους με τις «πολυεθνικές», καταργήθηκαν ή πλήρως παραμερίστηκαν. Με πλήρη υποστήριξη της Διεθνούς Τραπέζης και του ΔΝΤ, νέο πρότυπο του κράτους και της οικονομίας επεκράτησε πλήρως μέσα στη δεκαετία του 1990. Σ' αυτό πολύ συνέτεινε η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ήδη, καθώς εξέπνεε ο 20ός αιώνας, ένα νέο μοντέλλο ανέτειλε, διαμετρικά αντίθετο σ' εκείνο που επεκράτησε ευθύς μετά τον πόλεμο. Τη Νέα Τάξη Πραγμάτων (The New International World Order) εξήγγειλε ο Πρόεδρος H. G. S. Bush σαφώς προσδιορίζοντας ότι αφορούσε τη διεθνή κοινότητα αλλά και τις κατ' ιδίαν χώρες. Η Νέα Τάξη Πραγμάτων συνεπήγετο συμμόρφωση με τις αξίες της Δύσεως – το Western Liberal Order. «Άλλη λύση δεν υπάρχει» (There is no alternative – TINA), επεξηγούσε η Thatcher. Προς γνώσιν και συμμόρφωσιν, όπως σύντομα κατέδειξαν οι διάδοχοι των G. W. Bush και Tony Blair, παραμερίζονταν πλήρως το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ όταν εναντιώθηκε στην εισβολή στο Ιράκ. Χαρακτηριστικά αναφέρομε πως την εισβολή αυτή ο Πρόεδρος G. W. Bush

αρχικά εχαρακτήρισε ως «Σταυροφορία», ώσπου κάποιος τού εψιθύρισε ότι ο όρος αυτός δεν ηγούσε καλά στις χώρες της Εγγύς Ανατολής. Είναι κι αυτό παράδειγμα της εμμόνου καλλιέργειας μύθων και ιδεοληπιών προκειμένου να νομιμοποιηθεί το δικαίωμα ωρισμένων Δυτικών πολιτειών να επιβάλλουν διεθνώς τη δική τους τάξη πραγμάτων ως πλήρως καταξιωμένης. Ήταν εξ άλλου αυτό το μήνυμα ομιλίας που έδωσε ο Άγγλος πρωθυπουργός Tony Blair στο Σικάγο, το 1999 (Niblett 2017: 18).

Όσοι πιθανώς ανέμεναν ότι η άνοδος του Blair και των Εργατικών στην εξουσία θ' απεμάκρυνε κάπως τη Μεγάλη Βρετανία από το δρόμο που εχάραξαν οι Thatcher, Reagan και Bush γρήγορα μετεπείσθησαν. Το μοντέλλο ήταν ένα, με ελάχιστες παραλλαγές. Είχε δύο κύριες πτυχές: τη νεο-φιλελεύθερη οικονομία και την επιβολή διεθνώς της Νέας Τάξης Πραγμάτων, γνωστής ως «Δυτικής» (*The Western Liberal Order*). Στους διάσημους ειδικούς Graham Allison και Stephen Wertheim οφείλομε τις πλέον ενδελεχείς και έγκυρες κριτικές του διττού αυτού μοντέλλου που στηρίζεται όπως είδαμε, όχι στο κράτος δικαίου, αλλά στο προσωρινό και κάπως παροδικό «δίκαιο του ισχυρότερου». (Allison 2020, 2018, Wertheim 2020). Δεν είναι αξιοπερίεργο ότι, σε μια προσπάθεια να νομιμοποιήσουν τη Νέα Τάξη Πραγμάτων, καταφανώς απέχουσα από πολλές διατάξεις της Χάρτας του ΟΗΕ, οι υποστηρικτές της κατέφυγαν και πάλι σε μύθους και στερεότυπα: την «πολιτισμένη» Δύση, κατ' αντιδιαστολή προς τη «βάρβαρη» Ανατολή, και την ανωτερότητα των Δυτικών Δημοκρατιών (Western Democracies) και του Ελεύθερου Κόσμου (Free World). Η σύνθεσή του ποικίλλει αναλόγως των περιστάσεων. Ας σκεφθούμε, για παράδειγμα, την Τουρκία και την Ουκρανία: πότε εδώ, πότε εκεί. Χαρακτηριστικά, μόλις προ ολίγων μηνών, ο κ. Mike Pompeo απηύθυνε στην Κίνα αυστηρά προειδοποίηση να «πάει πίσω στη θέση της» (to know its place).

Το πόσο εύθραυστη είναι η «Νέα Τάξη» πραγμάτων κατέδειξε η κρίση που προεκάλεσε ο ιός. Με πολλαπλές θυσίες, το βάρος των οποίων υπέστησαν κυρίως μειονότητες, γυναίκες και υπάλληλοι του δημοσίου, το σύστημα επέζησε. Ωστόσο ένα μοντέλλο βασισμένο πάνω στο μύθο ότι Κράτος και Δημόσιο δεν αποτελούν λύση, αλλ' απλώς πηγή προβλημάτων, κατέρρευσε διαμιάς κάτω από το βάρος των αναγκών. Έγινε αντιληπτό ότι η αποκατάσταση της διεθνούς οικονομίας, που επιτάσσεται ώστε ν' αποφευχθούν κοινωνικές αναταραχές και περαιτέρω ύφεση, θα απαιτήσει σίγουρα και *περισσότερο κράτος και παγκόσμια συνεργασία*. Και τα δύο υπέστησαν ύφεση για τρεις δεκαετίες, κάτω από τον αστερισμό της «Δυτικής Νεο-φιλελεύθερης Τάξης». Ηττήθη κατά κράτος ο νεο-φιλελευθερισμός. Ανετράπη απ' τον ιό και τη θέση του

κατέλαβε κρατικός *παρεμβατισμός* νεο-κεϋνσιανής εμπνεύσεως και ευρυτάτης κλίμακος, ακόμη και σε χώρες με συστήματα άκρως αντικρατικά. Αυτό που επίσης κατέδειξαν η πανδημία και οι πολλαπλές εκρήξεις της λαϊκής οργής και αγανάκτησης είναι ότι, εφεξής, δεν θα είναι ανεκτή μια τόσο κατάφωρα άνιση κατανομή βαρών και απολαβών. Ο κόσμος διαμαρτύρεται όχι μόνον κατά της βίας, αλλά και καθεστώτος που χρησιμοποιεί τα όργανα της τάξεως για να διαιωνίσει ένα σύστημα μονόπλευρο, που αποφέρει οφέλη σε μικρές μόνο μειοψηφίες ισχυρών (Krugman 2020, Newland & Argyriades 2019).

Η κρίση επανέφερε στο προσκήνιο τη δυναμική παρουσία της Κοινωνίας, των οργανωμένων ομάδων και συλλόγων πολιτών, σηματοδοτώντας έτσι το ρόλο της κοινότητας και της συλλογικότητας. Αξίζει να υπενθυμίσουμε τα λόγια της Margaret Thatcher: «*Κοινωνία δεν υπάρχει*» για να καταδείξουμε έτσι το μέτρο της παραπλάνησης που προκαλούν οι ιδεοληψίες. Στην Κοινωνία, η Thatcher και οι νεο-φιλελεύθεροι αντέτασαν το *άτομο*, τον ιδιώτη και τον παραγωγό. Ανατρέχοντας στον Bentham και άλλους Βρετανούς ιδεολόγους του 19ου αιώνας, ενεφύσησαν ζωή σ' ένα πλάσμα, μπορούμε να ειπούμε, του Ύστερου Διαφωτισμού: τον *Homo Economicus*. Γράφει σχετικά ο Φαίδων Κοζύρης, Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης: «Κεντρικό πρόσωπο του “οικονομισμού” που διακατέχει τις κοινωνίες της Δύσης, με φυσική συνέπεια την αποδέσμευση της οικονομίας από τον πολιτικό έλεγχο, είναι ο *Homo Economicus*. Είναι ο άνθρωπος που προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τη μερίδα του στα αγαθά... που παράγονται με ανταλλαγές στην ελεύθερη αγορά». Προσθέτει ο Φαίδων Κοζύρης: «Το πρόσωπο αυτό δείχνει άκρως εγωιστικό και ματεριαλιστικό, αν όχι αντικοινωνικό. Οι υποστηρικτές του όμως διατείνονται ότι ενεργοποιεί τα πιο αποτελεσματικά κίνητρα για την αύξηση της παραγωγής» (Κοζύρης 1999). Προφανώς, για τον *Homo Economicus*, τίποτε άλλο δεν μετρά (Παυλόπουλος 2018; 2016).

Πέρα από αντιρρήσεις που μπορούσαν να εκφρασθούν για ένα μοντέλλο ανθρώπου τόσο *μονόπλευρο* και *μονοδιάστατο*, το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιο βαθμό μπορεί να συμβιβάζεται με το πρότυπο *πολίτου* μιας σύγχρονης δημοκρατίας. Ο *Homo Economicus* δεν είναι ο σκεπτόμενος άνθρωπος με προβληματισμούς επιστημονικούς, *ηθικούς*, ανθρωπιστικούς ή άλλους. Δεν είναι ο *pater familias* ή, κατά τον Αριστοτέλη, ο άνθρωπος του οποίου η πολιτική ταυτότητα, κοινωνική συνείδηση και πολύπλευρη προσωπικότητα διαμορφώνονται στον χώρο της Κοινότητας ή της *Πολιτείας*. Είναι, απλώς, ο *Homo Fabricans*, ένας *Πόρος* ή *Παράγων* της Παραγωγής του οποίου *μόνος* στόχος είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους ή του οφέλους που

αποφέρει η συμμετοχή του στη διαδικασία αυτή, στο ατομικό επίπεδο. Το μοντέλλο αυτό συνάδει με πρότυπα απασχόλησης (at will employment practices) που αδιαφορούν για το άτομο πέρα από τη συμβολή του σε μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία περιορισμένου χρόνου. Είναι, φυσικά, ένα πρότυπο που αυστηρά περιορίζει κατά καιρούς δεσμεύσεις του εργοδότη για να μεγιστοποιεί τα κέρδη για το μέτοχο ή ιδιοκτήτη της επιχείρησης. Κι αν, κάτω από συνθήκες πλήρους απασχόλησης, το πρότυπο τούτο «περπάτησε» και έχαιρε αποδοχής τόσο από το κεφάλαιο όσο και από τους εργάτες, σε καιρούς χαλεπούς, αντιθέτως, έδειξε τα τρωτά του. Από τη μια μέρα στην άλλη, χιλιάδες εργαζόμενοι ευρέθησαν στο δρόμο χωρίς άλλο πόρο διαβίωσης ή προστασίας. Χωρίς να το απορρίπτουμε ολοκληρωτικά, πρέπει να καταδείξουμε τις πολλαπλές ατέλειες και τις δυσλειτουργίες του αγοραίου μοντέλλου, που έφερε στο φως ο ιός. Καταλήγουν, λογικά, στην αποστασιοποίηση του Homo Economicus απ' ό,τι κοινοτικό, ανθρωπιστικό, πολιτικό ή πολιτισμικό. Ευτυχώς, παρόμοιοι homines είναι ολίγοι ανά τον κόσμο. Αν ήταν περισσότεροι, θα έπρεπε αν επιλέξουμε μεταξύ του Homo Economicus και του «πολιτικού», όπως τον περιγράφει ο Αριστοτέλης στην αρχή του ομώνυμου έργου του. Μόνο ετούτο το πρότυπο αρμόζει στον κρατικό τομέα και τη δημοκρατία (Κτιστάκη 2014, 2012, Γιαννίτσης 2013).

Η έμφαση στο κόστος και η ταύτιση της έννοιας της αποδοτικότητας με πρακτικές γνωστές ως ιδιοκτητοποίηση, downsizing και outsourcing έβλαψαν πολλαπλώς. Όχι μόνον κατέστησαν τη Δημόσια Διοίκηση όχι τόσο ελκυστική όσο ήταν στο παρελθόν, αλλά και την εμείωσαν από πλευράς γοήτρου και λαϊκής αποδοχής. Σε καιρίους τομείς ειδικότερα, δεν είναι ικανός ο Δημόσιος Τομέας να αναπαράγει στελέχη του επιπέδου ενός Richardson, ενός Kennan ή της πρόσφατα αποβιούσας Ruth Bader Ginsburg, που άφησαν παράδοση ακριβώς επειδή επέλεξαν να κάμουν τη σταδιοδρομία τους στο δημόσιο τομέα. Δεν νομίζω ότι παρήλθε η εποχή των μεγάλων αλλαγών που, στο Δημόσιο, απαιτούν πέραν της ειδικότητας και προϋπηρεσίας, ιδανικά, πολυδιάστατη εμπειρία και παιδεία ικανή να συλλάβει τις παράπλευρες και μακροχρόνιες επιπτώσεις όλων των αλλαγών. Φυσικά, η ζωή συνεχίζεται και μ' αυτήν επίσης ο διάλογος για ένα καλύτερο μέλλον και μία καλύτερη διοίκηση, φιλική προς τον πολίτη. Το ποια μορφή θα πάρει θα εξαρτηθεί οπωσδήποτε από την εμπειρία των περιστάσεων που διαφέρουν σημαντικά από μια χώρα στην άλλη. Ποικίλλουν κατά περιόδους. Τα πρότυπα ή μοντέλλα προσπαθούν να γενικεύσουν την εμπειρία αυτή και κάποτε αστοχούν. Τέτοια ήταν η περίπτωση του αγοραίου μοντέλλου, προϊόντος μιας παράδοσης αλλά και ιδεοληψίας περιορισμένης εμβέλειας που πρόσκαιρα επεκράτησε σε πλείστα μέρη της Γης. Το εύρος της επίδρασης που

μπόρεσε να ασκήσει η παράδοση αυτή υπήρξε η συνισταμένη των μέσων ενημέρωσης και της γλώσσας που κατέστησαν γνωστά και πιστευτά τα μηνύματα αυτά. Ήταν παραινήσεις που ευρήκαν ευρεία απήχηση λίγο μετά την ήττα του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ήδη, στις χώρες που γέννησαν το πρότυπο αυτό και μάλιστα στις ΗΠΑ το πρότυπο αμφισβητείται όλο και περισσότερο, όχι μόνο ως ανελεύθερο και αντικοινωνικό, αλλά και ως αντιδημοκρατικό. Οι μύθοι, που επλάσθησαν σε τέσσερις δεκαετίες, για να ενδυναμώσουν το γόητρο και το κύρος του, κατέρρευσαν.

Σαν σύννεφα, σαν πάχνη, ιδεοληψίες διαλύονται. Ήταν καιρός... Καιρός να ξαναβρούμε τις ξεχασμένες έννοιες μιας πολυδιάστατης ανθρώπινης φύσεως και πλευρές της απασχόλησης που, για τέσσερις δεκαετίες, επεσκίασαν ορισμοί άκρως περιοριστικοί και προβληματικοί. Δεν ωφέλησε, συγκεκριμένα, ο ορισμός του ανθρώπου ως «πόρου», ούτε της «απασχόλησης» ως παραγωγικής διαδικασίας και μόνον. Παραμερίζονταν έτσι περιώνυμες πτυχές μιας πολύπλευρης πραγματικότητας για να περιορισθούν ο ρόλος και η σημασία του Κράτους και της Κοινωνίας των Πολιτών. Ανυψώνονταν στη θέση τους το ίνδαλμα του ατόμου με καταβολές στη σκέψη Βρετανών φιλοσόφων του ύστερου Διαφωτισμού, και προθέσεις που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «κερδοσκοπικές» και πάντως αντικρατικές ή αντικοινωνικές. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τον «*independent contractor*», έκφραση του *Homo Economicus*, ήτοι για τον «ελεύθερο» ή «ανεξάρτητο εργολάβο», που «θέλει την ησυχία του» (*wants to be on his own*) και εναντιώνεται πείσμονα στον παρεμβατισμό της Πολιτείας. Το ίνδαλμα αυτό κατέρρευσε επί των ημερών μας όταν, με τον ιό, επεράσαμε, αναπάντεχα, από την «καλοπέραση», στους καιρούς των «ισχνών αγελάδων». Τότε το βλέμμα όλων εστράφη ξανά προς το Κράτος ως ρυθμιστή και χορηγό, κοινωνικό λειτουργό, και ως μόνο ικανό να λύσει τα προβλήματα που μας απασχολούν σαν άτομα και κοινωνία. Καιρός είναι, επομένως, ν' αναζητήσουμε πάλι, στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους και στους θεωρητικούς των δεκαετιών '30, '40, '50 και '60, συγκεκριμένα τους Mary Parker Follett, Talcott Parsons, Maslow, McGregor, Herzberg, Lewin και Herbert Simon, μια πληρέστερη προσέγγιση τόσο στην ανθρώπινη φύση όσο και στην απασχόληση σαν μέσο προς εκπλήρωσιν των οικονομικών αλλά, πολύ περισσότερο, των πολιτιστικών, ηθικών, πολιτικών, κοινωνικών και ψυχολογικών αναγκών των ατόμων.

Προσοχή Λοιπόν στα Είδωλα

Περαίνοντας εξ άλλου, κι επειδή η συνάντηση τούτη και το κείμενο που θα προκύψει σηματοδοτούν το τέρμα μιας μακράς σταδιοδρομίας, μελέτης και διδασκαλίας εξήντα περίπου ετών, ας μου επιτραπεί να εκφράσω μίαν ευχή και μίαν ελπίδα αλλά συνάμα ανησυχία και φόβο. Πηγάζουν από την εμπειρία όλων αυτών των ετών. Η εμπειρία αυτή ξεκίνησε μ' ελπίδες. Δεν ήταν μόνο τα νιάτα που χάριζαν ελπίδα. Ήταν και η εποχή της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Τότε, μετά το πέρας του εμφύλιου σπαραγμού, άρχισε αλματώδης πρόοδος με ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης που κατέστησαν τη χώρα μας παράδειγμα προς μίμηση ανάμεσα στα κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ (Maddison, Stavrianopoulos, Higgins 1966). Για το μοντέλλο ανάπτυξης της εποχής εκείνης, μοχλός της όλης προσπάθειας ήταν η Δημόσια Διοίκηση, που και γι' αυτό το λόγο εθεώρησαν βέβαιο πως έπρεπε να τύχει ριζικών μεταρρυθμίσεων για ν' ανταποκριθεί στις ανάγκες της ανάπτυξης. Για τα προγράμματα τότε, τόσο του ΟΟΣΑ όσο και του ΟΗΕ της εποχής εκείνης, η κατευθυντήρια σκέψη προέβαλλε ως μοντέλλο μίαν υψηλού επιπέδου προεξέχουσα ομάδα ηγετικών στελεχών, δηλαδή επαγγελματιών με σφαιρική κατάρτιση και ειδίκευση στη Διοίκηση: Διοίκηση της Ανάπτυξης. Τούτο έγινε αντικείμενο διδασκαλίας στις σχετικές σχολές όχι μόνο της Ευρώπης και της Αμερικής αλλά και άλλων ηπείρων. Ήταν εξ άλλου ο στόχος μιας φιλότιμης προσπάθειας του καθηγητού Langrod για τη δημιουργία της Κατηγορίας Ε στη χώρα μας. Έμεινε φευ στα χαρτιά.

Πώς ξαφνικά επεράσαμε από το μοντέλλο αυτό στο εκ διαμέτρου αντίθετο, με προβληματίζει ακόμη και με φοβίζει. Η *ανατροπή* ενέσκηψε στις δύο τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Αν άρχισε στα χρόνια των νεο-φιλελεύθερων Αγγλο-σαξόνων Margaret Thatcher και Ronald Reagan, κορυφώθηκε ωστόσο μια δεκαετία αργότερα, προεξαρχόντων τώρα, πάλι δύο Αγγλο-σαξόνων, αλλά «προοδευτικών», των Tony Blair και Clinton, που οι λαοί τούς υποδέχτηκαν ως δημοκρατικούς, ικανούς να δαμάσουν το τέρας του νεοφιλελευθερισμού. Περιέργως, ο Tony Blair πρωτοστάτησε λίγο αργότερα, μαζί με τον George Bush, στην επίθεση κατά του Αφγανιστάν και την εισβολή στο Ιράκ. Ακόμη συνεχίζονται οι δυο αυτοί πόλεμοι που δεν έχουν τελειωμό. Αντιθέτως, εξαπλώθηκαν στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική, προκαλώντας, κατ' ανάγκην, τα αλλεπάλληλα κύματα των προσφύγων και μεταναστών που καταλήγουν στη χώρα μας, την Ιταλία και τη λοιπή Ευρώπη (Allison 2020, 2018, Wertheim 2020; Bacevic 2016).

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε μια τέτοια μεταστροφή και ποια η αποστολή της Διοίκησης σε τέτοια παλινδρόμηση; Μπορούσε να την ανακόψει περιορίζοντας κάπως τις πιο δυσμενείς της πλευρές; Η Διοίκηση αλλάζει και δη με επαναστάσεις, με ρήξεις και με άλματα. Το

συνειδητοποιήσαμε βιώνοντας τις κρίσεις των δύο τελευταίων δεκαετιών, αλλά και επί των ημερών μας (Kühn 1970). Αναμετρώντας όμως τις αλλαγές, τι μπορούμε να συνάγομε για τις «δομές» και για τη «λογική» των ρήξεων που είδαμε να πραγματοποιούνται στο χώρο της Διοίκησης, σαν πράξης κι επιστήμης; Τομή και ρήξη ανέτρεπε, κι από μια μέρα στην άλλη, τα όσα είχαμε μάθει για την αποστολή της, αλλά και την ουσία, δηλαδή το περιεχόμενο και τις κατευθυντήριες γραμμές του έργου της Διοικήσεως. Ρήξη και ανατροπή κατέλαβαν πολλούς και δη τους αρχαιότερους εξ απήνης. Χρέος μας επομένως είναι ν' αναζητήσομε *τα αίτια* των αλλαγών αυτών προτού ενασχοληθούμε με το «διά ταύτα»: ποιο δηλαδή το πρακτέο. *Rerum cognoscere causas* ήταν το πρώτο μάθημα και ρητό που αποστηθίσαμε στη Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών (LSE) του Λονδίνου. Αυτά στις δεκαετίες '40, '50, '60, ακόμη και '70 (Newland and Argyriades 2019: 3). Μετά ήλθε η αντεπανάσταση, οφειλόμενη κυρίως σε ριζική αλλαγή δομών και διαδικασιών, αρχής γενομένης βέβαια από τον τρόπο σκέψεως και αυτήν την ιεράρχηση αρχών και αξιών στη Διοίκηση, το Management, *τα κοινά* εν γένει. Τέτοια μεταστροφή εις τα αγγλικά αποδίδεται με τον όρο *Paradigm Shift* (Kühn 1970). Γι' αυτήν την αλλαγή, που πρωτίστως προκαλεί «περιορισμό της σκέψεως» (the closing of the mind), γράφει, στην Αμερική, ο περιώνυμος καθηγητής και ελληνιστής Allan Bloom: «Η απουσία αξιών καταλήγει στην αποδοχή πραγματικών γεγονότων ως αυτοσκοπών» (Bloom 1987: 77).

Παράλυση της κρίσεως και απουσία αξιών, με τη σειρά τους, έπλασαν τον «μονοδιάστατο άνθρωπο» (“one-dimensional man”) που, παραστατικά, περιέγραψε και ανέλυσε ο γνωστός καθηγητής και φιλόσοφος Marcuse, αληθινός *guru* της εποχής εκείνης (Marcuse 1964). Έκφραση του ανθρώπου αυτού και προϊόν της σκέψης του είναι η «μονοδιάστατη κοινωνία» (“one-dimensional society”) που ανέτειλε επί Reagan. Εκορυφώθη γρήγορα επί των διαδόχων του. Ήδη πλησιάζει στη δύση και την παρακμή του. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνίας αυτής, σύμφωνα με τον Marcuse, είναι η «*παρακμή της κριτικής* – ή κοινωνία χωρίς αντίσταση» (Marcuse 1964: IX-XVII; 1-119). Διαφορές ιδεολογίας απετέλεσαν ανέκαθεν το έναυσμα πολιτικού διαλόγου αλλά και, πιο προσφάτως, πολιτικών αντιθέσεων στην πρώτη δεκαετία μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συχνά, ομολογουμένως, οδήγησαν στα άκρα – ας θυμηθούμε τα έτη του Εμφύλιου Πολέμου στη χώρα μας. Αλλ' ας μη λησμονούμε πως στον οργανισμό αυτό, σε αντιθέσεις και αμφισβήτηση εφ' όλης της ύλης, οφείλομε το στήσιμο, δύσκολα και σταδιακά, ίσως για πρώτη φορά μιας αληθινής κοινωνικής δημοκρατίας στις χώρες της Ευρώπης. Σ' αυτές τις αντιθέσεις και τη σύγκρουση ιδεών, η Ανθρωπότητα οφείλει τη χειραφέτηση των Αποικιών,

την απόρριψη κοινωνικών και φυλετικών διακρίσεων, την έναρξη των προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και, ίσως για πρώτη φορά, ένα μοντέλλο και πείραμα παγκόσμιας διακυβέρνησης και συνεργασίας σε οικουμενική βάση.

Επίλογος

Αυτό που αποπειράθηκα να καταδείξω τόσο πέρυσι το Μάρτιο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο όσο και στις ομιλίες μου, φροντίδι των κυριών Κτιστάκη και Μπάλτα στις 10 Ιουνίου και πάλι απόψε – αρχές Δεκεμβρίου, είναι πως σ’ αυτό το εγχείρημα για τη δημιουργία μιας κοινωνίας πιο ίσης, μιας κοινότητας πιο δίκαιης, πιο προοδευτικής και ειρηνικής εναντιώθησαν έντονα οι νεο-φιλελεύθεροι και νεο-συντηρητικοί, που ήλθαν στην εξουσία και πλήρως επεκράτησαν κατά τις δεκαετίες ’80 και ’90. Υπέσκαψαν θεσμούς, όπως το Κράτος Δικαίου, τον ΟΗΕ, και κοινωνικές παροχές (The Administrative State), που συνέτειναν στην αύξηση της κρατικής δραστηριότητας και της δημόσιας διοίκησης –στην ουσία έδωσαν έναυσμα για τη δημιουργία της Διοικητικής Επιστήμης όπως την ξέρουμε σήμερα. Κατ’ αντιδιαστολήν προς αυτήν την Επιστήμη και το Κράτος που εθεράπευε, οι νεο-φιλελεύθεροι και νεο-συντηρητικοί προέταξαν το MANAGEMENT (Dwivedi 2007) και το μειούμενο κράτος (the shrinking State). Ως ανερχόμενο δόγμα, ο νεο-φιλελευθερισμός περιόριζε το ρόλο του στο ρόλο του θεράποντος των αγορών (World Bank 1994; Dror 2008: 65). Ωστόσο, οι επιπτώσεις αυτής της αλλαγής στο πολιτικό πεδίο υπήρξαν ακαριαίες και, ως επί το πολύ, αρνητικές. Από τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις επεράσαμε στην πρακτική της απλής «συναλλαγής» ή των διαπραγματεύσεων που στ’ αγγλικά αποδίδεται ως “*transactional politics*”. Περισσότερο να τονισθεί πως, ευρέως διαδεδομένη, η πρακτική αυτή συχνότατα οδηγεί στη διαφθορά συγκαλυμμένη ή μη (Caiden 2015, 2002). Παράγωγα της διαφθοράς και της συναλλαγής είναι η *αλλοτρίωση* που παρατηρείται ευρύτατα ανάμεσα στους νέους και πληθυσμούς που βιώνουν το δράμα της απομόνωσης και περιθωριοποίησης. Συναφής εξ άλλου είναι η άνοδος του λαϊκισμού που από εκεί πηγάζει. Και οι δυο αποτελούν το επίκεντρο της προσοχής μελετών και επιστημόνων των ημερών αυτών.

Έστω κι αν υπερβάλλουν, προφανώς κάτω από την επίδραση των αμερικανικών εκλογών της τρίτης Νοεμβρίου, οι τίτλοι είναι ωστόσο *αποκαλυπτικοί*: «Το Λυκόφως της Δημοκρατίας» της Anne Applebaum, «Πώς οι Δημοκρατίες Πεθαίνουν», των Levitsky και Ziblatt, είχαν ευρεία απήχηση. Πρωτίστως ρίπτουν φως στις ρίζες του κακού που σαφώς πάνε βαθειά. Όποια και αν

είναι η έκβαση των προεδρικών εκλογών, που τώρα δεν αφήνει πολλές αμφιβολίες, η κακοδαιμονία δεν πρόκειται να εκλείψει ως διά μαγείας, όπως, προεκλογικά, διατεινόταν οι υποψήφιοι. Δεν πρόκειται να εκλείψει διότι είναι *συστημική*, δηλαδή η συνισταμένη πληθώρας παραγόντων που σταδιακά προέκυψαν στην πορεία των αλλαγών τριών δεκαετιών. Το πρόβλημα είναι σύνθετο, οι ρίζες του στο *σύστημα*, και η επίλυσή του θέμα όχι τόσο πρωτοβουλίας ολίγων ηγετών, όσο ικανοί κι αν είναι, αλλά πολύ περισσότερο μιας εκ νέου αλλαγής πορείας, αλλαγής νοοτροπίας, αξιών και επιλογών, στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και διεθνώς.

Αποτελούν προκλήσεις. Για ν' αντιμετωπισθούν επιτυχώς προϋποθέτουν *διάλογο*, όχι εχθροπραξίες, και προοπτική μακρόπνοη. Συνεπώς, προϋποθέτουν θεσμούς ικανούς να κινήσουν τις διαδικασίες αυτές και να τις φέρουν εις πέρας. Ήταν η στρατηγική που, πολύ συχνά, με στήριξη διεθνών οργανισμών (ΟΟΣΑ, ΟΗΕ), κατέληξε στη σύσταση νέων θεσμών στη χώρα μας. Αφθονούν τα παραδείγματα (Maddison, Stavrianopoulos and Higgins 1966). Ξαφνικά, στις δεκαετίες '80 και '90, η προσέγγιση αυτή έπαυσε να ελκύει. Για τους συντηρητικούς και τους νεο-φιλελεύθερους, διεθνείς οργανισμοί και κρατικός τομέας έπαυσαν του λοιπού να συνιστούν μοχλούς και κινητήριο δύναμη για αλλαγές. Σε μια προσπάθεια σμίκρυνσης του κρατικού τομέως, οι νεο-φιλελεύθεροι προέβαλαν, προήγαγαν κι εξύμνησαν την ιδιωτικοποίηση, το *outsourcing* και τα PPP (public – private – partnerships), όχι μόνον ως σκοπιμότητες και μεμονωμένα μέτρα, αλλ' ως προτιμητέες στρατηγικές. Παγκοσμίως επεκράτησαν η «Δυτική Συμμαχία υπό την ηγεσία των ΗΠΑ» (The Western Liberal Order) και μαζί της η ηγεμονία των πολυεθνικών εταιρειών. Στους κρίσιμους τομείς της πληροφορικής και της διαδικτυακής επικοινωνίας, επί των ημερών μας υπερίσχυσαν οι γίγαντες. Οι τέσσερις επικρατέστεροι ασκούν το μονοπώλιο εις τους τομείς αυτούς. Ασκούν, κατά συνέπεια, τεράστια επιρροή και *εξουσία* που ξεπερνά τα όρια του γνωστικού πεδίου ή των επιχειρήσεων που αντιπροσωπεύουν. Πέραν των αγορών στους σχετικούς τομείς, όπου οι τέσσερις γίγαντες κυριαρχούν ουσιαστικά, επιδρούν και επί της πολιτικής. Η δυναμική παρουσία τους έγινε πολλαπλώς αισθητή στην πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση, που έφερε αλλαγή στην κυβέρνηση των ΗΠΑ. Ασχέτως του αποτελέσματος στην προκειμένη περίπτωση, μια τέτοια παρεμβολή προβληματίζει (Fukuyama, Richman and Goel 2021, 98-110). Όπως πολλοί παρατήρησαν, ισοδυναμεί αυτή με την άσκηση πολιτικής εξουσίας και μάλιστα εξουσίας χωρίς *λογοδοσία* ή άλλους περιορισμούς δυνάμενης να ασκηθεί και πέραν των συνόρων μιας δεδομένης χώρας (π.χ. της Αμερικής). Αποτελεί ένα όπλο

που μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε βάρος ή προς όφελος κομματικών επιδιώξεων, πολιτικού προγράμματος ή κυρίαρχου κράτους. Συνήθως υποσκάπτει το κύρος των θεσμών.

Αλλάζουν δεδομένα και αλλάζει η κοινωνία – και, επομένως, η Διοίκηση στην οποία εμεγαλώσαμε και εμάθαμε να ζούμε. Μεταβάλλονται οι αξίες που διεμόρφωναν τη σκέψη μας για πολλές δεκαετίες. Επί σαράντα έτη, εμάθαμε να ζούμε κάτω από τον αστερισμό του νεοφιλελευθερισμού. Στο χώρο μας, εγέννησε τη Νέα Δημόσια Διοίκηση ή NPM, εις τα αγγλικά. Η σκέψη που επεκράτησε διεθνώς, και δη στις αγγλοσαξωνικές χώρες, ήταν και *μονοδιάστατη* και εξ ολοκλήρου οικονομική. Επρυτάνευσαν αξίες χρησιμοθηρικές, ωφελιμιστικές και κερδοσκοπικές, που το προβάδισμα έδιδαν στην άμεση εκπλήρωση προσδοκιών και μια κοντόφθαλμη σχέση κόστους-οφέλους (cost-benefit calculus). Αντιθέτως, υπεχώρησαν αξίες που επεκράτησαν στο χώρο μας από πολλών αιώνων. Έλκουν την καταγωγή τους από την Αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη και την Ιουδαία αλλ’ ανεφάνησαν πάλι τον 18ο αιώνα με τον Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση που έθεσαν τις βάσεις τόσο της Δημοκρατίας όσο και του Κράτους Δικαίου. Εναντίον του Κράτους Δικαίου και των αρχών της Ισότητας και της Αλληλεγγύης που, επί των ημερών μας, εγέννησαν το Κράτος Πρόνοιας, εστράφησαν τα κύματα του νεοφιλελευθερισμού και νεο-συντηρητισμού. Επιχείρησαν *ανατροπή* και επιστροφή του Κράτους στο ρόλο διαιτητού στο εσωτερικό αλλά του σταυροφόρου κατακτητού στο εξωτερικό.

Την πρωτοκαθεδρία, στο χώρο που σπουδάζουμε, κατέλαβαν το Management και, αντί της νομικής, η οικονομική προσέγγιση. Παρά το γεγονός ότι, στα ελληνικά και σε λατινογενείς εν γένει γλώσσες, η Διοίκηση και το Management πολύ συχνά εκλαμβάνονται ως συνώνυμα, απέχουν παρασάγγες το ένα από το άλλο. Στόχοι, αξίες και μέθοδοι διαφέρουν ριζικά. Όπως ορθά κατέληξε ένα Διεθνές Συνέδριο πάνω στο θέμα αυτό (IIAS 2002: 33), στο Management, ως στόχοι και προεξάρχουσες αξίες επικρατούν η σκοπιμότητα, η αποδοτικότητα και η παραγωγικότητα – τα περίφημα 3 E εις τα αγγλικά (Harlow 2000). Υστερούν η παροχή υπηρεσιών, προστασία της έννομης τάξης και ειρηνικής συμβίωσης διεθνώς. Το επίκεντρο της προσοχής στο Management κατέχουν όχι πολίτες, κοινότητες ή άλλοι αποδέκτες κρατικών υπηρεσιών, αλλ’ οι παρέχοντες πόρους και μέσα προς επίτευξιν των υπηρεσιών (Stakeholders ή Shareholders μέτοχοι και Managers). Μέτοχοι όχι Πολίτες έχουν το λόγο. Από τα αποφθέγματα του Management μαθαίνουμε τι ισχύει. “Management is Management”, “Let the Managers Manage”, “One Size Fits All” κ.ά. Ο συνδικαλισμός και οι συμμετοχικές διαδικασίες αποτελούν σκιά του πρότερου εαυτού τους, ειδικότερα στον ιδιωτικό τομέα. Αλλ’ όπως πολλοί

παρετήρησαν, με αφορμή την πρόσφατη προεκλογική εκστρατεία, και αυτός τούτος ο *διάλογος* εγνώρισε καλύτερες ημέρες (Newland and Argyriades 2019: 3). Είναι άραγε ωστόσο ουσιαστικό και παραγωγικό το δημοκρατικό πολίτευμα χωρίς πολιτισμένο διάλογο;

Ο διάλογος ευημερεί όπου υπάρχει αποδοχή της διαφορετικότητας, των *άλλων* δηλαδή, είτε άλλοι είναι άνθρωποι είτε είναι ιδέες. Δυστυχώς η ανεκτικότητα και η αποδοχή έχουν χάσει την πρότερη αίγλη τους σ' ένα πολιτικό περιβάλλον που κάπως αποθαρρύνει την αίσθηση πως μοιραζόμαστε όλοι τον ίδιο πλανήτη (Krugman 2020: 259). Οι τρομερές ανισότητες που γρήγορα υπεισχώρησαν σε όλα τα πεδία και σε όλες τις λεγόμενες «Δυτικές Δημοκρατίες» ελάχιστα βοηθούν είτε το συγκροτημένο διάλογο είτε την εμπέδωση μιας σύμφωνης αντίληψης του «δημοσίου συμφέροντος». Αντιθέτως, καλλιεργούν ρήξεις και αντιθέσεις μ' ένα σύμπλεγμα ανωτερότητας, περί του οποίου γίνεται λόγος πολύς σήμερα στις ΗΠΑ αλλά και αλλού. Αποκαλείται “*exceptionalism*” (ιδιαιτερότης). Χωρίζει τον κόσμο στα δύο: τις *elites*, δηλαδή τους κρατούντες, και τους λεγόμενους “*deplorables*”, που όχι μόνο «δεν μπορούν» αλλά και, συνηθέστατα, δεν είναι οργανωμένοι για να διεκδικήσουν και ν' αποκτήσουν κάτι. Αν και, ιστορικά, στο παρελθόν τουλάχιστον, η έννοια των *Elites* συνεβιάδιζε με εκείνη της αξιοκρατίας (Bendix 1977; Gerth and Mills 1957), τούτο πλέον δεν ισχύει. Σε όλα τα επίπεδα, όχι μόνον οι κοινωνικές αποστάσεις μεταξύ κρατούντων και μη μεγεθύνονται διαρκώς, αλλά και οι κρατούντες, για να μη χάσουν τον έλεγχο, προσπαθούν παντοιοτρόπως να τον διαιωνίσουν (Krugman 2020: 259: 322). Κάτω από τέτοιες συνθήκες ενέσκηψε ο Covid και μας βρήκε απροετοίμαστους.

Τις μεγάλες ανισότητες και αποστάσεις μόνο Κράτος ισχυρό και Διοίκηση *ποιότητας* μπορούν να περιορίσουν ή να παραμερίσουν. Κι αυτό ήταν το επίκεντρο της σημερινής ομιλίας. Μόνο Κράτος ισχυρό, σεβασμός του Κράτους Δικαίου και Διοίκηση *ποιότητας* μπορούν να διασφαλίσουν ειρηνική συμβίωση και μια χρηστή διακυβέρνηση σε όλα τα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένου και του διακρατικού. Το Κράτος και η Διοίκηση που με τόσο κόπο εκτίσαμε, αλλά και εκσυγχρονίσαμε και εκδημοκρατικοποιήσαμε μεταπολεμικά, αργότερα έπεσαν θύματα *μύθων* και *ιδεοληψιών*, που γρήγορα κατέδειξαν το αληθινό τους πρόσωπο. Πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά, το κόστος των αλλαγών, που ενέπνευσαν και εισήγαγαν, απέβη πολύ υψηλό. Μήπως, με την εμπειρία της πανδημίας Covid, έφθασε η στιγμή ν' αλλάξουμε πορεία; (Αργυριάδης 2019). Αυτή είναι η ελπίδα, η προτροπή και η ευχή μας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αργυριάδης, Δ. (2019) «Δημοκρατία και Διοίκηση σ' έναν Κόσμο που Αλλάζει», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τεύχος 1/2019, σελ. 14-30.
- Αργυριάδης, Δ. (2013) «Επαγγελματισμός και Διοίκηση», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τεύχος 1, σελ. 3-19.
- Βαβούρας, Ι. & Π. Τσίρης (2011), *Διακυβέρνηση και Διαφθορά*, Αθήναι, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Caiden, G.E. και N. Caiden (1996) «Η Διαφθορά των Επισήμων», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τόμος 1, σελ. 69-88.
- Γιαννίτσης, Τ. (2013) *Η Ελλάδα στην Κρίση*, Αθήνα, Πόλις.
- Διαμαντούρος, Ν. (1996) «Το Γραφειοκρατικό Κράτος Δικαίου», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τεύχος 2, σελ. 1-29.
- Dror, Y. (2008) *Η Ικανότητα της Διακυβέρνησης*, μετάφραση-επιμέλεια Γ. Χονδρολέου – Ν. Παπαναστασόπουλου, Αθήνα, Εκδ. Ι. Σιδέρης.
- Κοζύρης, Ρ. (1999). «Η Ηθική της Οικονομίας: Προσέγγιση στο Έργο του Amartya Sen», *Ισοπολιτεία*, τόμος III (3), σελ. 241-250.
- Κτιστάκη, Σταυρούλα (2014) «Ευέλικτες Μορφές Απασχόλησης στη Δημόσια Διοίκηση, Μια Νέα Πρόκληση σε Εποχή Κρίσης», *Πρακτικά Ημερίδας ΕΙΔΕ 27 Ι 2014*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.
- Κτιστάκη, Σ. (2012) «Η Επίδραση της Οικονομικής Κρίσης στα Κοινωνικά Δικαιώματα», *Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης*, Έτος ΝΔ', τεύχος 4/635, σελ. 482-505.
- Μακρυδημήτρης Α. και Ν. Μιχαλόπουλος (2000) *Εκθέσεις Εμπειρογνομώνων για τη Δημόσια Διοίκηση*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Μαρκόπουλος, Ν. (2012) «Οικονομία, Πολιτική και Δίκαιο στον Καιρό της Ευρωπαϊκής Κρίσης Χρέους. Από τον Χαμένο στον Ξανακερδισμένο Χρόνο;», *Νομικό Βήμα*, τόμος 60, σελ. 2.673-2.693.
- Παπακωνσταντίνου, Γ. (2016) *Game Over*, Αθήνα, Παπαδόπουλος.
- Παπανδρόπουλος, Α. «Η Μεγάλη Ληστεία», *Athens Review of Books*, 7 Νοεμβρίου 2011.
- Παυλόπουλος, Π. (2018) *Αλλάζει Αυτός ο Κόσμος*; Αθήνα, Gutenberg.
- Παυλόπουλος, Π. (2018) *Ένας Εχθρός της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας: η Επικυριαρχία του Οικονομικού επί του Θεσμικού*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παυλόπουλος, Π. (2014) *Το Δημόσιο Δίκαιο στον Αστερισμό της Οικονομικής Κρίσης*, Β' έκδοση, Αθήνα, Εκδ. Λιβάνη.
- Rosenbloom, D. (1996) «Η Κανονιστική Θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης ως Προϊόν Πολιτικής Κυριαρχίας», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τόμος I, σελ. 88-105.

Ρωζάνα, Α. (2015), «Η Συρρίκνωση των Συντάξεων των Ευρωπαϊών Πολιτών Ενώπιον των Εθνικών Δικαστηρίων», Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως, Έτος ΝΖ' (2015), σελ. 683-726.

Σημίτης, Κ. (2012) *Ο Εκτροχιασμός*, Αθήνα, Πόλις.

Σωτηρόπουλος, Δ. (1993) *Η Κορυφή του Πελαταιακού Κράτους*, Αθήνα, Ποταμός.

Timsit, G. (1980) «Τα Νέα Πρότυπα Διοικήσεως», *Διοικητική Μεταρρύθμιση*, Μεταφρ. Ν. Γ. Μαρκουλάκη, έτος πρώτο, τεύχος 3, σελ. 9-40.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allison, G. (2020) “The New Sphere of Influence Sharing the Globe with Other Great Powers”, *Foreign Affairs*, Vol 99(2), pp 30-40.

Allison, G. (2018) “The Myth of the Liberal Order: from Historical Accident to Conventional Wisdom”, *Foreign Affairs*, Vol 97(2), pp 124-133.

Applebaum, A. (2020) *Twilight of Democracy: the Seductive Lure of Authoritarianism*, New York, Doubleday.

Appelbaum, B. (2020) “Victims of Indifference” *The New York Times*, Sunday May 17, 2020, p. SR10.

Argyriades, D. and G. Timsit (Eds. 2013) *Moving Beyond the Crisis: Reclaiming and Reaffirming our Common Administrative Space: Pour Dépasser la Crise: Un Espace Administratif Commun*, Brussels, Bruylant/IIAS.

Argyriades, D. (Ed. 2010) “El Factor Humano y el Desarrollo de los Recursos Humanos”, I. Pichardo Pagaza y D. Argyriades, *Como Lograr el Cambio Necesario; Como Salvar a Nuestro Planeta Tierra: Un Servicio Publico Global*, Ciudad de Mexico, INAP/IISA.

Argyriades, D. (2005) “The Human Factor ... Globally”, G.J, Fraser-Moleketi (Ed. 2005) *The World We Could Win*, Amsterdam, IOS Press, pp. 86-102.

Ascherson, N. (1996) *Black Sea: The Birthplace of Civilization and Barbarism*, London, Vintage.

Bacevic, A.Y. (2016) “Ending Endless Wars: a Pragmatic Military Strategy”, *Foreign Affairs*, Vol. 95(5), pp. 36-44.

Baimenov, A. and P. Liverakos (Eds. 2019) *Public Service Excellence in the 21st Century*, Singapore, Palgrave Macmillan.

Barron's (2020) *The Great Reopening: Expect a Long and Painful Slog for the Economy and Business*, April 20, 2020, p. A1.

Bloom A. (1987) *The Closing of the American Mind*, New York, Simon and Schuster.

Caiden, G.E. (2015) “Combatting Corruption and Poverty: Perspectives from Welfare Democracies”, Pan Suk Kim and D. Argyriades, *Democratic Governance, Public Administration*

- and Poverty Alleviation: Thematic Discourse and Geographical Cases*, Brussels, Bruylant/IIAS, pp. 145-179.
- Caiden, G. & Caiden, N. (2002) "The Erosion of Public Service": Keynote Address to the 63rd National Conference of the American Society of Public Administration (ASPA), Phoenix, Az 2002.
- Carter, Z. (2020) *The Price of Peace: Money, Democracy and the Life of John Maynard Keynes*, New York, Random House.
- Chaney, S. and E. Morath (2020a) "Decade of Job Gains Erased in April: Unemployment Soars to 14.7% as lockdown throw 20.5m out of work in One Month" *The Wall Street Journal: Weekend Saturday/Sunday*, May 9, 2020.
- Chaney, S. and G. Guilford (2020b) "Jobless Claims Swell by 4.4 Million", *The Wall Street Journal*, Friday, April 24, 2020, p. A1.
- DeVries, M. and P.S. Kim (Eds. 2014) *Value and Virtue in Public Administration: a Comparative Perspective*, Basingstoke, Hants., Palgrave Macmillan.
- Dror, Y. (2017) *For Rulers: Priming Political Leaders for Saving Humanity from itself*, Washington DC., Westphalia Press.
- Dror, Y. (2014) *Avant-Garde Politicians: Leaders for a New Epoch*, Washington DC., Westphalia Press.
- Dror, Y. (2001) *The Capacity to Govern*, London, Frank Cass.
- Dror, Y. (1986) *Policy-Making Under Adversity*, New Brunswick, NJ., Transaction Books.
- Drucker, P.F. (1968) *The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society*, New York, Harper and Row.
- Dwivedi, O.P., Renu Khator & Jorge Nef (2007) *Managing Development in a Global Context*, Basingstoke, Hants, Palgrave Macmillan.
- Frederickson, H.G. and R.K. Ghere (Eds. 2013) *Ethics in Public Management*, 2nd Edn., New York, Routledge.
- Fukuyama, F. (2014) "America in Decay", *Foreign Affairs* vol. 93 (5), pp. 5-26.
- Fukuyama, F., B. Richman and A. Goel (2021) "How to save technology from Democracy", *Foreign Affairs*, 2021 (1), pp. 98-110.
- Haass, R. (2020) "A Cold War with China Would be a Mistake", *The Wall Street Journal*, Sunday May 10, 2020, Op. Ed.
- Harlow, C. (2000) "Public Administration and Globalization: International and Supernational Institutions" *Interim Report*, First Regional Conference of the IIAS, Bologna, Italy, 19 - 22 June 2000, p. 6.

- Hitz, Z. (2020) *Lost in Thought*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Hood, C. & R. Dixon (2015) *A Government that Worked Better and Cost Less? Evaluating Three Decades of Reform and Changes in UK Central Government*, London, Oxford University Press.
- Horkheimer, M. (1974) *Critique of Instrumental Reason*, New York, The Seabury Press.
- Immerwahr, D. (2019) *How to Hide an Empire*, New York, Farrar, Straus and Giroux.
- Herzberg, F. (1966) *Work and the Nature of Man*, Cleveland, Ohio, World Publishing Co.
- Kantchev, G. and Simmons, A.M. (2020) "Ukraine Corruption Battle Crawls Along", *The Wall Street Journal*, Tuesday, May 19, 2020, p. A9.
- Kay, J. and Mervyn King (2020) *Radical Uncertainty*, New York, W.W. Norton.
- Kim, P.S. (2019) "Preface", A Baimenov and P. Liverakos (Eds. 2019) *Public Service Excellence in the 21st Century*, Singapore, Palgrave Macmillan, pp. xi-xxv.
- Kim, P.S. and D. Argyriades (Eds. 2015) *Democratic Governance, Public Administration and Poverty Alleviation: Thematic Discourse and Geographical Cases*, Brussels, Bruylant/IIAS.
- Krugman, P. (2020) *Arguing with the Zombies*, New York, W.W. Norton & Co.
- Ktistaki, S. (2013) "L'Espace Administratif Européen et ses Implications : le Cas du Professionnalisme de la Fonction Publique dans les Pays d'Europe Continentale", D. Argyriades et G. Timsit (Eds.), *Pour Dépasser la Crise : un Espace Administratif Commun*, Bruxelles, Bruylant/IIAS, pp. 35-69.
- Levitsky, S. and D. Ziblatt (2018) "Is our Democracy Wobbly?", *The New York Times*, Sunday, January 28, 2018, pp. SR 6-7.
- Loufir, M. (2020) "Privatization of war: the role of Private Military Companies in the post-westphalian order" Student Association for International Affairs Blog. Available here: <https://thesafiablog.com/2020/11/30/privatization-of-wars/?fbclid=IwAR2BkW2uX1aewu-1OzWMJg491yr0FtVj7IicT3xS-oMpgzfV0htiQBxTD8E>
- Marchese, D. (2020) "Madeleine Albright on the Merits of American Intervention" *The New York Times Magazine*, April 26, 2020, pp. 11-23.
- Marcuse, H. (1964) *One-Dimensional Man*, Boston MA., Beacon Press
- Mazower, M. (2012) *Governing the World: The History of an Idea, 1815 to the Present*, New York, Penguin Books.
- Morath, E. and Sarah Chaney (2020) "Jobless - Claims Tsunami Tops 22 million for a Single Month", *Wall Street Journal*, April 17, 2020, p. A1.
- Mosher, F.C. (1980) *Basic Literature of American Public Administration 1787-1950*, New York, Holmes & Meier Pub. Inc.

- MPM-GEPS (2018) *International Conference: Civil Service Pension Scheme*, Seoul, Republic of Korea, Ministry of Public Management-GEPS.
- Nabatchi, T. (2010) “The (Re)discovery of the Public in Public Administration”, *Public Administration Review*, Suppl. to Vol. 70, pp. S309-S311.
- Newland, C. and D. Argyriades (2019) *Reclaiming Public Space: Drawing Lessons from the Past as We Confront the Future: SDG16*, A. Baimenov and P. Liverakos (Eds.) *Public Service Excellence in the 21st Century*, Singapore, Palgrave Macmillan, pp. 1-30.
- Newland, C.A. (2015) “From Trust to Doubt: The Federal Government’s Tough Challenge”, M.C. Guy and M.M. Rubin (Eds. 2015), *Public Administration Evolving from Foundation to the Future*, New York Routledge pp. 39-68.
- Osgood, K. (2017) The CIA’s Fake News Campaign, *The New York Times*, Friday, October 13, 2017, p. A19.
- Pichardo Pagaza, Ignacio y D. Argyriades (Eds.) *Como Lograr el Cambio Necesario; Como Salvar a Nuestro Planeta Tierra: Un Servicio Publico Global*, Ciudad de Mexico, INAP/IISA.
- Rosenbloom, D.H. (2010) “Public Sector Human Resource Management in 2020”, *Public Administrative Review*, Supplement to Vol. 70, pp. S.175-S.176.
- Sen, Amartya (2009) *The Idea of Justice*, Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Stanger, A. (2009) *One Nation Under Contract: The Outsourcing of American Power and the Future of Foreign Policy*, New Haven, Conn. Yale University Press.
- Sternberg, J.C. (2020) “The Dismal Overreachers”, *Wall Street Journal*, April 15, 2020, p. A15.
- The New York Times* (2020) “Job Losses Spike, as Even Millions are not Counted”, Friday, May 1, 2020, pp. A1, A7 & A10 & B1.
- The New York Times*, Friday, May 1, 2020 https://www.nytimes.com/2020/05/01/your-mony/philanthropy_race_html
- Timsit, G. (2013) “Introduction: La Notion d’ Espace Administratif”, D. Argyriades and G. Timsit (Eds. 2013) *Moving Beyond the Crisis: Reclaiming and Reaffirming our Administrative Space - Pour Dépasser la Crise: un Espace Administratif Commun*, Brussels, Bruylant/IIAS, pp. 23-33.
- Weber, M. (1947) *The Theory of Social and Economic Organization*, New York, Oxford University Press.
- Wertheim, S. (2020) “The Price of Primacy: Why America Shouldn’t Dominate the World”, Vol. 99(2), pp. 19-29.
- World Bank (1994) *World Bank Governance: The World Bank’s Experience*, Washington, D.C., a World Bank Publication.

Η Σχεδόν Μη-Ελεγχιμότητα και Μη-Παρατηρησιμότητα των Οικονομιών του Πραγματικού Κόσμου*

Θεόδωρος Μαριόλης

Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας (mariolis@hotmail.gr)

Παναγιώτης Βελτσίστας

Υποψήφιος Διδάκτωρ (veltsistasp@gmail.com)

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειον Πανεπιστήμιο

* Τμήματα του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκαν σε εργαστήρια του “Study Group on Sraffian Economics” και στο σεμινάριό του «Ανάλυση Εισροών–Εκροών, Κυκλική Οικονομία, και Γενική Θεωρία Συστημάτων», στο Πάντειον Πανεπιστήμιο (Μάιος 2019–Απρίλιος 2020). Είμαστε υπόχρεοι στους Χαράλαμπο Οικονομίδη (Πάντειον Πανεπιστήμιο), Νικόλαο Ροδουσάκη (ΚΕΠΕ), και Γιώργο Σώκλη (ΚΕΠΕ) για χρήσιμες παρατηρήσεις και συζητήσεις. Τα εμπειρικά ευρήματα του παρόντος άρθρου αντλούνται από τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία Βελτσίστας (2019).

1. Εισαγωγή

Επαρκώς μεγάλος όγκος εμπειρικών μελετών έχει δείξει ότι οι κατά Sraffa (1960) καμπύλες τιμών–χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους εμφανίζουν, τόσο για σημαντικά ετερογενείς μεταξύ τους εθνικές οικονομίες όσο και κατά μήκος του χρόνου, τα ακόλουθα χαρακτηριστικά γνωρίσματα:¹

(i). Οι καμπύλες εμπορευματικών τιμών–ποσοστού κέρδους:

(a). Δεν έχουν περισσότερα από ένα σημεία αλλαγής μονοτονίας, όταν τα χρηματικά μεγέθη μετρώνται σε όρους του «Προτύπου εμπορεύματος (*Standard commodity*)» του Sraffa (1960, Chaps. 4 and 5).

(b). Είναι, στη σημαντική πλειονότητά τους, μονότονες παρά μη-μονότονες (80%, το λιγότερο, έναντι 20%, το περισσότερο).

(ii). Ανεξαρτήτως του επιλεγέντος, από την/τον παρατηρητή, μέτρου μέτρησης (*numéraire*) των χρηματικών μεγεθών:

(a). Οι καμπύλες χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους δεν εμφανίζουν πάνω από δύο σημεία καμπής.

(b). Οι συντελεστές γραμμικής συσχέτισης μεταξύ χρηματικού ωρομισθίου και ποσοστού κέρδους τείνουν να είναι μεγαλύτεροι από 99%.

(iii). Η προσέγγιση όλων των ως άνω καμπυλών μέσω πολυωνυμικών εξισώσεων χαμηλής τάξης (δηλαδή, γραμμικών ή, *a fortiori*, τετραγωνικών) κρίνεται ως ικανοποιητική σε καθαρά ποσοτικούς όρους.

Είναι, επίσης, γνωστό ότι οι δυϊκές εμφανίσεις, αφενός, μη-μονότονων καμπυλών εμπορευματικών τιμών–ποσοστού κέρδους και, αφετέρου, καμπυλών χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους μεταβαλλόμενης καμπυλότητας προβλέπονται και ερμηνεύονται από τη σραφφαϊανή θεωρία. Αντιθέτως, όχι μόνο είναι μη-προβλέψιμες από όλες τις άλλες θεωρίες (κλασική, μαρξι(στ)ική, αυστριακή, νεοκλασική, και κεϋνσιανή), αλλά και οδηγούν στην κατάρρευση αυτών των θεωριών. Οι μη-σραφφαϊανές θεωρίες θα ίσχυαν σε έναν κόσμο παραγωγής: (i) ενός και μοναδικού (απλού ή σύνθετου) εμπορεύματος, για το οποίο θα υπήρχε οποιοδήποτε πλήθος εναλλακτικών τεχνικών παραγωγής, ή (ii) δύο εμπορευμάτων και μίας και μοναδικής τεχνικής παραγωγής, ή, τέλος, (iii) οποιοδήποτε πλήθους ετερογενών

---

¹ Για μία πρόσφατη κριτική σύνοψη και ανάλυση, βλ. Mariolis et al. (2021, Chaps. 3 and 5).

εμπορευμάτων, όπου θα υπήρχε οποιοδήποτε πλήθος εναλλακτικών τεχνικών παραγωγής, και τα κέρδη θα ήταν, ωστόσο, μηδενικά.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, τα ως άνω εμπειρικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι οι εν λόγω δυϊκές εμφανίσεις δεν εκδηλώνονται εκτενώς στον πραγματικό οικονομικό κόσμο, πράγμα το οποίο θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως *παράδοξο*, δεδομένου ότι ο πραγματικός οικονομικός κόσμος εμφανίζεται ως σύστημα: (i) παραγωγής μεγάλου πλήθους ετερογενών εμπορευμάτων, (ii) θετικών κερδών, (iii) εναλλακτικών τεχνικών παραγωγής, και (iv) πολύπλοκων διακλαδικών συνδέσεων.

Όπως αποδείχτηκε πρόσφατα (Mariolis 2019, 2021), το εν λόγω παράδοξο θα λυνόταν εάν το κατά Sraffa σύστημα τιμών–χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους των πραγματικών οικονομιών είχε πολύ χαμηλούς βαθμούς ελεγχιμότητας–παρατηρησιμότητας κατά Kalman (1960, 1982). Στο παρόν άρθρο εκτιμάται, λοιπόν, ο βαθμός της Kalman ελεγχιμότητας αυτών των συστημάτων, χρησιμοποιώντας στοιχεία 172 Συμμετρικών Πινάκων Εισροών–Εκροών (SIOTs) από τις 43 εθνικές οικονομίες της *World Input–Output Database*, 2000–2014.²

Το υπόλοιπο του άρθρου δομείται ως εξής: Στην Ενότητα 2 εκτίθεται, εν συντομία, και παρακάμπτοντας όλες τις αποδείξεις, το αναλυτικό πλαίσιο της μελέτης.³ Στην Ενότητα 3 εκτίθενται και σχολιάζονται τα εμπειρικά ευρήματα. Τέλος, η Ενότητα 4 είναι συμπερασματική.

2. Αναλυτικό Πλαίσιο

Υπό τις συνήθεις υποθέσεις, το σραφφαϊανό σύστημα τιμών ενός κερδοφόρου συστήματος απλής (*single*) παραγωγής βασικών εμπορευμάτων είναι:⁴

$$\mathbf{p}^T = w\mathbf{l}^T + (1+r)\mathbf{p}^T \mathbf{A} \quad (1)$$

---

² Βλέπε Timmer et al. (2015). Τα πρωτογενή στοιχεία μεταφορτώθηκαν από την ιστοσελίδα της WIOD: <http://www.wiod.org/release16>

³ Για τις αποδείξεις, βλέπε Mariolis (2019), Mariolis et al. (2021, Chap. 2).

⁴ Η Perron–Frobenius (P–F) ιδιοτιμή μίας ημι-θετικής μήτρας θα συμβολίζεται ως λ , ενώ οι μη-δεσπόζουσες ιδιοτιμές της θα συμβολίζονται ως μ , όπου $\mu < \lambda$. Οι ιδιάζουσες τιμές (*singular values*) αυτής, θα συμβολίζονται με σ και, αντιστοίχως.

όπου το $\mathbf{P}^T$ συμβολίζει το $1 \times n$ διάνυσμα των τιμών, το w το χρηματικό ωρομίσθιο, το $\mathbf{I}^T$ το $1 \times n$ διάνυσμα των εισροών σε άμεση εργασία, το r το ποσοστό κέρδους, και το $\mathbf{A}$ τη μη-διασπώμενη $n \times n$ μήτρα των τεχνικών συντελεστών, με $\lambda_{\mathbf{A}} < 1$.

Σε όρους «κάθετης ολοκλήρωσης» και «σχετικού ποσοστού κέρδους», $\rho \equiv rR^{-1}$, όπου το $R \equiv \lambda_{\mathbf{A}}^{-1} - 1$ συμβολίζει το «μέγιστο εφικτό ποσοστό κέρδους», η Εξ. 1 γράφεται ως

$$\mathbf{p}^T = w\mathbf{v}^T + \rho\mathbf{p}^T\mathbf{J} \quad (2)$$

όπου $\mathbf{v}^T \equiv \mathbf{I}^T[\mathbf{I} - \mathbf{A}]^{-1}$, $\mathbf{H} \equiv \mathbf{A}[\mathbf{I} - \mathbf{A}]^{-1}$, $\mathbf{J} \equiv R\mathbf{H}$, και $\lambda_{\mathbf{J}} = R\lambda_{\mathbf{H}} = 1$.

Το δυναμικό, διακριτού χρόνου, ανάλογο της Εξ. 2 είναι

$$\mathbf{p}_{t+1}^T = w_t\mathbf{v}^T + \rho^*\mathbf{p}_t^T\mathbf{J}, \quad t = 0, 1, \dots \quad (3)$$

όπου το ρ^* συμβολίζει το εξωγενώς δεδομένο ονομαστικό σχετικό ποσοστό κέρδους.

Τα συστήματα που περιγράφονται από τις Εξ. 2 και 3 καλούνται «πλήρως ελέγξιμα» ή, ισοδύναμα, «ελέγξιμα τάξης n », όταν, και μόνο όταν, η τάξη (*rank*) της Kyrylon μήτρας τους

$$\mathbf{K} \equiv [\mathbf{v}, \mathbf{J}^T\mathbf{v}, \dots, (\mathbf{J}^T)^{n-1}\mathbf{v}]^T \quad (4)$$

ισούται με n . Αντιθέτως, όταν $\text{rank}[\mathbf{K}] = m < n$, καλούνται «μη-ελέγξιμα» ή, πιο συγκεκριμένα, «ελέγξιμα τάξης m ».

Η παρούσα προσέγγιση προσφέρει μόνο ένα κριτήριο του τύπου «ναι ή όχι» για την πλήρη ελεγχσιμότητα ενός συστήματος. Έτσι, τα μη-ελέγξιμα συστήματα είναι μέτρου μηδέν στο σύνολο όλων των συστημάτων ή, με άλλα λόγια, τα συστήματα είναι *σχεδόν πάντοτε* πλήρως ελέγξιμα (Kalman et al. 1963). Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Friedland (1986),

[i]n the *real* world [...] it may not be possible to make such sharp distinctions. The problem with the standard definition of controllability [...] is that it can lead to discontinuous functions of the system parameters: an arbitrarily small change in a system parameter can cause an abrupt change in the rank of the matrix by which controllability [...] is determined. It would be desirable to have definitions which can vary continuously with the parameters of the system and thus can reflect the *degree of controllability* of the system. Kalman et al. (1963) recognized the need and suggested using the determinant of the corresponding test matrix [$\mathbf{K}$] as a measure of the degree of controllability [...]. Friedland (1975), noting that basing the degree of controllability [...] on the determinant of the test matrix suffers from sensitivity to the scaling of the

state variables, suggested using the ratio of the smallest of the singular values to the largest as a preferable measure. Moore (1981) subsequently elaborated upon this suggestion. (p. 220 – πρόσθετη έμφαση)

Η οριζόμενη στην Εξ. 4 Krylon μήτρα ελεγχιμότητας μπορεί να εκφραστεί ως γινόμενο τριών μητρών:

$$\mathbf{K} = \mathbf{V}\hat{\omega}\mathbf{X}_J^{-1}$$

όπου το $\mathbf{V} \equiv (\lambda_{Jj})^{j-1}$ συμβολίζει τη Vandermonde μήτρα των ιδιοτιμών της $\mathbf{J}$, το $\hat{\omega}$ τη διαγώνια μήτρα που σχηματίζεται από τα στοιχεία του διανύσματος $\omega^T \equiv \mathbf{v}^T \mathbf{X}_J$, και το $\mathbf{X}_J$ τη μήτρα (*modal matrix*) των δεξιών ιδιοδιανυσμάτων της $\mathbf{J}$. Επομένως, για την ορίζουσα της $\mathbf{K}$ ισχύει

$$\det[\mathbf{K}] = \det[\mathbf{V}]\det[\hat{\omega}]\det[\mathbf{X}_J^{-1}] \quad (5)$$

όπου

$$\det[\mathbf{V}] = \prod_{1 \leq i < j \leq n} (\lambda_{Jj} - \lambda_{Ji}) \quad (6)$$

Ο βαθμός ελεγχιμότητας της οικονομίας ορίζεται ως

$$DC \equiv \sigma_{\mathbf{K}n} \sigma_{\mathbf{K}1}^{-1} \quad (7)$$

όπου $0 \leq DC < 1$. Όταν $DC = 0$, η οικονομία είναι μη-ελέγξιμη, ενώ στην αντίθετη περίπτωση είναι πλήρως ελέγξιμη. Ωστόσο, όταν η τιμή του DC είναι «πολύ μικρή», η ελεγχιμότητα της οικονομίας είναι «ασθενής» ή «φτωχή», και η οικονομία καλείται «σχεδόν μη-ελέγξιμη».

Τέλος, η αριθμητική τάξη (*numerical rank*), $NR(\mathbf{K}, \tau)$, της $\mathbf{K}$ ορίζεται ως το πλήθος των ιδιαζουσών τιμών της $\mathbf{K}$, οι οποίες είναι μεγαλύτερες από $\tau \sigma_{\mathbf{K}1}$, όπου το τ συμβολίζει μία θετική ανοχή. Έτσι, η αριθμητική τάξη ελεγχιμότητας, NRC , του συστήματος τιμών ορίζεται ως η αριθμητική τάξη της μήτρας Krylon αυτού του συστήματος για επιλεγμένο ($\tau = \bar{\tau}$) επίπεδο ανοχής:

$$NRC \equiv NR(\mathbf{K}, \bar{\tau}) \quad (8)$$

ενώ η σχετική αριθμητική τάξη ελεγχιμότητας, $RNRC$ (%), του συστήματος τιμών ορίζεται ως:

$$RNRC \equiv 100n^{-1}NR(\mathbf{K}, \bar{\tau}) \quad (9)$$

Έχουν αποδειχθεί, στη σχετική βιβλιογραφία, τα ακόλουθα:

(i). Εάν το $\mathbf{v}^T$ είναι P–F ιδιοδιάνυσμα της $\mathbf{J}$, τότε $rank[\mathbf{K}] = 1$, ανεξαρτήτως της τάξης της $\mathbf{J}$. Σε αυτήν την εξαιρετικά ακραία περίπτωση, οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων ισούνται με τους σχετικούς καθέτως ολοκληρωμένους συντελεστές εργασίας, ήτοι $P_i P_j^{-1} = v_i v_j^{-1}$, και, επομένως, ισχύει η λεγόμενη «καθαρά εργασιακή θεωρία των τιμών». Ως εκ τούτου, δεν διαψεύδονται οι μη-σραφφαϊανές θεωρίες.

(ii). Εάν το $\mathbf{v}^T$ δεν είναι P–F ιδιοδιάνυσμα της $\mathbf{J}$, αλλά $rank[\mathbf{J}] = 1$ (οπότε όλες οι μη-δεσπόζουσες ιδιοτιμές της $\mathbf{J}$ είναι μηδενικές), τότε $rank[\mathbf{K}] = 2$, ανεξαρτήτως του διανύσματος $\mathbf{v}^T$. Σε αυτήν την – επίσης – ακραία περίπτωση, (a) οι καμπύλες εμπορευματικών τιμών–ποσοστού κέρδους είναι γνησίως μονότονες, (b) οι καμπύλες χρηματικού ωρομισθίου ποσοστού κέρδους είναι γνησίως κοίλη ή κυρτή, και, επομένως, (c) δεν διαψεύδονται οι μη-σραφφαϊανές θεωρίες.

(iii). Όσο περισσότερο τα μέτρα των μη-δεσποζουσών ιδιοτιμών της $\mathbf{J}$ εμφανίζουν έντονα πτωτική τάση ή, με άλλα λόγια, όσο περισσότερο η στατιστική κατανομή τους είναι «λοξή (*skew*)», τόσο περισσότερο *τείνουν*: (a) οι καμπύλες τιμών–ποσοστού κέρδους να είναι, στην πλειονότητά τους, μονότονες, (b) οι καμπύλες χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους να είναι σταθερής καμπυλότητας, και (c) το σύστημα να είναι σχεδόν μη-ελέγξιμο.

(iv). Αναγκαία συνθήκη για τη διάψευση των μη-σραφφαϊανών θεωριών είναι να υπάρχουν τουλάχιστον δύο μη-δεσπόζουσες ιδιοτιμές της $\mathbf{J}$, οι οποίες να είναι μη-μηδενικές: Σε μία τέτοια περίπτωση, η οικονομία συμπεριφέρεται ως σύστημα με τουλάχιστον τρεις τομείς, και, επομένως, υπάρχουν $\mathbf{v}^T$, για τα οποία διαψεύδονται οι μη-σραφφαϊανές θεωρίες. Ικανή συνθήκη για τη διάψευση αυτών των θεωριών είναι: (a) το $\mathbf{v}^T$ να μην είναι P–F ιδιοδιάνυσμα της $\mathbf{J}$, και (b) η $\mathbf{J}$ να είναι μία «κυκλοτερής (*circulant*)» μήτρα της μορφής:

$$\mathbf{J} = c\mathbf{I} + (1-c)\mathbf{\Pi}$$

όπου $0 \leq c < 1$, και $\mathbf{\Pi} \equiv \text{circ}[0, 1, 0, \dots, 0]$. Σε αυτήν την περίπτωση, (a) οι καμπύλες τιμών–ποσοστού κέρδους είναι μη-μονότονες, και (b) το σύστημα είναι σχεδόν πάντοτε πλήρως ελέγξιμο, ανεξαρτήτως του διανύσματος $\mathbf{v}^T$.

3. Εμπειρικά Ευρήματα

Ο υπολογισμός των μητρών ελεγχιμότητας όλων των χωρών, οι οποίες περιλαμβάνονται στην *WIOD*, για τα έτη 2000, 2005, 2010 και 2014, δηλαδή ο υπολογισμός $43 \times 4 = 172$ μητρών ελεγχιμότητας, οδηγεί στα ακόλουθα ευρήματα:⁵

- (i). Ο μέσος όρος των γεωμετρικών μέσων, $GM(|\lambda_{jk}|)$, των μέτρων των μη-δεσποζουσών ιδιοτιμών των μητρών $\mathbf{J}$ είναι 0.033. Ο μέσος όρος των μέτρων της υπο-δεσπόζουσας ιδιοτιμής, $|\lambda_{j2}|$, είναι 0.516, και ο διάμεσος είναι 0.510. Ο μέσος όρος του $|\lambda_{j3}|$ είναι 0.406, και ο διάμεσος είναι 0.400. Τέλος, τα $|\lambda_{jm}|$ είναι της τάξης του 10^{-14} με 10^{-3} .⁶
- (ii). Οι λόγοι της μικρότερης προς τη μεγαλύτερη ιδιάζουσα τιμή, $\sigma_{jm}\sigma_{j1}^{-1}$, των μητρών $\mathbf{J}$ είναι της τάξης του 10^{-14} με 10^{-4} .
- (iii). Ο μέσος όρος της απόλυτης τιμής της ορίζουσας των μητρών ελεγχιμότητας, $\mathbf{K}$, είναι 3×10^{-356} , και ο διάμεσος είναι 4×10^{-737} (βλέπε Εξ. 5).
- (iv). Ο βαθμός ελεγχιμότητας, DC , των οικονομιών είναι της τάξης του 10^{-21} με 10^{-18} (βλέπε Εξ. 7), ο μέσος όρος τους είναι 4×10^{-19} , και ο διάμεσος είναι 3×10^{-19} .
- (v). Για $\tau = 10^{-4}$, η αριθμητική τάξη ελεγχιμότητας, NRC , είναι από 4 έως και 7 (βλέπε Εξ. 8). Ειδικότερα, βρίσκουμε: $NRC = 7$ στο 3% των περιπτώσεων, $NRC = 6$ στο 46% των περιπτώσεων, $NRC = 5$ στο 49% των περιπτώσεων, και $NRC = 4$ στο 2% των περιπτώσεων. Για $\tau = 10^{-2}$, η αριθμητική τάξη ελεγχιμότητας είναι από 2 έως και 4. Ειδικότερα, βρίσκουμε: $NRC = 4$ στο 12% των περιπτώσεων, $NRC = 3$ στο 78% των περιπτώσεων, και $NRC = 2$ στο 10% των περιπτώσεων. Η σχετική αριθμητική τάξη ελεγχιμότητας, $RNRC$, είναι μεταξύ 7% και 18%, για $\tau = 10^{-4}$, και μεταξύ 4% και 9%, για $\tau = 10^{-2}$ (βλέπε Εξ. 9).

---

⁵ Ο υπολογισμός των και έγινε με το συνήθη στη βιβλιογραφία τρόπο, ενώ το κυμαίνεται από 33 έως και 55, αναλόγως των διαθέσιμων πρωτογενών στοιχείων. Το συνολικό πλήθος των υπολογιζομένων ιδιοτιμών είναι 8966.

⁶ Υπενθυμίζεται ότι το μέγεθος είναι γνωστό ως «λόγος απόσβεσης (*damping ratio*)», και αποτελεί μέτρο της «εγγενούς προσαρμοστικότητας (*intrinsic resilience*)» του συστήματος στις διαταραχές. Σημειώνεται, επίσης, ότι, στην παρούσα περίπτωση, ισχύουν οι ακόλουθες εξισώσεις:

(vi). Τέλος, η ένταξη των χωρών σε επιμέρους ομάδες δεν οδηγεί σε αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις της γενικής εικόνας. Τα Σχήματα 1 και 2 απεικονίζουν τη θέση των ιδιοτιμών των μητρών $\mathbf{J}$ στο μιγαδικό επίπεδο και, αντιστοίχως, τις κανονικοποιημένες ιδιάζουσες τιμές, $\sigma_{\kappa_j} \sigma_{\kappa_1}^{-1}$, των μητρών ελεγχιμότητας, για τις ακόλουθες τέσσερις ομάδες:⁷

(a). Όλες οι χώρες (43 χώρες)–172 *SIOTs*.

(b). Ευρωζώνη (19 χώρες)–76 *SIOTs*: Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Σλοβακία, Ελλάδα, Εσθονία, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Κάτω Χώρες, Κύπρος, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Πορτογαλία, Σλοβενία, και Φινλανδία.

(c). *G10* (11 χώρες)–44 *SIOTs*: Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Ηνωμένες Πολιτείες, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιαπωνία, Ιταλία, Καναδάς, Κάτω Χώρες, και Σουηδία.

(d). «Υπόλοιπος Κόσμος» (18 χώρες)–72 *SIOTs*: Αυστραλία, Βουλγαρία, Βραζιλία, Δανία, Δημοκρατία της Κορέας, Ινδία, Ινδονησία, Κροατία, Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, Μεξικό, Νορβηγία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Ρωσική Ομοσπονδία, Ταϊβάν, Τουρκία, και Τσεχική Δημοκρατία.

Τα ευρήματά μας δείχνουν ότι:

(i). Τα συστήματα τιμών των πραγματικών οικονομιών είναι σχεδόν μη-ελέγξιμα. Για επίπεδα ανοχής της τάξης του 10^{-4} με 10^{-2} , μόνο ένα σχετικά μικρό πλήθος ιδιο-συστημάτων τους είναι πλήρως ελέγξιμο.

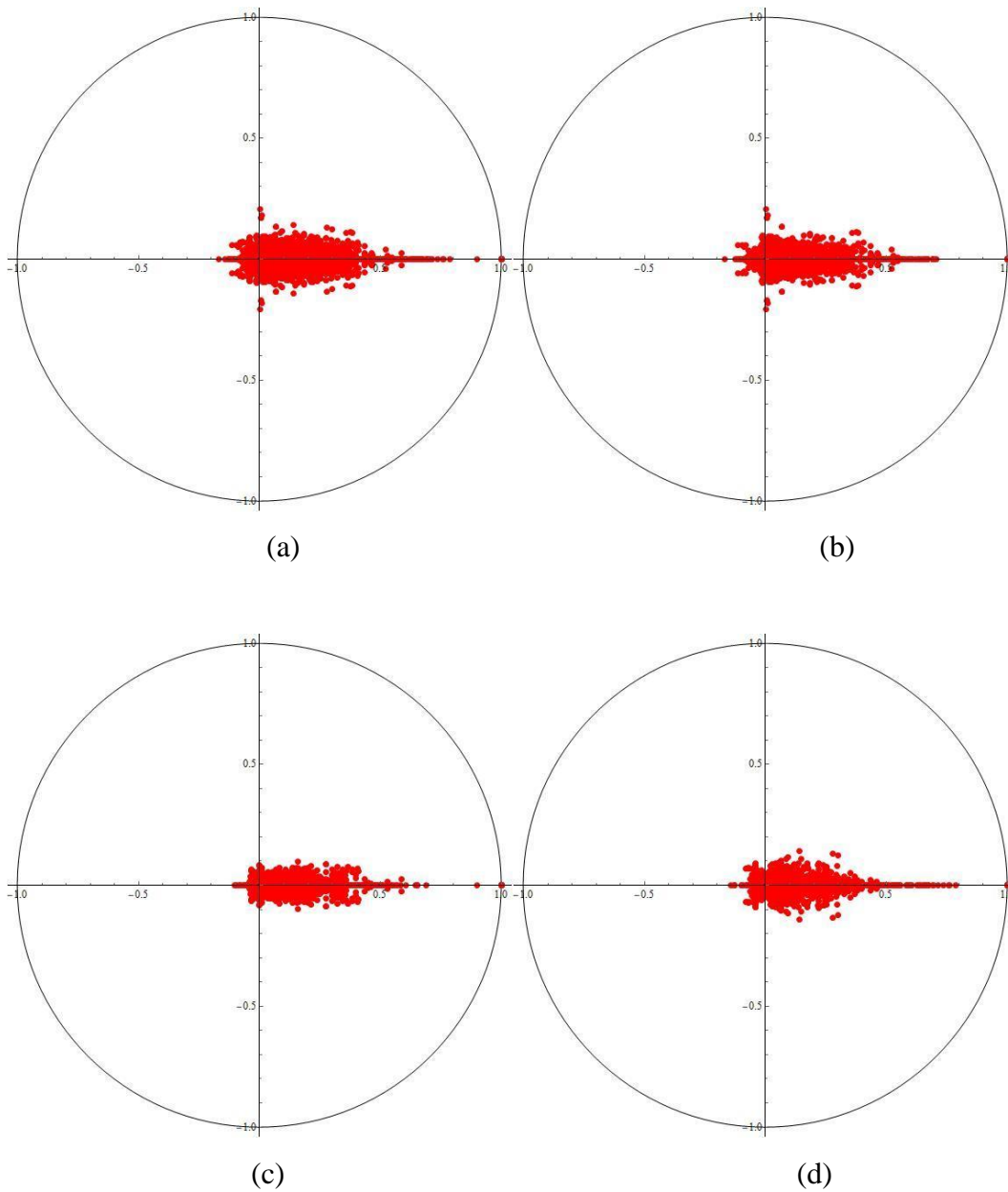
(ii). Αυτό το γεγονός απορρέει, πρωτίστως, από τη λοξή κατανομή των ιδιοτιμών και των ιδιαζουσών τιμών των μητρών $\mathbf{J}$ (βλέπε Εξ. 6).⁸

Τέλος, αναφέρεται ότι ο δειγματοληπτικός υπολογισμός της απόστασης ορισμένων εκ των εξετασθέντων συστημάτων από τα εγγύτερα μη-ελέγξιμα συστήματα, δεν οδήγησε σε αναίρεση των ως άνω συμπερασμάτων μας.⁹

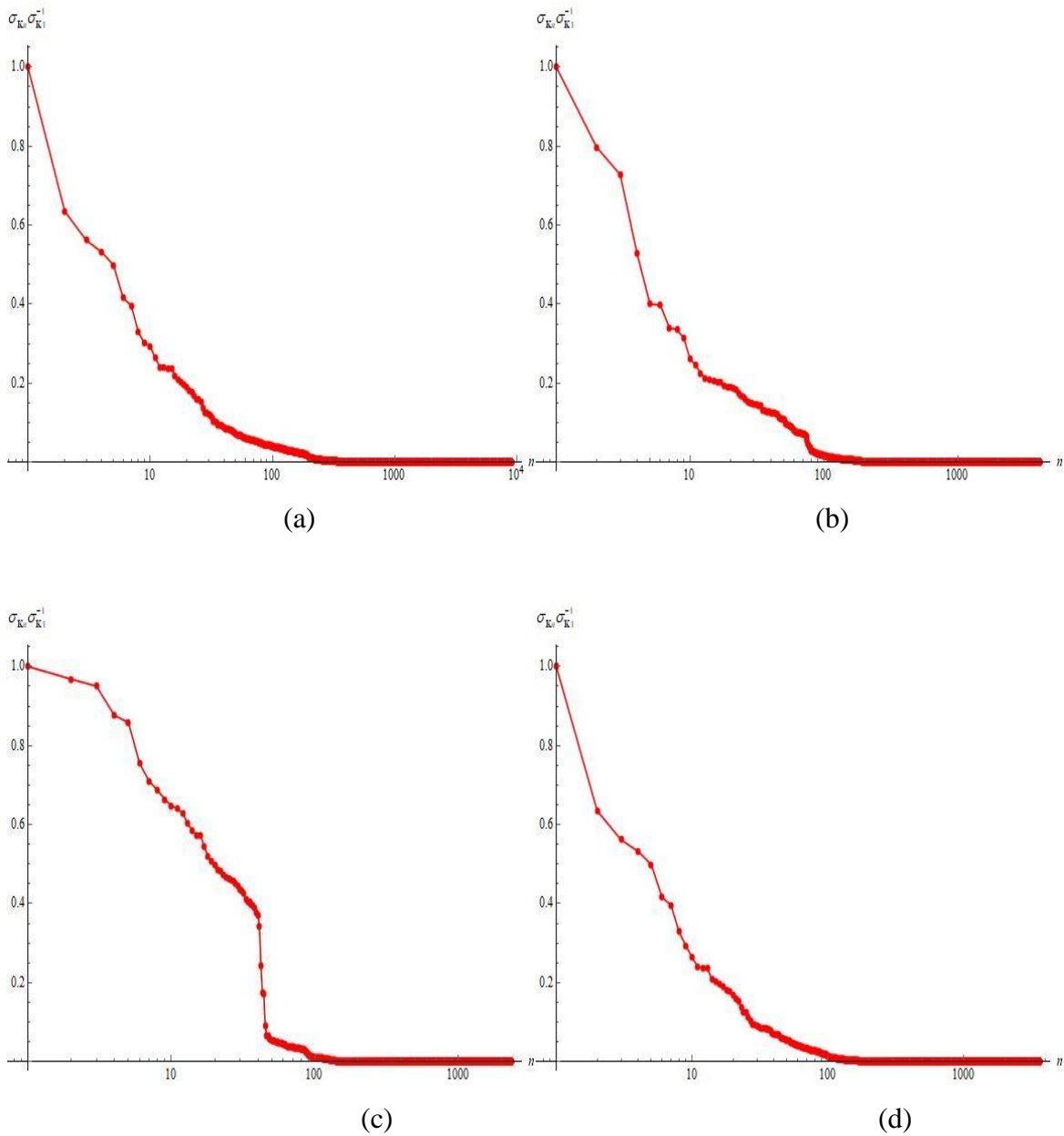
⁷ Στο Σχήμα 2, ο οριζόντιος άξονας έχει σχεδιασθεί σε λογαριθμική κλίμακα.

⁸ Σε ίδια συμπεράσματα οδήγησαν τα εμπειρικά ευρήματα που εκτίθενται στο Mariolis (2019), ορισμένα εκ των οποίων είναι από Πίνακες Προφοράς–Χρήσεων (*SUTs*) και, επομένως, αντιστοιχούν στην περίπτωση της συμπαραγωγής (*joint production*). Για τους *SUTs* και την εμπειρική μελέτη των συστημάτων τιμών–χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους, τα οποία τους αντιστοιχούν, βλέπε Mariolis and Soklis (2010), Soklis (2011), Σώκλης (2006, 2012).

Σχήμα 1. Η θέση των ιδιοτιμών των κανονικοποιημένων μητρών των καθέτως ολοκληρωμένων τεχνικών συντελεστών στο μιγαδικό επίπεδο: (a) Όλες οι χώρες, (b) Ευρωζώνη, (c) G10, και (d) «Υπόλοιπος Κόσμος»

⁹ Για αυτό τον υπολογισμό εφαρμόσαμε την προσέγγιση των Boley and Lu (1986, pp. 250–251). Ως γνωστόν, στη βιβλιογραφία έχουν προταθεί και άλλες προσεγγίσεις (για μία εμπειριστατωμένη σύνοψη, βλέπε Datta 2004, pp. 183–191).

Σχήμα 2. Οι κανονικοποιημένες ιδιάζουσες τιμές των μητρών ελεγκσιμότητας: (a) Όλες οι χώρες, (b) Ευρωζώνη, (c) G10, και (d) «Υπόλοιπος Κόσμος»

4. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Ο υπολογισμός των μητρών ελεγχιμότητας όλων των χωρών, οι οποίες περιλαμβάνονται στην *WIOD*, για τα έτη 2000, 2005, 2010 και 2014, δηλαδή ο υπολογισμός 172 μητρών ελεγχιμότητας, δείχνει ότι τα κατά Sraffa συστήματα τιμών των οικονομιών του πραγματικού κόσμου είναι σχεδόν μη-ελέγξιμα. Ειδικότερα, βρέθηκε ότι ο βαθμός ελεγχιμότητας είναι της τάξης του 10^{-21} με 10^{-18} , και η σχετική αριθμητική τάξη της ελεγχιμότητας είναι μεταξύ 4% και 18%, για επίπεδα ανοχής μεταξύ 10^{-2} και 10^{-4} , αντιστοίχως. Αυτά τα ευρήματα:

(i). Δηλώνουν ότι τα κατά Sraffa συστήματα τιμών των οικονομιών του πραγματικού κόσμου αποτελούν ελέγξιμα συστήματα χαμηλής τάξης και, επομένως, μπορούν να απεικονιστούν με αξιοπιστία μέσω υποδειγμάτων σχετικά μικρών διαστάσεων.

(ii). Ανάγονται, πρωτίστως, στη λοξή κατανομή των χαρακτηριστικών τιμών των μητρών των καθέτως ολοκληρωμένων τεχνικών συντελεστών. Και αυτό συνεπάγεται, με τη σειρά του, τη σχεδόν μη-ελεγχιμότητα του συστήματος των φυσικών ποσοτήτων–κατανάλωσης–ποσοστού μεγέθυνσης και, επομένως, τη σχεδόν μη-παρατηρησιμότητα και των δύο συστημάτων (δηλαδή, τιμών και φυσικών ποσοτήτων).

(iii). Εξηγούν τα παράδοξα χαρακτηριστικά μορφής των εμπειρικών καμπυλών εμπορευματικών τιμών–χρηματικού ωρομισθίου–ποσοστού κέρδους, τα οποία είχαν εντοπιστεί σε προγενέστερες μελέτες και, ταυτοχρόνως, βρίσκονται στο επίκεντρο της θεωρίας της αξίας–κεφαλαίου–κατανομής εισοδήματος.

(iv). Δείχνουν, επομένως, ότι:

(a). Οι διακλαδικές συνδέσεις των οικονομιών του πραγματικού κόσμου δεν είναι τόσο πολύπλοκες όσο εμφανίζονται, γεγονός το οποίο συνιστά – νέο – επιστημονικό παράδοξο.

(b). Η σραφφαϊανή θεωρία δεν είναι μόνο η πιο γενική θεωρία, έως σήμερα, αλλά και προσφέρει στέρεη βάση για εμπειρική ανάλυση. Αντιθέτως, οι ανταγωνιστικές, μη-σραφφαϊανές θεωρίες (κλασική, μαρξ(στ)ική, αυστριακή, νεοκλασική, και κεϋνσιανή) αποδεικνύονται μεροληπτικές κατά την ανάλυση των οικονομιών του πραγματικού κόσμου.

Η μελλοντική ερευνητική εργασία θα πρέπει να στραφεί (i) στη μελέτη του συστήματος των φυσικών ποσοτήτων και της παρατηρησιμότητας των οικονομιών του πραγματικού κόσμου, (ii) στα πρωτογενή στοιχεία που προσφέρουν οι Πίνακες Προσφοράς–Χρήσεων, και (iii) στις περαιτέρω συνέπειες που έχει η σχεδόν μη-ελεγχιμότητα/παρατηρησιμότητα των συστημάτων τιμών και φυσικών ποσοτήτων του πραγματικού κόσμου για την Πολιτική Οικονομία και την Οικονομική Πολιτική.

Αναφορές

- Boley, D., & Lu, W.-S. (1986). Measuring how far a controllable system is from an uncontrollable one. *Institute of Electrical and Electronics Engineers Transactions on Automatic Control*, 31(3), 249–251.
- Datta, B. N. (2004). *Numerical methods for linear control systems. Design and analysis*. Amsterdam: Elsevier Academic Press.
- Friedland, B. (1975). Controllability index based on conditioning number. *Journal of Dynamic Systems, Measurement, and Control*, 97(4), 444–445.
- Friedland, B. (1986). *Control system design. An introduction to state-space methods*. New York: McGraw-Hill.
- Kalman, R. E. (1960). On the general theory of control systems. *International Federation of Automatic Control Proceedings Volumes*, 1(1), 491–502.
- Kalman, R. E. (1982). On the computation of the reachable/observable canonical form. *Society for Industrial and Applied Mathematics Journal on Control and Optimization*, 20(2), 258–260.
- Kalman, R. E., Ho, Y. C., & Narendra, K. S. (1963). Controllability of linear dynamic systems. *Contributions to Differential Equations*, 1(2), 189–213.
- Mariolis, T. (2019). *The location of the value theories in the complex plane and the degree of regularity–controllability of actual economies*. Mimeo. Retrieved Mar 12, 2020, from <https://www.researchgate.net/publication/337565978>
- Mariolis, T. (2021). Competing theories of value: A spectral analysis. *Contributions to Political Economy*, 40(1) (forthcoming).
- Mariolis, T., & Soklis, G. (2010). Additive labour values and prices of production: Evidence from the supply and use tables of the French, German and Greek economies. *Economic Issues*, 15(2), 87–107.
- Mariolis, T., Rodousakis, N., & Soklis, G. (2021). *Spectral theory of value and actual economies: Controllability, effective demand, and cycles*. Tokyo: Springer.
- Moore, B. (1981). Principal component analysis in linear systems: Controllability, observability, and model reduction. *Institute of Electrical and Electronics Engineers Transactions on Automatic Control*, 26(1), 17–32.
- Soklis, G. (2011). Shape of wage–profit curves in joint production systems: Evidence from the supply and use tables of the Finnish economy. *Metroeconomica*, 62(4), 548–560.
- Sraffa, P. (1960). *Production of commodities by means of commodities. Prelude to a critique of economic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Timmer, M. P., Dietzenbacher, E., Los, B., Stehrer, R., & de Vries, G. J. (2015). An illustrated user guide to the World Input–Output Database: The case of global automotive production. *Review of International Economics*, 23(3), 575–605.

- Βελτσίστας, Π. (2019). *Κατανομή ιδιοτιμών και βαθμός κανονικότητας–ελεγκσιμότητας των πραγματικών οικονομιών: Ευρήματα από την WIOD 2000–2014*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα: Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειον Πανεπιστήμιο.
- Σώκλης, Γ. (2006). *Εργασιακές αξίες και τιμές παραγωγής βάσει του πίνακα συμπαραγωγής της Ελληνικής οικονομίας έτους 1999*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα: Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειον Πανεπιστήμιο.
- Σώκλης Γ. (2012). *Εργασιακές αξίες, εμπορευματικές αξίες, τιμές και κατανομή του εισοδήματος. Διερεύνηση βάσει εμπειρικών πινάκων εισροών-εκροών*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειον Πανεπιστήμιο.

Internal Auditing in the Greek Public Sector: Being in a crucial crossroad

Filos John

Professor, Public Administration Department
Panteion University

Abstract

In this article, the issue of internal auditing in the public sector is discussed mainly in view of preventing corruption. After theoretical issues, such as the Audit Risk Model and the three 'levels of defense', which is showing the influence from the international framework, tools and practices, a literature review is performed, and results of related studies are presented. Having in mind that internal auditing is not only an assurance, but also a consulting activity, selected points of the three main pillars of internal auditing within the Greek public sector are presented (National Transparency Authority/NTA, Hellenic Court of Audit/HCA and Hellenic Accounting and Auditing Standards Oversight Board/HAASOB-ELTE) not mentioning the pillar of tax audits and other audits performed by the ministry of Finance. Afterwards, two areas of the Greek Public Sector are discussed, those of Hospitals and Municipalities, that are generally perceived as operating within environments of weak internal controls and under pressure at some periods due to their nature. Best practices issues are pointed out throughout the article (audit committees, ethical issues etc) and the article concludes to the importance of organizing, directing, supervising, correcting, again and again, especially in the current circumstances, that Greece is still in financial crisis and a Draft-Law on internal auditing in the public sector is under discussion.

A. Risk and Internal Auditing in Public Sector

The Public sector in any country is providing a variety of services to its citizens. Even though in some countries services are provided in different degree (and quality) by the public and by the private sector, in this article three areas of services are examined in the view of auditing issues. The basis in anything (and in any service) when organizing it, and well before it comes to its auditing, is the estimation or any risk related to the service and more specifically to any little

piece of it. The risk is not an obscure notion, it is the possibility that something goes wrong, which could vary from simply wrong to catastrophically wrong. For the estimation of risk there are many models developed, the most common one being the one of ARM (Audit Risk Model) (Karamanis, 2008).

This ARM model ($ARM=IR*CR*DR$) is utilizing three components, as follows: Inherent Risk (IR) Control Risk (CR) and Detection Risk (DR). In giving a small explanation on them, we can say that (a) IR is the risk that depends on the type of the asset or account involved or on the circumstances that services are provided (b) CR is the risk remaining after the management or employees involved with assets, accounts or services put some controls in order to eliminate the IR as much as possible and (c) DR is the risk estimated to be remaining after the controls have been put in place. This last risk (DR, ie Detection Risk) is the one that the auditor is trying to detect - by using sampling techniques usually – aiming at not having material misstatements in the final figures or materially unacceptable results in general.

The use of the model, when first applied, may be more based on estimations, while in every subsequent use can be based on experience as well. The experience may result in putting more or different controls, in expanding the samples or even in expanding the audit scope and audit methodology.

In earlier times internal auditing in the public sector was exercised mainly as a simple administrative procedure, including mainly checking the accuracy of selected transactions, payment verifications and counting of assets (fixed assets, inventories, cash-on-hand, cash-equivalents etc). Finally, reporting was a crucial part of the whole process of internal auditing.

In recent times, a combination of forces has led to a revolution in the profession of Internal Auditing in Public Sector. Governments moving toward higher levels of transparency must demonstrate accountability in the use of public money and efficiency in the delivery of services. Larger and more complex operations demand greater competency and professionalism from internal auditors to estimate and confront risk and help in the minimization of risk by their reports, proposals and follow-up actions.

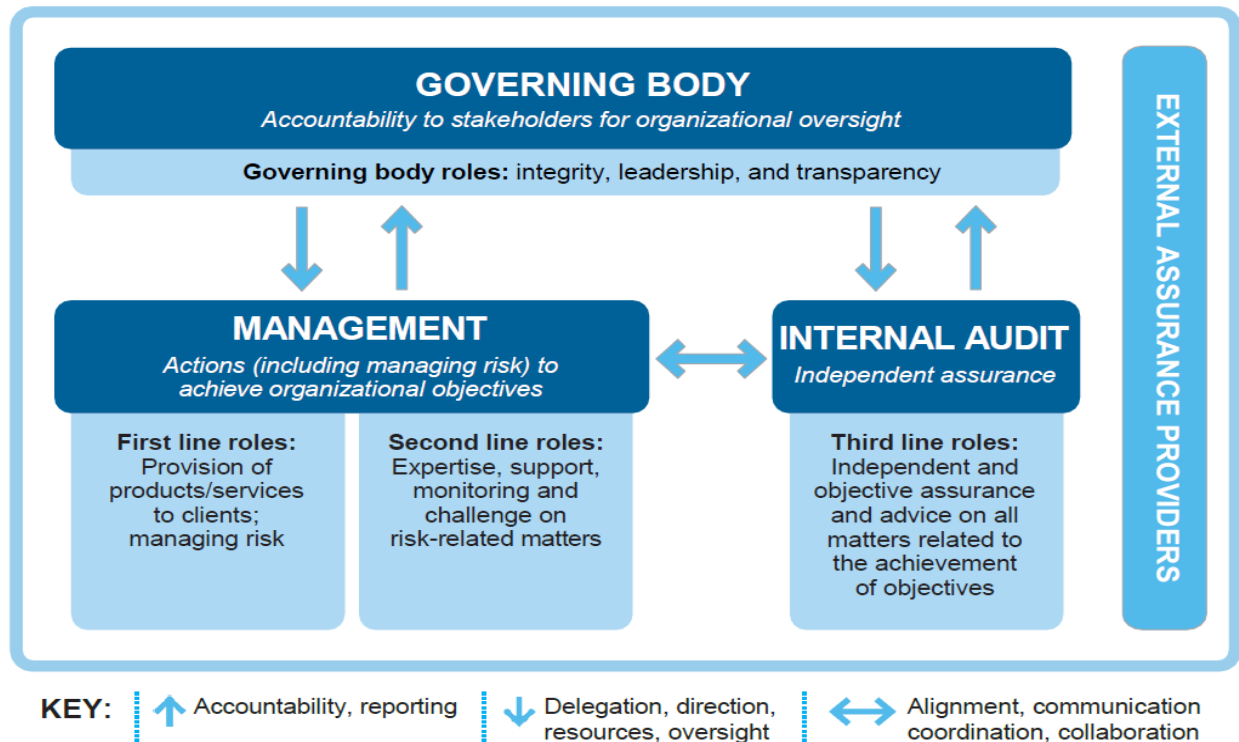
According to Nirmala N, et al, (2005) '*... the scope of the public sector audit now exceeds the expectation that the auditor only checks for regulatory and procedural compliance. It is now expected that the auditor enhances accountability in the management of public sector resources. The perceived objectives of performance auditing (economy, efficiency and effectiveness) emerge*

as a strong theme, one which seems to comply with these more modern expectations of performance...' And this was published long ago, in 2005.

The methods of analyzing risks that have been developed on the approach 'risk-based auditing' are used in practice in order to minimize the cost of performing internal audits (Filos, 2019) and in the utilization of the existing systems of internal controls in terms of cost/ benefit analysis (Rakintzis 2011). This decrease of cost comes from (a) the increase of audit effectiveness by using suitable audit procedures (b) the limitation of the audit time by avoiding improper audit procedures and mainly from (c) the easier way for spotting points where it is necessary to put in place strong internal controls (Filos J, Pappa Ev, 2019)

Current literature on auditing of public sector was studied (by Nerantzidis et al, 2020) finding an increase of publications up to 2017, most of which are single country–focused, particularly on emerging markets. Moreover, they noted that IA has been studied at all government levels, most often at the local government level. Although they identified multiple research themes examined in the literature, most studies emphasize “governance” and “operational effectiveness” using quantitative analysis, without reference to any theory. By analyzing these key features, they critically interpreted the challenges as well as the skepticism that may surface by researchers. Finally, they recommended comparative studies among countries and different markets that provide further evidence on the international and regional levels and studies on the effect of cultural, institutional and demographical characteristics in IA.

The lines of defense, is an important tool, being created and presented by the international organization 'Institute of Internal Auditors' (IIA). It was recently changed from 3 'levels of defense' (1st line the functions that own and manage risks, 2nd line the functions that oversee risks and 3rd line the internal audit). A visual presentation follows, where the External Auditor is depicted as well as the Governing Body.

Source: Institute of Internal Auditors (IIA), 2020

Public interest entities (PIEs) are those entities that should operate for the benefit of the public interest, in every aspect, including those where the ownership or part of it belongs to the Government (ie ‘DEKO’). Non only in financial terms, but also in safeguarding of assets, in developing systems and operations that comply with the laws and aiming in the best sustainability result rather than in maximization of profits. The ‘sustainability-centered’ operation of such entities should have strong grounds, such as the corporate governance and the corporate social responsibility. When a corporation succeeds in developing a code of ethics and spreading a positive culture throughout its operations, then (a) the inherent risks are usually lower, a fact that results to lower finally remaining risk and (b) easier acceptance of proposals for improvement made by the internal auditor.

In February 2021, a draft law concerning the ‘Internal Audit in the Public sector’ was loaded in www.opengov.gr for comments from anyone interested. The author made certain comments and suggestions (such as the creation of a central support unit) for improving its content before it is becoming a law. It is mentioned that plenty of comments were submitted by both, practitioners and academia people.

The purpose of a research by Coetzee, Ph. (2016) in the South African public sector, was to investigate the views of chief audit executives (CAEs), the chairs of audit committees and senior management on the contribution of the internal audit functions to risk management in the South African public sector. This contribution is considered in the context of existing risk management structures and the level of coordination between these structures and internal auditing. The views of heads of internal auditing, chairpersons of the audit committee and the Accounting Officer (similar to the CEO of private sector organisations) of national, provincial and local government organisations were obtained and statistically analyzed. The results indicated that the CAEs have noticeably different views from the other two parties, and that the existence of risk management structures has a minor effect on how the contribution of internal auditing to risk management is perceived.

B. Fraud and Corporate Governance

Definitions of fraud may differ. One can define fraud as an action (or non-action) that someone makes alone or with someone else (or does not make) in order to get a benefit for him/herself which is against the organization he/she works for or against the public good. In the same way definitions for corruption differ, however they usually imply a powerful position which gives to those involved the ability to carry out the corruption.

The fraud triangle is a presentation of the three main components that usually form the background for performing a fraud. Component (a) is the need or pressure (usually financial pressure but could be psychological pressure) to get something. However, it is not easy to get something in a fraudulent way if there are effective controls in place for its protection. Here comes the second component of the triangle (b) which is the opportunity, ie the lack of effective controls, which gives to the possible fraudster the impression that it is possible to perform the fraud. Moreover, as it has been shown by the related studies, a third component is needed, (c) this of rationalization, ie the fraudster is convincing him/herself why it is fair and not very dangerous that is performing the fraud. After the first theory about triangle, scientists developed a 4th point, that is the ability of the fraudster to perform the audit and a 5th point (so coming to 'fraud star' by adding the arrogance (Filos, 2019)

In various social or economic situations and environments, the need or pressure can change (ie higher in periods of financial distress) the opportunity can become higher or lower (security

measures may change) and rationalization is changing when for example the general management is applying fraudulent behavior.

Especially in the Greek public sector, the low degree of penalizing wrong doings of civil servants and the long delays in the judicial system to come to final decisions give more chances that public servants rationalize wrong doings.

In order that unacceptable behaviors are avoided, as per the European Corporate Governance Institute (ECGI n.d.), 84 countries and 6 ad hoc bodies have issued CG codes to provide guidance, mostly in listed companies. And not unfairly, as there is an increasing application of major accepted principles of CG such as transparency, disclosure, integrity, ethics, accountability and risk management to both listed companies and state-owned enterprises (SOEs) (Nerantzidis, M. 2014). More recently, all this philosophy and approach (transparency, disclosure, integrity, ethics, accountability and risk management) expanded to public sector in general.

Talking about Corporate Governance (which certainly includes Internal Auditing, of the public sector as well) if one comes to its definition, a study (Nerantzidis, M., et al, 2012) contributes to the understanding of Corporate Governance term, by using content analysis on twenty-two definitions, dated from 1992 to 2010. A six-dimensional framework was developed and the frequency count using Internet search engine was calculated. The results revealed that the more used definitions are the narrower (those of two or three dimensions), which implies that a further study, discussion or extension could act as a cornerstone to a cross-disciplinary dialogue for a broader definition of Corporate Governance.

C. Audit Authorities in Greece

C1. National Transparency Authority (NTA)

National Transparency Authority (established by the Law 4622/2019) constituted a radical organizational and operational modernization of key public Audit Bodies in Greece (Inspectors–Controllers Body for Public Administration, General Inspector of Public Administration, Inspectors Body for Health and Welfare Services, Inspectors Body for Public Works, Inspectors–Controllers Body for Transport), as well as the General Secretariat of Anti-Corruption.

A research (Koutoupis, A. et al, 2020) focused on the audit activities that were published by the six pre-existing larger Audit Bodies, in the period 2015-2017, until their incorporation to the

National Transparency Authority. The results showed that some Audit Bodies were more productive in terms of audit work than others.

The mission of NTA is (a) strengthening the national audit, integrity & accountability framework (b) carrying out audits & inspections (c) developing targeted strategies and strengthening policy coordination to identify, prevent and minimize fraud and corruption phenomena and (d) raising awareness of citizens and businesses on the impact of corruption on society & the economy.

Findings of NTA Audit Report for 2019 include Maladministration, Non-compliance, Complex procedures, Delays, Lack of transparency, Corruption, Fraud, Lack of communication, Deficiencies in logistics & digital infrastructure and other findings. Within 2021 a huge effort is performed by NTA (through signing MOUs) to start common actions with various Ministries and other Bodies, by providing the know-how that has been developed by NTA and by possible joining of sources, where estimated as appropriate. It is worth mentioning, that plenty of material has been developed by NTA and is free accessible through its website.

C2. Hellenic Court of Audit

The Hellenic Court of Audit (HCA) exercises its jurisdiction either in Plenum or in seven Judicial Sections. The Plenum consists of the President, the Vice Presidents and the Judge Counsellors. Each Judicial Section is composed of a Vice President, or his legal substitute, acting as President, two Judge Counsellors and two Second Rank Judges. The Plenum is as a rule competent to hear appeals against the decisions of the Judicial Sections, whereas the Judicial Sections exercise all the other judicial functions (article 70 of Law 4129/2013). Finally, the administrative functions are exercised by the ‘Climakions’, which consist of a presiding Judge Counsellor, and two Second Rank Judges. (Balta E., 2014).

The mission of HCA is to provide significant insights to the Greek Parliament to enable it to execute its supervisory role more effectively (a) to improve the financial management and accountability of general government bodies (b) to contribute to the strengthening of financial control and accountability systems (c) to improve governance of entities through internal control systems and (d) to increase audit capacity.

As per the audit work program announced by HCA for 2021, it performs its annual mandatory audits in public management fields in accordance with the law, on a risk-based analysis.

The first category of audits includes: (i) Audits of / in the State Accounts and Annual Balance, to draft / compose the State's Budget Execution Report and Financial Statements (the Statement of Assurance) (ii) Pre-contractual audits of /on in public contracts for amounts exceeding € 300,000 (iii) Accounting officers' discharge of liability - or of anyone assuming the role of accounting officer - when the accounts are correct or declares them in default (iv) Evaluation of the effectiveness of internal control systems in relevant public bodies.

The second category of audits includes: (i) Performance Audits, namely audits that deliver opinions about the economy, efficiency and effectiveness of public management (ii) Compliance Audits, in key / important areas, where there is a risk that public accounts do not follow laws, rules and regulations (iii) Audits which detect systemic pathogenesis in public management. Such audits analyze the causes that give rise to these as well as provide recommendations to recover them.

Earlier studies on the HCA (Balta, E., 2011) evaluated the preventive audit and the efficacy of the ex-post control, because '*... it functions as a protective institution, not only of the authorizing officers, but also of the public accountants when, in regard to expenses that were approved as legal by HCA, they are assured that they will not be held responsible in the future. In those times however and even more so, in the midst of a financial crisis, the dynamics of the system of the preventive audit of public expenditure which established it as the prevailing form of financial audit of legality and regularity is rendered obsolete, a fact which leads not only to the dispute of its expediency, but also to an international tendency to limit and replace it with the sound financial management audit (performance audit)..'*

C3. The supervision of the Auditing Profession in Greece

The Hellenic Accounting and Auditing Standards Oversight Board (HAASOB) is the national supervisory authority of the accounting and audit profession aiming to establish and supervise the correct and effective implementation of accounting and auditing standards. The HAASOB supervises the quality of statutory audits performed by the statutory auditors and audit firms. For this purpose, quality inspections are carried out on the audits performed by statutory auditors and audit firms.

As to the selection criteria of each engagement file, the HAASOB takes the following parameters under consideration: (a) The degree of risk concentration for the public interest in an inspected

firm. To estimate the concentration of risk, the number and /or capitalization of public interest entities that the inspected firm audits is taken into account (b) The degree of risk concentration for the public interest, depending on the market conditions and the entities of public interest that the inspected firm audits (c) The independence issue, etc.

D. Indicative areas examined in the Greek Public Sector

According to the yearly reports (GEED) since the office was established, the areas that were mostly on top of corruption where: Tax authorities, Local authorities, Health system, Ministry of transportation, Ministry of Infrastructure etc. These were not in the same order for all years, worth mentioning that the Ministry for Infrastructure - and especially the Licenses dept for Housing – fell tremendously after year 2010. This fall however is easily explained by the lack / inability for building houses within the financial crisis period. In this article, we are choosing to present two very important areas in the public sphere, which are hospitals and municipalities.

D1. Hospitals

There are different types or risks involved with the main operation of hospitals – to a temporary or even permanent or in varying level – such as lack of suitable personnel, lack of equipment, lack of medicine, lack of beds, problems in logistics of first aid / emergency departments, in ambulance operations, etc. The above risks refer to the main/ core business of the hospital, while there are further risks involved with the administration part, such as the financial issues and settlements – ie with the main social security funds and the private insurance companies - the patients files, which is a very sensitive issue, lately being under the strict legal framework of GDPR. Finally there some top risks that may have great impact on the organizations including (a) issues that may be brought up (or even exaggerated) by media, such as health malpractice cases, (b) cases of financial restrictions that may be brought up by the auditor of the financial statements and may point to going concern issue.

In order that risks are minimized – since there is no possibility that risks are completely avoided – the management has to put in place certain mechanisms, for organizing, executing, overiewing, correcting actions, so that they are all going in the prescribed way. These mechanisms are called controls and may be preventive, corrective or detective. The controls may include standby personnel – even from other close-by hospitals - extra equipment and continuous maintenance, agreements with outside private units for emergency cases ie equipment or beds,

borrowed ambulances or paid by clients. The most important controls include Policies and procedures. Policies are describing the basic principles that make the philosophy and core character (ie no case is put into the Emergency beds if not absolutely necessary). Procedures are describing in details the steps to be followed in order to execute the managements orders and prevent risk situations (ie safety stock of medicine, use of outside private units, only after all possible ways have been checked). The procedures should be well defined, including the proper controls and should also be well known by the personnel involved. Both Policies and Procedures should be approved by top management and should be adjusted, when necessary by the circumstances. The support of the Ministry of Health is considered very important, while the legal provisions are crucial for the effective and efficient operation of the hospitals.

Finally, it should be noted that the financing of the hospitals is a tremendous issue. One can see as the main qualifications of public accountants the fact that they cannot verify the amount that hospitals are expecting to receive from the main public insurance fund (EOPYY) which is a very high amount in the assets of most hospitals.

D2. Municipalities

An indicative picture of wrong doings and wrong practices taking place in the municipalities, at least the last two decades, one can get from the annual reports of the Inspector General. Starting from supplies of various materials and services that are broken down in smaller quantities in order to avoid certain procedures, use of town machinery (&vehicles) for own benefit, no disclosure of the related parties' transactions etc. One can also see as main qualifications of public accountants the fact that there is no data provided by the lawyers about the legal cases outstanding, while the outstanding legal cases are usually many. On top of this, many qualifications refer to inability to agree balances with third parties and to deficiencies in internal control issues.

In February 2021, a draft law concerning the 'Municipalities' was loaded in www.opengov.gr for comments from anyone interested. The author made certain comments and suggestions for improving its content before it is becoming a law.

It should be noted that fraud and corruption it not a Greek phenomenon. According to a Pilcher R. (2014) study for Australia, '*...the introduction of accrual accounting in local government certainly has added complexity and additional risks, with cases of fraud, corruption and high-risk investments in several Australian local councils being reported periodically by the media.*

Those cases have been accompanied by proposed governance reforms including the introduction of an internal audit function to address the issues raised. Although seen as an essential part of the governance process, the results of the study suggest there is still some confusion as to the role of the internal audit and its perceived effectiveness in Australian local government..’

E. The need for (further & fast) reform in the Greek Public Sector

It is generally accepted and announced by all governments of last decade, that the big issue in reforming the public sector and make the audit safer and more convenient is the computerization to the maximum possible degree and the interaction between systems of various services, authorities and ministries and other databases where data of citizens exist. However, this should be done very carefully, within the framework of the law protecting for the individuals (GDPR/ Data Protection). Part of minimizing the corruption through computerization, is due to the minimization or even elimination in certain cases of the direct – in person – communication between the citizen and the public authority.

A study performed by Deloitte (very probably, similar studies have been performed by other auditing firms) was used by the author in two specific groups, in order to estimate/verify its results. According to Deloitte, there are five main pillars that are considered critical for building an effective internal audit function in the public sector. These are (a) perception and ownership (b) improved processes and governance (c) legislative support (d) improved incentives and (e) a commitment to change.

A limited scope research was performed by the author (Filos J., 2021) based on the Deloitte findings, by using/asking two different groups (40 students and 10 experienced auditors). The results were very interesting, showing that (a) the auditors put more importance on the first and last point (perception & ownership and commitment to change) and (b) the students put more importance on the third and fourth point (legislative support and improved incentives). It is worth mentioning that the most common comment, by both groups, was the necessity for implying heavy penalties in cases of misconduct.

F. Audit Committee: An effective practice

An Audit Committee (AC) in an organization is a group of independent members of the governing body, which is mainly responsible for the independence and overview of the Internal

Auditing Department (IAD), for certain aspects and points of the work of external auditing, mainly concerning the credibility of the financial information. However, beyond these responsibilities, as an effective practice, the ACs evaluate the overall internal control system (IAS) of the organization, by overviewing and cooperating with the executive management, the IAD, the Risk Unit and the Compliance Unit. The Internal Control System (ICS) is a dynamic system that has to incorporate any strategic plans and any legal amendments, such as the Data Protection Act, the sustainability priorities of management etc.

A recent study (Drogalas G, et al, 2020) used a sample of 126 listed companies on the Athens Stock Exchange and showed that audit committee size has a positive relationship with the number of the firm's employees. Moreover, it was found that audit committee effectiveness has a positive relationship with the percentage of independent directors. On that basis, the findings are important since they highlight the usefulness of audit committees and offer insights to academics, practitioners and policy-makers. Obviously, there is a need for supervising the organization and operation of the Audit Committees. After a questionnaire was sent by Hellenic Accounting & Auditing Oversight Board (HAAOSB) during 2019 and was replied by Audit Committees of Public Interested Entities (PIEs), a verification process by HAAOSB revealed that the questionnaire replies (ie the real situation) did not match, to a great extent, to the proper operation of ACs.

G. Ethics and EBEN-Gr Model

Ethics in general, if based on stiff grounds and having the proper support – tone from the top – help in providing accountability and integrity in operations, helping in developing the trust within an organization, within the community or to the stakeholders. At the same time, timely and proper information is communicated.

The European Business Ethics Network – Greek Chapter (EBEN-Gr) - has developed a model ('Responsible Management Excellence' (Filos J, Pappa Ev, 2018) in which the Core includes a code of Conduct and the two pillars of Ethics are the Governance and the Corporate Social Responsibility (CSR). Furthermore, one of the components of Governance is Internal Auditing. This inclusion alone, shows the importance of Internal Audit as prerequisite for a high-standards ethical environment. Another study made (Pappa, Ev., Filos, J. 2019) on benchmarking the ethics of internal auditors: A comparative analysis of private and public sector, revealed that the

majority of internal auditors pose a high level of ethical behavior and also public sector auditors are more compliant with the Code of Ethics than those of private sector.

H. Conclusions

Internal Auditors should professionally operate in all public entities such as in hospitals and municipalities, as described above. Furthermore, for better results, an effective practice can be having a Central Support Unit, administering common issues, common findings, training issues etc. It should be noted that according to its definition (Professional Framework for Internal Auditing) internal auditing is not only an assurance, but also a consulting activity, ie it is meant that the internal auditors are helping the organization to improve its Internal Control System, by using the most effective and suitable controls, thus eliminating the CR (control risk) and the opportunity (see fraud triangle).

Further than the Internal Auditing, the Certified Public Auditors (External Assurance Providers, as shown in IIA diagram above) are auditing every year the annual financial statements of all public hospitals, all towns and organizations of local authority, while their audit is expanded to all units and organizations of public interest.

Concluding, the success of any effort for effective internal auditing in the Greek public sector, will be the result of the independence and merit-based appointments on all the Auditing Bodies, of success in combining forces, of clear goal settings and support, proper supervising, lack of political interventions and fair and strict penalties.

Bibliography

1. Balta E., (2014): 'The institutional role of the Hellenic Court of Audit', *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*, Vol. 2, Issue 3, pp. 236-247
2. Balta E., (2011): 'Controlling Public Expenditure in Greece', *European Review of Public Law*, vol. 23, no 3
3. Coetzee, Ph. (2016): 'Contribution of internal auditing to risk management Perceptions of public sector senior management' *International Journal of Public Sector Management*, Vol. 29 No. 4, pp. 348-364, Emerald Publishing
4. Deloitte (2011) Internal audit in the public sector: the quiet revolution

5. Drogalas, G., Nerantzidis, M., Samaras, M., & Pazarskis, M. (2020). Audit committee and factors that affect its characteristics: the case of Greece. *International Journal of Disclosure and Governance*, 17(4), 181-194.
6. Filos J. (2019): 'Financial Statements Counterfeiting, Fraud and Corruption from the side of Internal Audit' at Ziouvas, D: '*Criminal Law & Anti-Criminal Policy against Corruption*', European University Publishings pp 755-790.
7. Filos, J. and Pappa, Ev., (2019) 'The effectiveness of Internal Audit Units in the Greek Public Management' *1st Panhellenic Congress of Administrative Science Unit, with title: 'Public Governance: prospects and challenges in the 21st Century'* 2018, Athens, Greece (pp 95-108, Sakkoulas Publications)
8. Filos, J. and Pappa, Ev., (2018) The role of ethics and culture through the 'Responsible Management Excellence' model, 31st EBEN Annual Conference, (27-29 June 2018, Tilburg, Netherlands).
9. Hellenic Accounting and Auditing Oversight Board (HAAOSB) – Annual reports, 2015, 2016, 2017
10. Hellenic Court of Auditing (website), accessed March 2021
11. Institute of Internal Auditors (IIA), accessed March 2021
12. Karamanis C., (2008): Modern Auditing, *Book*, Athens University of Economics & Business (AUEB) Editions
13. Koutoupis, A., kyriakogkonas, P., Boyatzidis, P., (2020) 'Internal Audit Activities at the central government bodies and the National Transparency Authority–The Case of Greece', '*Actual problems of economics*' journal, issue no 5.
14. Nerantzidis, M., Pazarskis, M., Drogalas, G. and Galanis, S. (2020), "Internal auditing in the public sector: a systematic literature review and future research agenda", *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*
15. Nerantzidis, M. and Filos, J. (2014), "Recent corporate governance developments in Greece", *Corporate Governance*, Vol. 14 No. 3, pp. 281-299.
16. Nerantzidis, M., Filos, J., & Lazarides, T. G. (2012). The puzzle of corporate governance definition (s): A content analysis. *Corporate Board: Role, Duties & Composition*, 8(2), 13-23.

17. Nirmala Nath, Karen A. Van Peurseem, Alan Lowe (2005): 'Public Sector Performance Auditing: Emergence, Purpose and Meaning', *The University of Wikato, Department of Accounting, Working Papers Series*
18. Pappa, Ev. and Filos, I. (2019) Benchmarking the ethics of internal auditors: A comparative analysis of private and public sector, *SPOYDAI Journal of Economics and Business*, 69 (1-2): 30-44.
19. Pilcher R. (2014): 'Role of internal audit in Australian local government governance: a step in the right direction', *Financial Accountability & Management*, onlinelibrary.wiley.com
20. Rakintzis, L., (2011): 'The Institutional Role of the Inspector General in the Audit of Public Sector', *Book: Governance and Corruption*, pp 105-130, Papazissis publ.

The Reflection of the 1921 Constitution of Turkey in Greece and the Greek Constitutional Theory*

Πολυξένη Παπαδάκη

Καθηγήτρια Γενικής Πολιτειολογίας και Συνταγματικού Δικαίου

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης

---

* Το παρόν άρθρο βασίζεται σε εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο “*The 100th anniversary of the 1921 Turkish Basic Law and its constitutional legacy, 1921-2021*” τον Ιανουάριο του 2021 και αποτελεί προδημοσίευση για τον τιμητικό τόμο “*Yüzyüncü Yılında 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve Anayasal Mirası, 1921-2021*”

Abstract

This article aims to discuss the reflection of the Turkish Constitution of 1921 on Greece and on the Greek Constitutional Theory.

After the First World War and during the historical changes which followed in the countries of the East Mediterranean Region, in Turkey was taking place the most significant revolutionary change of its history: The establishment of a new modern state under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk.

At the same time, Greece was also in the middle of changes, concerning the realization of the so called “Megali Idea” (“Great Idea”) and namely the extension of the Greek Kingdom to the area of Asia Minor, the Dardanelles and the Black Sea.

The movement towards the adoption of the European legal order and the European governing principles were undertaken firstly in Turkey and three years later in Greece. Meanwhile, the war between the two countries wouldn’t allow the Greek constitutionalists of that time to develop a broad discussion concerning the institutional and constitutional changes which were taking place in the neighbouring country. Nevertheless, in 1924 the Second Greek Republic was established in Greece: The Greek people decided to abolish the monarchy in favour of a presidential democracy and to adopt a new constitution. During its preparation we can notice that many of the basic principles of Turkey’s first democratic Constitution were under consideration and discussion.

Key words: Turkish Constitutions, Greek Constitutions, 1st World War, Greek-Turkish War 1919-1922, Governing Parliament System, M. K. Atatürk, European Constitutionalism, 2nd Greek Republic, Parliamentarism

Introduction

Constitutionalism as a scientific term means the possible forms of ruling a state, by defining its regime and critically examining the functions of the supreme (sovereign) power. As a science studying the constitutions it was born and developed firstly in Europe and then in the USA under the ideas of Enlightenment. A democratic constitution is the external frame, which includes all necessary institutions, aiming to limit the authority of the state towards the citizens and to guarantee the legal function of the state organs. Sovereignty is the possession of supreme power

of the state, while governing extends to those individuals or institutions through which sovereignty is exercised.

Although sovereignty and government are different concepts, and usually apply to different entities, they nevertheless seem conceptually possible to apply to one institution. During the domination of monarchic regimes in both Greece and Turkey, the people of these countries often demanded to obtain their sovereignty and simultaneously to participate in governing. Such revolutionary movements broke out very often, and sometimes successfully, forcing the leaders to grant state power and broad electoral rights to the People. Still we accept as a rule, that absolute or limited monarchy cannot be considered as an institution that stems its authority from the people. If we will refer to the conditions leading to movements like these, we have plenty to analyze. The political situation in Europe after the First World War in 1918 was unstable, uncertain and volatile. Under the influence of the Russian revolution of October 1917, strong national, military and labour revolutionary movements rose in many countries. Especially in the Balkans, during the post-war period, various such movements made their appearance, forcing the governments to seek for a stabilisation of their power and the establishment of a nationally homogenised state.

In Turkey after 1918 and especially after the Sèvres Treaty in 1920 the popular disappointment was obvious on every level, leading to reaction. The revolutionary movement emerged under the leadership of Mustafa Kemal (Atatürk) was focusing on two goals. The first one was to demand the national independence and sovereignty and namely the liberation of the country from the military forces of the Andante States, which had occupied various territories of the Ottoman Empire. The second goal was the abolishment of the Sultanate. The last Sultan VI. Mehmed was put aside by the revolutionaries of Kemal Atatürk, as he was considered not to have shown any resistance to the plans for the division of the Ottoman State during the war and the occupation that followed. Consequently, the abolishment of the Sultanate (and a short time after of the Caliphate) was deterministically approaching. The Turkish Grand National Assembly undertook the governing role instead, and one of its first actions towards legitimating the new regime, was the adoption of a new constitution¹. The Constitution of 1921 was the Fundamental Law of

---

¹Indicatively about the 1921 constitution, see Ozan Örneci, Turkish constitutions (1921, 1924, 1961, 1982) in comparative perspective <<http://politikaakademisi.org/2012/06/24/turkish-constitutions-1921-1924-1961-1982-in-comparative-perspective/>> accessed 17 July 2020; Kemal Gözler, 1921 Teşkilât-i Esasîye Kanunu , Türk Anayasa Hukuku (Bursa Ekin Kitabevi Yayınları 2000) <www.anayasa.gen.tr/1921tek.htm> accessed 20 August 2020;

Turkey for a brief period, from 1921 to 1924. The base and the ground of it was the proclamation of the sovereignty of the Turkish people.

Meanwhile, Greece was also on the way of achieving its national goals, concerning the realization of the so called “Great Idea”, and namely the extension of the Greek Kingdom to the area of Asia Minor, the Dardanelles and the Black Sea. As we’ll see further, this was a perception of all the Greek leaders at the second half of the 19th century till 1920ies. During the Balkan and the 1st World Wars, the King Constantine and Eleftherios Venizelos were the leaders, on whom the Greek people relied for the achievement of this goal. Soon a new war between Greece and Turkey broke out and the two countries, once more, confronted each other. In this war Greece eventually was defeated and in 1922 great and radical changes occurred in the Greek political system². After the 1924 referendum on the constitutional regime, the monarchy was abolished and the 2nd Greek Republic was declared. The political changes which took place the same time in both countries were on the similar direction and namely to guarantee the sovereignty of the people and the entrenchment of the democratic regime in the constitution.

1. Turkey towards the adoption of the Constitution of 1921

As mentioned above, the First World War had a great impact on the sovereignty of the Ottoman Imperium as when it finished, in 1918, the most of its territory were occupied by the winners. A national movement organized by Atatürk aiming to wake up all the Turkish origin habitants of the state, against the elimination of its national sovereignty, target which eventually he achieved. While organizing the popular resistance, Atatürk demonstrated the will of the Turkish people for

---

Ibrahim Kaboğlu/Eric Sales, Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku (Legal 2018)16 et seq.; Kaya Ö, On the Way to a New Constitution in Turkey Constitutional History, Political Parties and Civil Platforms, *Friedrich-Ebert-Stiftung* October 2011 <https://library.fes.de/pdffiles/bueros/tuerkei/12220.pdf> accessed 15 August 2020; Emin Memiş, Türkiye’de Anayasa Gelişimleri Eğrisi (1808-2009) Anayasa Hukuku Notları (Filiz Kitapevi 2009) 87et seq.

²Indicatively see Nikos Alivizatos, The political institutions in crisis (1922-1974). Aspects of the Greek experience (Themelio Publishing 1995) 48; Giorgos Anastasiadis, Contemporary Greek Political and Constitutional History 1821-1941 (Sakkoulas Publishing 2001) 204; Dimitris Bacharas, Elections-Referendums, B. The Referendum of 1924, History of the new Hellenic world 1770-2000, v. 7, 1922-1940 (Hellenika Grammata Publishing 2003); Efstathios Fakiolas, The factors defining the Greek foreign policy in the Balkans after the 1st World War, 81 <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:3110&lang=elfile:///C:/Users/User/Downloads/fakiolas_tetradio_31.pdf> accessed 29 July 2020; Hellenic Constitutional History in <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria> accessed 27 July 2020; Dimitris Kaltsonis, Greek Constitutional History 1821-2001 (Kapsimi Publishing 2017) 99; Niki- Emmanuella Spari, The political referendums in the 20th cent. (1920-1974) in the Greek press and their political aspects <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream> accessed 29 July 2020

a new regime. The deciding step towards independence was the convention of a new National Assembly in Ankara, under the title “Turkish Grand National Assembly” (TBMM) and consisted by representatives from all Anatolian regions. The choice of the place (the city of Ankara instead the capital city of the Sultanate, Istanbul) was symbolic, declaring the depreciation of the Sultan and the old regime. Primary task was the adoption of a new constitution. The first radical political reform, which was decided by the National Assembly, concerned the form of government. Indeed, the Constitution of 1921, as it was adopted by the National Assembly on the 20th of January 1921, declares that “Sovereignty is vested in the nation without condition. The governmental system is based on the principle of self-determination and government by the people”. This Constitution should be considered as the first in fact democratic constitutional text of Turkey, as it establishes the sovereignty of the Turkish People and preserves for it all the fundamental democratic rights. Still, it did not explicitly abolish the previous constitution of the Ottoman State neither it included any provisions about the position of the Sultan. Any thoughts about revising the previous constitutional law of 1876 were out of discussion, although partially it was still valid, as far as there was no conflict to the new constitutional text³. The argument that “1921 constitution did not have a place for a President because Mustafa Kemal probably did not want to lose the support of pro-Caliphate and pro-Sultanate segments in the Turkish Grand National Assembly during the difficult times of National Struggle”⁴, describes in a few words the meaning and the deeper aim of this historical movement of Atatürk. The Constitution by giving all powers of the State to the Turkish Grand National Assembly, suggested a Republic based on the concentration of the powers. The governing system consequently, was the system of the “Governing Parliament System” (“Büyük Millet Meclisi Hükûmeti”) or, otherwise, “Conventional Regime”. As its name implies, in this system the Parliament absorbs the Government or, in other words, the executive power is subordinated to the Parliament⁵. The establishment of the governing parliament can be interpreted as sending the message that from now on the parliament, as the only representative of the Turkish people undertakes the whole power of the state, which till that moment belonged to the Sultan. The separation of powers, which was valid at that time in all modern European countries, is, if not non-existent, certainly

---

³Örnci, ibid ; Gözler, ibid;

⁴Örnci, ibid

⁵Kaboğlu/Sales, ibid 17

very relaxed. It should be emphasized that the system of Parliamentary Government appeared firstly in France, during the revolutionary periods between 1792 and 1795. At that time the Conventional National Assembly, which emerged from the elections of 1792 gradually ousted the powers of the Government until its formal abolition in 1794⁶. The system of Parliamentary Government has been adopted in Switzerland under the Constitution of 1848 and some of its basic elements, as revised in 1874 and 1999⁷, prevail till nowadays⁸.

The choice of Kemal Atatürk to impose a mixture of the “*régime d’assemblée*” of the French Conventional National Assembly and the Swiss Federal Assembly as the governing system in Turkey, could be partially explained by the fact that, to his opinion, this system was the *optimum* as an answer to the political and institutional deadlock of a non existing authorities situation⁹. Indeed, it there is no doubt that the Grand National Assembly of Turkey was granted the absolute domination over legislative, executive and judiciary powers, as it was considered to be the only true representative of the Turkish people¹⁰. The article 8 defines that “The government of the Grand National Assembly exercises the executive function through ministers who are elected according to its special law. The Grand National Assembly directs the ministers on executive affairs and changes them when necessary” and the article 9 that “The Head of the Grand National Assembly who is elected by the General Assembly is the Head of the Grand National Assembly for one electoral period. With this status, he is entitled to sign on behalf of the Assembly and to approve the decisions of the Council of Ministers. The Council of Ministers elects one member from among its number as the head of the Council of Ministers. However, the Head of the Grand National Assembly is the natural head of the Council of Ministers”.

Regarding the form of the government, it is worth mentioning that, given the circumstances, Atatürk was in front of two alternatives consequently: either he could choose the solution of a

---

⁶This system ended with the adoption of a new Constitution in 1795.

⁷ Peter Pernthaler, *Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre* (1996), 210 et seq.

⁸To be noticed that nowadays one can point out many peculiarities due to both the federal organization and the direct-democratic institutions (i.e. the referendum, recall of the ministers and other public servants etc). Parliament's responsibility extends also to electing the members of the Confederation's executive and judicial bodies. It exercises supervisory control over the government and federal administration, as well as over the federal courts and the Attorney General's Office Pernthaler, *ibid*

⁹Gözler, *ibid*; Penelope Foundadaki, *The Turkish Polity: A Deficient Democratic Model and its Institutionalized Deviations* (Ant. N. Sakkoulas Publishers 2002) 53; Tsesmeli Anastasia, *The leading role and the reforms of Kemal Atatürk* <file:///C:/Users/User/Downloads/11PMS_POL_EPI_IST_TsesmeliAn> accessed 27 July 2020

¹⁰ Kaboğlu/Sales, *ibid* 18

proclaimed dictatorship (which apparently he didn't prefer as he wanted to unit all the political, social and military powers of Turkey) or the democratic representation of the Turkish People in a National Assembly. This way it would be declared to the Sultan and the governments of Europe that the People of Turkey had chosen freely and democratically their representatives, who were now undoubtedly the actual and only sovereign power of the country.

2. The establishment of the Second Greek Republic

After the First World War the position of Greece in the international community was upgraded. Having been by the side of the winners and under the leadership of Eleftherios Venizelos, Greek government had achieved many of the national targets, mostly those concerning the territorial expansion over regions belonging to the Ottoman Imperium. The controversy concerning the policy of Venizelos and King Constantine brought a deep division in the society. The confrontation between the two political sides had already started during the 1st W.W. and it was expressed in 1916. After a tough confrontation with the King, Venizelos proclaimed a second government in Thessaloniki, while Constantine was leading another one in Athens¹¹. But in fact Venizelos didn't intend a conflict with the king, and, if any discussion about the abolishment of the monarchy was coming, he would certainly reject it. His main strategic target was the participation of the Greek army by the side of the powers of Andante, while Constantine was in favour of a "neutral" observation of the war, as his wife was the sister of the German Keizer. Constantine was now replaced by his son Alexandros, putting simultaneously the monarchic regime under consideration. A short time later and during the Greek-Turkish War in 1920, the Treaty of Sèvres was signed. This was considered to be a personal triumph of the leader of the war Venizelos and his diplomacy. Despite the victorious climate, the Greek political system demanded general elections for a new parliament. The elections were held on the 1st of November 1920, the liberal party, because of the majority electoral system, lost, as the pro-monarchists gained the majority of the seats in the Parliament. Venizelos felt that he was

---

¹¹ The second government of Venizelos in Thessaloniki was in fact a coup d'état, although it was never named so. Greek people accepted that movement and recognized Venizelos and his government as the only governing institution in Greece. Still this movement was an illegal one and its unconstitutionality cannot be justified by invoking a status of emergency. Kaltsonis, *ibid* 104; Rafailidis, *ibid*

defeated and left the country. The great politician and constitutionalist Alexandros Papanastasiou, who later in 1924 became the Prime Minister of the first democratic Government, writes about the result of these elections: “In this way, thanks to the majority electoral system in the elections of November 1920, the minority entered the Parliament as a majority and defined the policy of the state against the will of the majority of the electorate”¹². The result of the elections and the reaction of Venizelos deepened the conflict of the Greek political forces and the society¹³. A few days later, on 22nd of November a referendum was held, under the question of the return of the King Constantine, who at that time was in exile¹⁴. The referendum result was in favour of the royalist powers, as the democrats anti-monarchists did not participate in it. Constantine returned to Greece some days later¹⁵. It is worth referring that, following the result of the referendum, Britain, France and Italy issued statements, according to which they didn’t recognize Constantine, as the Head of the Greek State and they decided to freeze all loans to Greece¹⁶. These developments were never revealed to the Greek people, who were suffering during all the previous years, because of the perpetual and endless war.

After the referendum, the Constitutional Assembly was called upon to revise the Constitution of 1911¹⁷. Revision proposals did not include the overthrow of the monarchical regime, as many political groups demanded, but a restriction of the kings’ competences was under consideration. During the argumentation concerning the revision, the Assembly focused on the provision of a restriction of the kings’ competences and the conditions under which he could command the armed forces during a war. The nomination of the ministers was also an issue to be arranged. Consequently, it was obvious that the abolition of the monarchy was not any more valid (according the result of the referendum) neither included in revisionary discussion. Further

---

¹² Alexandros Papanastasiou, *Democracy and Electoral System* (Byron 1923) 28

¹³ Vasilis Rafailidis, *History of the New Greek State. 1830-1974* (21st century Publishing 2010) 101; Spyros Vlachopoulos, *The crisis of parliamentarism in Interwar period and the end of the Second Greek Republic in 1935. The institutional aspects of an economic crisis?* (Eurasia Editions 2012) 29; Challoumis C, *Government Politics and Systems From the New Greek State Until the Second World War* (2018) <<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3236469>> accessed 7 September 2020

¹⁴ In fact this referendum put the question of re-establishment of the institution of the King, who was under suspension after the death of Alexandros. Kaltsonis, *ibid* 102; Spari, *ibid*;

¹⁵ Alivizatos, *ibid*; Kaltsonis, *ibid* 100; Spari, *ibid*;

¹⁶ Alivizatos, *ibid*; Anastasiadis *ibid*; Fakiolas *ibid*; Kaltsonis, *ibid* 101; Spari, *ibid*;

¹⁷ Anastasiadis, *ibid* 208; Kaltsonis, *ibid* 102; Spari, *ibid*;

revision proposals aimed to appease the popular rage against the consecutive years of war and, of course, to calm down the demands of the workers unions. More specifically, the revision referred to the equality between men and women, the recognition of the syndicates as the true workers' representatives and the institutional provision that the revision of the constitution and some basic laws could be only after a referendum¹⁸. As mentioned, the Assembly was not finally able to provide the Greek people a new constitution, and the successful results of the war brought the Greek society euphoria over the realization of the "Megali Idea" ("Great Idea": The extension of the Greek Kingdom to the area of Asia Minor, the Dardanelles), which, to their opinion, was approaching.

The situation however in Asia Minor was going to change very soon, as, under the new military Greek leadership, the war entered its final phase. The victory of the Turkish army was now more than certain, as the Greek army lost all battles and finally was defeated. This defeat and the following urgent evacuation of territories in Asia Minor from all the Greek-origin habitants left a heavily negative impact on the national feelings of the Greeks, who once more demanded the abolition of the monarchy blaming it for the collapse of the military front. General Nicolaos Plastiras, on September 11th 1922, led a military revolution against the King Constantine. He dissolved the Constitutional Assembly and forced Constantine to abdicate once again. Under the circumstances, the Greek political powers recalled Venizelos back to Greece to deal with the catastrophic results of the war and the over one million refugees, who arrived from Asia Minor and Black Sea Region.

The adventurous war and the defeat in Asia Minor (having been the consequence of the superficial policy in national and external affairs, which the King was following during all these years), led the majority of the Greek people to considering monarchy as an anti-national and non-democratic institution. The Greek political system was also divided in two parts: the pro- and contra monarchy sides¹⁹. The second one was including not only the democratic liberals but also the socialist, the agrarian party and even the (recently established) communist party as well²⁰.

---

¹⁸ Anastasiadis , ibid 210; Kaltsonis, ibid 104;

¹⁹Kaltsonis, ibid 104; Greek Constitutional History <<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>> accessed 27 July 2020;

²⁰ Alivizatos, ibid; Anastasiadis ibid; Challoumis ibid; Fakiolas, ibid; Kaltsonis, ibid 104; Spari, ibid;

The facts which followed the defeat in 1922 and forced the King to leave Greece, opened finally the road to the establishment of the Republic.

On 25th of March 1924, the 4th National Assembly published the “Resolution on the abolishment of the Monarchy and proclamation of the Republic”, after the suggestion of the Government of Alexandros Papanastasiou. This actually was addressed to the Greek People, announcing them the decision of the Parliament about the monarchical regime, as it should be later ratified by them. In the Resolution the Glücksburg dynasty was anathematized as found guilty for the “national disaster” in Asia Minor and responsible for disrespect to the Greek People and their political liberties. The sovereignty of the People will be again the base of the Republic, founded on the principles of self determination and peaceful relations among all political parties. In the Resolution it was also foreseen that the dynasty would be expelled from Greece and all its members would be deprived of all their rights to the Greek throne and the Greek citizenship. Finally, it was prohibited them to reside in Greece from that moment onwards²¹. The Assembly also decided the ratification of the Resolution by the Greek People with a constitutional referendum. Details concerning the time of issue, manner of action and guarantees of its impartial conduct would be regulated by a Decree. On the referendum held on 13th of April of the same year 1924, the Greek People approved the proposals and decided the abolition of the monarchy, with a majority of 69.9 % of the votes²². The establishment of the 2nd Greek Republic was a fact. However, there was still a long way to go to a democratic regime and the adoption of a new constitution²³. The Fourth Constitutional Assembly appointed a Committee, consisting of 30 members with the task to prepare a draft of the new constitution. The final text was delivered by the Committee on 30 June 1925. Its main points were: The establishment of the Republic²⁴;

---

²¹Greek Constitutional History <<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>> accessed 27 July 2020

²²In 1974, fifty years later, after the collapse of the military dictatorship, another referendum with the same content was called and Greek People with the same majority of 69%, once more decided against the monarchical regime.

²³Konstantinos Georgopoulos , Constitutional Law Handbook (Ant. N. Sakkoulas Publishers 1998)184; Vlachopoulos *ibid*; Greek Constitutions <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a_27c8/_syn15.pdf accessed 27 July 2020; Greek Constitutional History <<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>> accessed 27 July 2020; The Constitution of 1925 < <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ta-syntagmata-tou-1925-1926-kai-1927-to-syntagma-tou-1952/>> accessed 27 July 2020 Tziouva K, The Greek Constitution 1927 <<http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/1023.pdf>> accessed 10 September 2020

²⁴Art. 1§1

the sovereignty of the Greek people²⁵, who would elect the deputies of the Parliament under a proportional electoral system²⁶; the election of the President by the People through the Parliament and the Senate²⁷.

The Constitution of 1925 actually never came to power. Whilst the Fourth Constitutional Assembly was working towards its completion, due to a coup d'état of general Theodore Pangalos in 1926, it was dissolved. Some months later the legal government was replaced as a second coup d'état under the organization of general George Kondylis restored the democratic regime. After the restoration of the legal government a new Parliament (under the name "Parliament of the First Session") was elected, and eventually, adopted the Constitution of 1927. This Constitution was based on the previous one of 1925. One of the most significant characteristics of the new Constitution was that it provided an elected Head of the State, chosen by the Parliament and the Senate for a five-year term. Furthermore the institution of the parliamentary system is explicitly enshrined. For the first time, the Greek Constitution included a clause stating that the Cabinet must "enjoy the confidence of the Parliament", establishing this way the Parliamentary system instead of the Presidential one²⁸. Still the President was given wide authority, concerning especially the dissolution of the Parliament and the proclamation of elections, but he was excluded from the legislative power. We must emphasize here the great influence the French Constitutional Acts of 1875 on the preparation of the Constitutions of 1925 and 1927²⁹.

3. Greek and Turkish Constitutionalism in the early 1920ies: Parallel routes towards independence

After the *de facto* abolition of the Sultanate in 1921 and mainly after the official establishment of the Republic of Turkey we notice an evolution of the Turkish constitutionalism. Till that time and under the monarchic regime, any development of the general theory of the state was limited in the frames of it. As already mentioned previously, the Constitutional Text of 1921 was a result

---

²⁵Art. 1§2

²⁶Art. 35

²⁷Art. 65

²⁸Art. 89

²⁹Kaltsonis, *ibid* 104

of a revolutionary movement and consequently, a *de facto* Constitution. It should be also considered as the “Declaration of Sovereignty”, with which the people of Turkey were stating categorically that they announce themselves the real government of the state, as the article 1 declares: “Sovereignty is vested in the nation without condition. The governmental system is based on the principle of self-determination and government by the people”. The democratic clause is the principle, on which are based all the state functions. This way the Grand National Assembly is the sole and actual representative of the nation and the governor of the State (art.2). In other words, Assembly functioned not only as the representative body of the people, but gathered all other functions of the power of the state as well³⁰. The establishment of the “Governing Parliament System” was the only way in order to achieve the transition from the previous concentrate authoritarian regime to the Turkish People. “We should say that 1921 Constitution was an expression of the radical revolutionary transformation in the Turkish society by establishing the constitutional principle that the Grand National Assembly is the sole and true representative of the nation. For realizing this aim, it established an assembly government system in which all the powers of sovereignty were embodied in the parliament”³¹. The article 5 defines that “Elections to the Grand National Assembly are held every two years”. Obviously, the establishment of a short parliamentary term strengthened the democratic representation. It is generally accepted that a short parliamentary term is concerned to be more democratic than a longer one, as voters have the power to express themselves through elections more frequently.

The Constitution of 1921, as it didn't include any provision about its amendment, was entirely replaced by the Constitution of 1924. According to the Declaration of 29th October 1923, with which the Turkish Republic was established, the new Constitution was titled “Constitution of the Republic of Turkey” and it was ratified by the Grand National Assembly of Turkey.

In Greece from the other side, during the same historical period of time, people also struggled to obtain a democratic and sovereign government. The popular will was expressed out through two revolutionary movements and a referendum. While the Greek-Turkish war came to its end in 1922, with the defeat of the Greek side, as previously we have mentioned, apparently it had come also the time to put an end to the monarchy. The movements towards the republic almost simultaneously in both Turkey and Greece were obviously the expression of a strong popular

---

³⁰ Kaboğlu/Sales, ibid 18

³¹Kaboğlu/Sales, ibid, 18; Örneci, ibid

demand in these two countries after the war. Under the leadership of Atatürk, Turkey was transformed from the weak and rather conservative sultanate to a modern democratic state. In Greece the defeat in the war and the refugee issue had caused serious national, economic and social problems, which were seeking for a solution. Two years after the revolutionary changes of 1920 in Turkey, but under the same war conditions, in Greece the military revolution of general Plastiras led also to the *de facto* abolishment of monarchic regime. *De constitutione* the Republic was declared after the victorious referendum of 1924 and would be established one year later in the Constitution of 1925. As the uncertainty about the form of the regime was continuing, the Greek National Assembly alongside the leaders of the main political anti-monarchical powers was now in charge. The interest of the Greek politicians and the constitutionalists concerning the reforms of the political system was oriented to the parliamentary system, as it functioned in England and partially in France. Preliminary sessions for the formulation of a republican Constitution were going on, focusing on the achievement of a new governmental system, which would demand the less compromises from all parts. Of course the Greek public opinion was not informed with details about the reforms which took place in Turkey. As a matter of fact Turkey was mentioned in the discussion only at the daily press and mostly to point out how M. K. Atatürk was acting as a leader of the national movement against the regime of the Sultan and his political achievements³². The endless war with the heavy casualties was the main subject of the information provided about Turkey. Still the conditions and the circumstances themselves would give some very interesting points about the reaction of the people struggling for national independence against monarchy. Greece had already a rather long constitutional tradition, as since 1822 (even before the promulgation of the national independence) had already adopted more than five democratic constitutions. However, the unstable political system and the frequent governmental crises have shown how fragile the democratic institutions were. Therefore a new constitutional order shouldn't allow to any non-democratically elected ruler to violate the sovereignty of the People. Exactly the same target was put by Atatürk, while he was struggling for the independence of the Turkish People. Sovereignty is possible only when it belongs to the people. The political reforms were first expressed in the constitutional texts of the two countries: In Turkey in the constitutions of 1921 and 1924 and in Greece in the constitutions of 1925 and 1927. Basic common constitutional provisions in the constitutions of both counties can be

---

³² See the daily press of that time in < <https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf>>

focused on the way they handle the representative system, as the representatives should express the whole nation, and not only the electoral regions. The article 5§4 of the 1921 Constitution provides that “Each member of the Grand National Assembly is not only a representative of the province by which he is elected but of the whole nation”. This came to complete the Article 2: “The Executive power and legislative responsibility is exercised by and concentrated in the hands of the Grand National Assembly which is the sole and real representative of the nation”. Comparatively in the Greek Constitution of 1925 is defined the same as in Turkish Constitution kind of the representation of the deputies: “Deputies are representatives of the Nation and not only of the region where they are elected...” (art.36). According to the article 7, GNA was granted even more competences: “The basic rights of the application of the ordinances of the sacred law; the promulgation, amendment, and abrogation of all laws; the concluding of treaties and peace; the promulgation of the defence of the fatherland (i.e., the declaration of war) belong to the Grand National Assembly. The preparation of laws and regulations will be guided by juridical and religious provisions, which best conform to the *modus operandi* of the people and the needs of the times, as well as established customs...” Turkey’s 1921 Constitution established the power of the people, expressing directly the *de facto* decrease of the power of Sultan till the *de fundamentis* reform of the Ottoman state. Finally the declaration of the abolishment of the institution of Sultanate in the Constitution of 1924, by founding the Republic of Turkey³³, stabilised the democratic representation of the Turkish people. The new institution of the President of the Republic of Turkey was foreseen. He would be elected by the Grand National Assembly from among its members (art.10) as the head of the state. Furthermore the establishment procedure of the government has been changed as it moved away from the parliamentary government system and approached the parliamentary system. Additionally a "presidential" office was established (art.11). In Greece a bicameral parliament system was introduced by the Constitution of 1925. Another important feature of the 1925 Constitution was the explicit establishment of the parliamentary system. For the first time in the Greek constitutional history the Fundamental Law had included and fortified the parliamentarism clause, although it was supposed as a self-evident constitutional principle in the political function

---

³³Gözler, *ibid*; Foundedaki, *ibid* (60-64)

of the government since 1875³⁴. According to this the Cabinet of Ministers necessarily "enjoy the trust of the Parliament". As a consequence, the President of the Republic would be held unaccountable from a political point of view (art.71); he would not possess any legislative powers (art.2) and could only dissolve the Parliament with the Senate's approval (art.76).

4. Conclusion

Evaluating the constitution-making process in Greece compared to the Turkish one, we can reach to some interesting conclusions: Firstly the revolutionary movement of Atatürk towards a new constitutional order derived from the principle "*déconstitutionnalisation par l'effet des révolution*"³⁵, which basically has been accepted by the legal theory of the revolution³⁶. According to this principle, the revolutionary powers gave actually an unlimited competence to the GNA, as a Constituent Assembly, to adopt a constitution based on the popular demand for sovereignty. The revolution is the only compatible mean to achieve the will of its organizers and the main target put, no matter who will realize it and by what mechanisms and means³⁷. In Greece the effect of the revolution for the abolishment of the monarchy had to be ratified by the People via referendum, having proved this way its "legalisation"³⁸. Consequently, by approving or rejecting the proposed constitutional changes through a referendum, voters would not allow any dispute over the change of constitutional status. Second point of interest is about the revolutionary movements for the independence of both countries as it was an action coming from personalities having great influence on the masses. This had apparently close relation to the fact that at that time the persons who could undertake such actions were the educated ones. The plain masses mostly were farmers and labourers, who, with some limited exceptions, were worrying about the war and the suffering drought about after it. The parallel movements towards democracy, under the same facts, lead to the conclusion that, despite their differences, the people

---

³⁴Greek Constitutional History <<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>> accessed 15 September 2020; Kaltsonis, *ibid*, 111

³⁵Papanastasiou, *ibid*, 9

³⁶Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre* (1914) 337; Polyxeni Papadaki, *The Legal Theory of the Revolution* (2014) 41, 50;

³⁷Jellinek, *ibid*, 339

³⁸Papanastasiou, *ibid*, 6

of the two countries were actually close. This complements the popular demand to the abolition of the Sultanate in Turkey and the Monarchy in Greece, a demand based on the turn down of the institution of the monarchy, because it is against the sovereignty of the people. Constitutional science had a tough task to complete in order to introduce constitutional texts accordingly. The European constitutionalism had influenced on both the Turkish and Greek constitutionalists, who tried to establish democratic institutions. This was expressed almost simultaneously, by granting the People and the Parliament all the competence based on the people's sovereignty, either via referendum or by the Constituent Assembly, having no limited power. Constitution-making process was left to the scientific capacity of very few persons, reminding this way the Enlightenment period in Europe during 18-19th centuries. In fact, the transfer of the European constitutionalism and its application on the new constitutional texts indicates the will of the two nations to have a progressive and democratic regime. To our opinion, Turkey overturned radically the image of a conservative and politically retarded state. The Governing Parliament System combined with the universal suffrage right represents fully and absolutely the democratic institutions. From the other side both Greece and Turkey didn't dear to apply the system of direct democracy on constitution ratification process by establishing permanently the institution of the referendum; neither had they had the braveness to grant the suffrage right to the women. This way both countries, although they achieved the Democratic Republican regime through a revolution, still they excluded women from the democratic representation of the people.

Bibliography

1. Alivizatos N, The political institutions in crisis (1922-1974). Aspects of the Greek experience (Themelio Publishing 1995)
2. Anastasiadis G, Contemporary Greek Political and Constitutional History 1821-1941 (Sakkoulas Publishing 2001)
3. Bacharas D, Elections-Referendums, B. The Referendum of 1924, History of the new Hellenic world 1770-2000, v. 7, 1922-1940 (Hellenika Grammata Publishing 2003)
4. Challoumis C, Government Politics and Systems From the New Greek State Until the Second World War (2018)< <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3236469>> accessed 7 September 2020

5. Fakiolas E, The factors defining the Greek foreign policy in the Balkans after the 1st World War, <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:3110&lang=elfile:///C:/Users/User/Downloads/fakiolas_tetradio_31.pdf \ > accessed 29 July 2020
6. Foundedaki P, The Turkish Polity: A Deficient Democratic Model and its Institutionalized Deviations (Ant. N. Sakkoulas Publishers 2002)
7. Georgopoulos K, Constitutional Law Handbook (Ant. N. Sakkoulas Publishers 1998)
8. Gözler K, 1921 Teşkilât-i Esasîye Kanunu, Türk Anayasa Hukuku, (Bursa Ekin Kitabevi Yayınları, 2000 <www.anayasa.gen.tr/1921tek.htm> accessed 20 August 2020
9. Greek Constitutions <<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn15.pdf>> accessed 27 July 2020
10. Greek Constitutional History <<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/Topolitevma/Syntagmatiki-Istoria/>> accessed 27 July 2020
11. Greek Newspapers Archives <<https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf>> accessed from 27 July 2020 - 5 September 2020
12. Jellinek G, Allgemeine Staatslehre (1914)
13. Kaboğlu I, / Sales E, Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku (Legal 2018)
14. Kaltsonis D, Greek Constitutional History 1821-2001 (Kapsimi Publishing 2017)
15. Kaya Ö, On the Way to a New Constitution in Turkey Constitutional History, Political Parties and Civil Platforms, *Friedrich-Ebert-Stiftung* October 2011 <https://library.fes.de/pdffiles/bueros/tuerkei/12220.pdf> accessed 15 August 2020
16. Mavrias K, / Pantelis A, Greek and foreign Constitutional Texts (Ant. N. Sakkoulas Publishers 1990)
17. Memiş E, Türkiye'de Anayasa Gelişimleri Eğrisi (1808-2009) Anayasa Hukuku Notları (Filiz Kitapevi 2009)
18. Örneçi O, Turkish constitutions (1921, 1924, 1961, 1982) in comparative perspective, in <<http://politikakademisi.org/2012/06/24/turkish-constitutions-1921-1924-1961-1982-in-comparative-perspective/>> accessed 17 July 2020
19. Papadaki P, The Legal Theory of the Revolution (2014)
20. Papanastasiou A, Democracy and Electoral Systems, (Byron 1923)

21. Papanastasiou Alexandros: His Social, Economic and Political views, Minutes of the Conference held at Panteion University of Social and Political Sciences (1986)
22. Pernthaler P, Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre (1996)
23. Rafailidis V, History of the New Greek State. 1830-1974 (21st century Publishing 2010)
24. Spari N-E, «The political referendums in the 20th cent. (1920-1974) in the Greek press and their political aspects» < <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream>> accessed 29 July 2020
25. The Constitution of 1925 <<https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ta-syntagmata-tou-1925-1926-kai-1927-to-syntagma-tou-1952/>> accessed 27 July 2020
26. Tziouva K, The Greek Constitution 1927 <<http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/1023.pdf>> accessed 10 September 2020
27. Tsesmeli Anastasia The leading role and the reforms of Kemal Atatürk <file:///C:/Users/User/Downloads/11PMS_POL_EPI_IST_TsesmeliAn>
28. Vlachopoulos S, The crisis of parliamentarism in Interwar period and the end of the Second Greek Republic in 1935. The institutional aspects of an economic crisis? (Eurasia Editions 2012)

Reflecting on democratic ethos and digital art

Dr Spiros Polimeris

Teaching Staff, Panteion University

spolimer@panteion.gr

The issue of whether the New Media will lead to increased democratization or fragmentation and trivialization has been hotly debated (e.g. Bērziņš, 2010). Digital – or digitalized – art, mediated by and often identifying with the medium itself (“The medium is the message”, McLuhan, 1964), also falls within the premises of this debate. How does postmodern, digital art, generally acknowledged as being fragmentary, ephemeral, time-less, inhabiting a non-topos, address the issue of democracy? Does it qualify for the Habermasian ‘public sphere’, with its (democratic) deliberation processes? Can relations created *in absentia* be democratic? Drawing on Rancière’s (1999) notion of disagreement, I will suggest that the unsettlingly elusive essence of digital art discourse may best be captured by focusing on the ethics of disagreement rather than consensus and uniformity.

Key words: digital art   immateriality   new media   public sphere   democratic ethos
disagreement

0.Introductory

The connection between the New Media and democracy has received a lot of attention and the function of digital art has often been enmeshed in the corresponding discussion. ‘Participation’, ‘interaction’, ‘communication’, notions with a strongly democratic flavour, have ruled the stage. Moholy-Nagy’s (2001, p. 25) idea of a participatory theatre audience in “It is time to produce a kind of stage activity which will no longer permit the masses to be silent spectators, which will not only excite them inwardly but will let them take hold and participate ...” has come alive, in art forms other than the theatre, too. Bourriaud (2006, p. 162) speaks of the “modes of social exchange” and “processes of communication” “as tools that can be used to bring together individuals and human groups”, all triggered by the interactivity of an artwork. Carpentier (2010)

hails this as a major step towards “the democratization of our cultural realms” (p.11), the artist no longer being fully in control of the production process, but cautions against the oversimplification of “reduc(ing) the arts to one specific democratic role” (p. 17).

Crucial to my discussion of digital art and democracy in this article is the concept of immateriality. The role of the body, both of the work of art and of the viewer, has changed dramatically, the physical devoured by the immaterial in an ever-lasting immersion process (see Polimeris & Calfoglou, 2014, 2015). This gives rise to the question of whether the digital art viewer, the digital artist, the digital reviewer, the work of art itself possess the properties of a ‘demos’ and whether there is a distinctly identifying discourse articulated by them or whether the medium itself is manipulative (e.g. Pasquinelli, 2006). Importantly, we are called upon to reflect on whether there can be democracy when there is no commitment, namely in the absence of empathy and involvement with the work of art (Polimeris, 2011). Drawing on the Habermasian idea of the ‘public sphere’, I will speculate on the kind of ‘speech’ articulated in, through or over art on the Web, its rational debate features and, finally, its consensual or contentious character.

The article is organized as follows: Section 1 discusses the omnipotence of the digital medium and the requirements for discourse to qualify for Habermas’s public sphere, section 2 explores the fit between the public sphere and digital art and section 3 suggests an alternative account of digital art processes. The article ends with a few concluding comments.

1. The power of the digital medium and the public sphere

The fragmentation of the digital art experience, the nature of the digital sign, the non-representational character of digital works, the self-referentiality of digital art, the non-topos the digital experience gives rise to have been discussed in previous work (Polimeris, 2013, Polimeris & Calfoglou, 2014, 2015, 2016). In Polimeris & Calfoglou (2014, 2015) we also argued for the loss of uniqueness and permanence, Benjamin’s (1936/1968) aura, in digital art and reterritorialisation. These digital art properties form the basis of the argument advanced in this article concerning Habermas’s ‘ideal speech community’, namely that we may be dealing with yet another instance, a particularly telling one, of the impossibility of enunciating ‘ideal speech’ in the digital art public sphere. Instead, it might be tempting to refer to the discourse articulated

as ‘mute speech’ in Rancière’s terms, the locus of disagreement. Far from constituting an obscure perspective, I would argue, this may be the way to comprehend and interpret a process whose nature has so far eluded us. Importantly, it may allow us to speak of democracy through acceptance of non-egalitarianism and an attempt to undermine it. In developing these arguments, I will try to show that digital space can be ruled by political space processes. In agreement with Rancière’s attack on “the onto-theology that sets up a grand master-signifier capable of ruling over an era” (Rancière, 1998/2011, p. 13), I would suggest that the orderliness of a democratic deliberation sphere may also be some kind of an onto-theology and, as such, may need to be reconsidered in light of the multiple fractured spaces of modern digital art.

I begin by further exploring the properties of post-modern, digital art. Digital art is marked by the powerful role of the New Media and draws on the global¹ flow of information, signs and symbols and of reactions and responses to this flow. This is the cultural facet of globalization, while the other two, according to Waters (1995), are economic and political – though further down we will see how this cultural facet is also a political issue in a different sense. In any case, however, these three facets are closely intertwined, since the thick networking that underlies the global exchange of products and services, for one thing, is also a precondition for the uninhibited information flow in the cultural sphere (Polimeris, 2011).

Global culture is commodified in a number of ways; in the trivial sense of inhabiting the same territory as banner ads or pop-up screens (*ibid.*, p. 193); in the much more sophisticated way alluded to in Bataille (1988), namely in the sense that, due to technology operating on the basis of digital transformations and conveying knowledge ‘freely’ and inexpensively, the fetishism of knowledge has given way to the religion of digital networks. In other words, the cultural object is not a goal in itself. Where the dividing line between the social, the political and the cultural is so blurred – in Jameson’s (1984) words, “What has happened is that aesthetic production today has become integrated into commodity production generally”² --, where images and advertisements are no longer accessories but develop into products for sale (Connor, 1989), the notion of culture

---

¹ Evidently the result of the foundational principle of digital computing theorized by Alan Turing conceiving of the computer as a “universal machine” (Schanken, 2015, p. 88).

² But see Schanken (2015) for a non-demonising of the commodification of what he refers to as New Media Art.

is dangerously extended or levelled. This may be said to be further aggravated by the all-engulfing properties of mass access resulting in the loss of aura referred to earlier in this section (Benjamin, 1936/1968).

The effect of the medium is crucial. In a recent research project conducted with regard to the effects of the medium on people's choice of cultural tourism destinations and, more specifically, museums, virtual tours proved to be quite powerful, dominating people's choice of a destination quite independently of the properties of this destination (see Polimeris & Calfoglou, 2019).³ Virtual Reality articulates a 'dominant discourse', in Foucault's terms (2001, 2002), an instrument and at the same time a product of power, tapping participants' affect. This is perhaps the obvious extension of McLuhan's (1964) statement 'The medium is the message'. Importantly, New Media users are under the impression that they can choose how to use them; indeed, there is an element of choice, which seems to hold a strong lure; Feenstra & Ripollés (2014) speak of interesting as well as varied monitoring processes, which may boost democracy, but, still, the puppeteer is hiding underneath. The deception inherent in mass entertainment and the culture industry is most eloquently demonstrated in Horkheimer & Adorno's (1995, p. 74) "The man with leisure has to accept what the culture manufacturers offer him". Still, I would not necessarily side with 'retro-nostalgics' (Bērziņš, 2010) in supporting that this will lead to the fragmentation and trivialization of the public sphere. Kallinikos *et al.* (2010) present the balance of agency and submission in their description of digital objects:

The editable, interactive, open and distributed properties of digital objects circumscribe a space of possibilities in which users can assimilate the use of digital technologies and artifacts to the specific projects they pursue and the needs or feelings they wish to express. On the other hand, the theory of digital objects discloses a vast space of processes and mechanisms beyond the discretion and perception of uses and the straightforward functionality each digital object embodies. In a sense, the theory decenters the user and reveals a complex and distributed apparatus of data-driven operations in which *digital object functionality and user are*

---

³ In another experiment on Museum visits (Othman *et al.*, 2010), multimedia guide users were found to be significantly more engaged than non-users.

no more than nodes on the steadily mutating and displacing information universe
(Kallinikos, 2006, emphasis mine)".

What we are faced with is a new kind of forum where public opinion is shaped, a new arena of political, ideological, literary debate, or, in other words, a new kind of ‘public sphere’ (Habermas, 1962/1989), which is in a sense more complex, composed as it is of large numbers of ‘non-public opinions’ (*ibid.*). The question is, however, whether such a sphere can exist within the media- transformed post-modern world. As suggested in Habermas (*ibid.*), Hague & Loader (1999), the new information and communication technologies “could enable stronger participatory democracy through the emergence of online Agoras and Habermasian forums” (Loader & Mercia, 2011, p. 3), an aspiration that was soon to give way to increasing caution (*ibid.*). Habermas himself (2006) argues that “the price we pay for the growth in egalitarianism offered by the Internet is the decentralised access to unedited stories. In this medium, contributions by intellectuals lose their power to create a focus.” In other words, we seem to live in an era of small public spheres, not necessarily knit together by some grander force. This might well point to an inadequacy in the Habermasian construct, which does not appear to be able to “account for the polycentric nature of advanced societies” (Susen, 2011, p. 37). It has actually been argued that, in the “second generation of internet democracy” the focus is “upon the role of the citizen-user as the driver of democratic innovation through the self-actualised networking of citizens engaged in lifestyle and identity politics” (see Loader & Mercia, 2011, p. 4 and sources therein). On the other hand, however, the private discourse of the millions of private viewers worldwide may converge over the World Wide Web, the most obviously public medium of all. Especially considering the fact that, according to Habermas (1991), the public sphere may involve a diffusion of information and arguments beyond the restrictions of space, the relevance to public sphere considerations becomes most distinct.⁴ To understand this better, let us consider the philosopher’s requirements for the public sphere.

Let us first of all note that a non-negligible minus in what follows is that, despite the globality of the medium, there are still poverty-stricken countries where access to the Web is a luxury. For the purposes of the present discussion, however, I will put this issue, a major one and a cardinal

---

⁴ For an analysis of years of public sphere research, the reader is referred to Rauchfleisch (2017).

blemish in democratic pursuits in the so-called civilized world, aside. So, one requirement, according to Habermas (1962/1989), is universality, and this is generally met. Yet another requirement is that civilians should be free of constraints, they should be autonomous. Democracy, in the sense of the absence of ranking or exclusion, is also a requirement generally fulfilled (see Rutherford, 2000, p.18 for an overview).⁵ So, could it be safely argued that we have a comeback of participatory democracy, allowing each participant a voice, which is missing in representative democracy? And, if so, what is the quality of participation, presumably bound by logic? With regard to digital art in particular, it is important to establish whether digital communication generates an ethos necessary for the proper management of digital cultural products (Polimeris, 2011). Put somewhat differently, can “virtual communities revive democracy or do they constitute an enticing substitute for democratic dialogue (Rheingold 2000, p. 252)”?

This public sphere is ideologically fraught in a number of ways, as there are manipulative practices at work. The lack of ranking along with equity in participation, accompanied by anonymity and the absence of constraints, with the caveats referred to above, may be said to dispense with ordinary discourse evaluation requirements. Web-produced commodities may thus be subject to new rules of evaluation, which have still not been fully determined.

2. Digital art and the public sphere

Let us now see what this modified public sphere concept could mean in the case of a work of art. A work of art produced or projected via the computer is evaluated on the basis of the number of views it gets as well as of the time viewers spend connected. Yet users’ engagement with a virtual work may be problematic for technical reasons (Lichty 2009), quite independently of the reception reserved for it by the artistic community. This method is, nevertheless, accepted as an objective evaluation criterion and is widely adopted by the art community, despite its quantitative focus as well as the fact that it fails to incorporate critique based on scientific or epistemological criteria. We seem to be confronted with a rather indeterminate field, which apparently conforms to some of the Habermasean sphere requirements but is still crying for a

---

⁵ But note that there are several cases where social media group moderators may impose a set of constraints on incoming members, creating a sense of ranking and exclusion.

redefinition of its rules of ranking and evaluation. And this is further compounded by what we will see below in relation to the nature of the interaction between the viewer and the artwork.

In the previous section, I referred to autonomy as one of the public sphere criteria. One might ask oneself, however, how autonomous are the viewers-users or the artists who are called upon to observe the specifications of the New Media as well as how manipulative is the specific medium with regard to discourse articulation (Pasquinelli, 1996). Most importantly, to what extent is there consensus over rational discourse and how honest and sincere, how committed is this discourse? This discourse would be generated via contact with the work of art, along with talking about art (that is the metalanguage exchanged over the Web in relation to it), talking to one's own body in relation to the work of art, addressing the artist or even the artist reflecting on the relationship between themselves and the artwork, namely via a tangled, multi-directional set of relations.

With regard to the change of the medium in the new public sphere, Habermas (1991) refers to the shift from mediating rational debate to creating a spectacle and a culture industry limiting rational debate and urges for the media changing into a transmitter of critical debate again. The absence of ethical rules and commitment due to lack of empathy and involvement with the work of art is a key issue, though (Polimeris, 2011). Lack of empathy is due to the loss of aura referred to earlier, the endless reproduction of the work of art, which makes it disposable. This lack of empathy determines the relationship between the participant's body and the 'body' of the artwork. Just as the body of the artwork is lost in constant reproduction, so the body of the viewer is lost in the fractured space of the digital world.

Coming back to Habermasian requirements and focusing on the key requirement for rational discourse, which is 'agreement', consensus, I could argue that, in the absence of commitment, it is particularly difficult to reach 'consensus'. In other words, consensus may be undermined by, if not impossible in relationships *in absentia*. Similarly, the viewer-user, who is immersed in the digital work of art, often incapable of distancing him/herself, may find it particularly difficult to act co-operatively in a public sphere. Once again, Habermas himself (1998) points out that, unlike the expanded public consciousness one might expect in the global age, one may get

publics closed off from one another. And, as concerns power relations, it has been suggested (Hope, 2007) that the Web may not flatten them but may help create small valleys in the mountains of power. But is this so?

In digital space, the power of the medium (along with the privileged access of some to the media) precludes democratic deliberation. Ideal speech is mediated in this case by a powerful tool, which, by subjecting participants to immersion, by annihilating space (and time), establishes *a priori* a ground for submission. In this sphere of inequality there can be no consensus. The one possessing the power is not the artist but the medium (and the ones controlling it) and, though it might be argued that viewers are bound together by a common ‘destiny’, this does not result in deliberation, since we are no longer referring to deliberating individuals. It is within this non-egalitarianism that a new speech is sought and this is made harder still by the loss of referentials (Baudrillard, 1998). In the absence of Peirce’s semiotic triad, namely interpretation, sign, object (“the meaning of every thought is established by a triadic relation, an *interpretation* of the thought as a *sign* of a determining *object*” Hoopes, 1991, p.7),⁶ the semiotic balance of digital art space is disturbed. “The (actualized) digital work of art awaits interpretation to assume its function as a sign of a determining object, the material, corporeal experience it is meant to be a ‘copy’ of” (Polimeris & Calfoglou, 2016, p. 432), but the object referent is gone, for, as is generally acknowledged, digital works are ephemeral.

As a matter of fact, there are several examples of how elusive a digital artwork can be, through its endless and constant transformation potential. One such example is Weinbren’s (1993)⁷ Sonata (Polimeris, 2011, p.106), a famous piece of interactive digital art, where the viewer-user is allowed by sensors on the monitor to create his/her own narrative. The ‘volatile’, elusive nature of digital art might best be captured in the following quote (Borges, in Kallinikos *et al.*, 2010): “Each part of the house occurs many times; any particular place is another place”. As argued in Baudrillard (1998), the referent has been replaced by the simulacrum, the map precedes the territory – if such territory exists, that is. It is at this point that the notion of deterritorialisation, the loss of (the sense of) topos (Lamprellis, 2013), becomes particularly

---

⁶ “The meaning of every thought is established by a triadic relation, an *interpretation* of the thought as a *sign* of a determining *object*” (Hoopes, 1991, p.7).

⁷ <http://grahameweinbren.net/>

relevant. For net art may be “work that need not be seen in any particular place, or in one particular form, ... but is designed to be seen, if not interacted with, reinterpreted, and recirculated, wherever there is a networked computer or mobile device, i.e. literally anywhere” (Shanken, 2015, p. 90).

3. From consensus to disagreement

The unidentifiability of digital art discourse and the problematic use of the concept of deliberation with a view to reaching a consensus in digital art discourse, unless this means, for example, the choice of a ‘like’ or a ‘dislike’, could be amended if the perspective taken was different. If we agreed with Rancière (1999, p. 32) that “confirmation of equality is inscribed in the setting up of a dispute, of a community existing solely through being divided”, we may be able to draw a parallel between the political, determined in the philosopher’s work by this very element of dispute, and digital space, where viewers, the viewer and the artwork, the artist and the artwork, the viewer and the artist, are essentially divided because of the medium. And if, as he puts it, “the representative system of art ... is an ordered set of relations between the sayable and the visible” (1998/2011, p. 5), it could then be argued that this set of relations is disrupted due to the ‘muted speech’ of those partaking of the digital art experience.

Considering the fragmentation of digital space and more or less unconditional immersion, we could also support that participants are muted and need to develop a speech of their own, which will help reconfigure power asymmetries at work (see also Doerr, 2013), the relation to the all-powerful medium, among others, “in a dispute over” (Rancière, 1999, pp.32-33) the role of the human body in a globalised world, a democratic politics act. If the entities involved in the digital art space develop a “capacity for enunciation” (*ibid.*, p. 35), which is recognized as such, they are given the properties of a ‘demos’, so the texture of this space will change and we will reposition ourselves in relation to it.

This, however, requires replacing Habermas’s idea of the ideal speech community with spheres or contention, disagreement. Subjectification places subjects “into instances of experience of a dispute” (Rancière, 1999, p.36), so immersed viewer bodies, immersed artists are placed into an experience of dispute, which may eventually lead to ‘unmuting’. As aptly pointed out in Doerr

(2013, p. 3), unlike Lyotard (1988), Rancière does not see this dispute as an instance of untranslatability. Instead, he “takes the existing disagreement and derives from it a positive term for the “return of politics” (Rancière, 1999, p. 92)”. In other words, he “frames disagreement as a positive model of politics as political interpretation”. The asymmetry of power blocks deliberation processes but the possibility of speech enunciation is hopeful. Dahlberg (2007) points to the need to treat digital space fragments not disparagingly but as constituted through ‘discursive contestation’. Following Rancière, this may eventually lead to ‘the counting of the uncounted’.

4. Concluding thoughts

At the beginning of this article, I referred to Rancière’s denial of post-modernist (or other) onto-theology. His treatment of the political as explained so far testifies to this. His refusal to speak of an *a priori* determined sphere and his suggestion that it should be treated as in the making, the empirical going hand in hand with the theoretical (see, e.g., Rancière, 1998/2011), also does away with the need for a predetermined public sphere of consensus. In discussing aesthetics, he “works through the details of cultural particulars rather than simply projecting onto them a pre-established philosophical system” (*ibid.*, p.9). This stance might be particularly relevant in determining the digital public sphere, a sphere constantly in the making. His approach is polemical and, as such, it captures democracy in dispute, the cracks through which the ‘uncounted’ may be ‘counted’. Which would be the ‘third voice’, if any, the “political subjectification” of which would “reconfigure” the non-expert art viewer’s “field of experience” (Rancière, 1999, p. 35) is yet to be explored. It could perhaps be social media group members, whose discourse might help reverse the unequal power relations between experts-moderators and participants,⁸ somehow in the spirit of the ‘community forum’ referred to in Doerr (2013, p. 9) in a fractured communication context, but deciding upon this would require careful analysis of the group members’ discourse. As for the more profound ‘disagreement’ between the human body (the viewer’s or the artist’s) and the omni-present and yet ever-absent artwork, territorial negotiation is yet to be sought. And, of course, building bridges in this case would be much harder than in the case of “public spheres within social movements” (*ibid.*, p. 13).

---

⁸ As noted in ft 5, admission requirements may generate a gap between moderators and participants. See also Doerr (2013) for an interesting discussion of moderators-élites.

References

- Bataille, G. (1988). *The accursed share: An essay on general economy (Consumption, Vol. 1)*. New York: Zone Books.
- Baudrillard, J. (1998). 'Simulacra and Simulations'. In M. Poster, *Jean Baudrillard, Selected Writings*, (pp. 166-184). Stanford: Stanford University Press.
- Benjamin, W. (1936/1968). 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction'. In W. Benjamin, *Illuminations (trans. Harry Zohn)*, (pp. 217-251). New York: Schocken Books.
- Bērziņš, I. (2010). 'Habermasian Online Debate of a Rational Critical Nature: A case study of the "For Honesty in Politics!"'. In A. Aljas, R. Kelomees, M. Laak, P. Pruulmann-Vengerfeldt, T. Randviir, P. Runnel, M. Savan, J. Tomberg, P. Viires (eds), *Transforming Culture in the Digital Age. International Conference in Tartu 14-16 April 2010*, (pp. 100-108). Tartu: Estonian National Museum, Estonian Literary Museum, University of Tartu.
- Bourriaud, N. (2006). 'Relational aesthetics'. In C. Bishop (ed.), *Participation: Documents of contemporary art*, (pp. 160-171). London, Cambridge: Whitechapel/MIT Press.
- Carpentier, N. (2010). 'A Short History of Cultural Participation'. In A. Aljas, R. Kelomees, M. Laak, P. Pruulmann-Vengerfeldt, T. Randviir, P. Runnel, M. Savan, J. Tomberg, P. Viires (eds), *Transforming Culture in the Digital Age. International Conference in Tartu, 14-16 April 2010*, (pp. 11-20). Tartu: Estonian National Museum, Estonian Literary Museum, University of Tartu.
- Connor, S. (1989). *Post-modernist Culture*. Oxford: Blackwell.
- Dahlberg, L. (2007). 'Rethinking the fragmentation of the cyberpublic: from consensus to contestation'. *New Media and Society*, 5: 827-847.
- Doerr, N. (2013). 'Between Habermas and Rancière: The Democracy of Political Translation'. <https://transversal.at/transversal/0613/doerr/en>: 1-16, accessed March 10th 2021.
- Feenstra, R. & Casero- Ripollés, A. (2014). 'Democracy in the Digital Communication Environment: A Typology Proposal of Political Monitoring Processes'. *International Journal of Communication*, 8: 2448-2468.
- Foucault, M. (2001). *Power*. London: New Press.
- Foucault, M. (2002). *The order of things*. London: Routledge.
- Habermas, J. (1998). *Between Facts and Norms*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1962/1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society (Studies in contemporary German social thought [New ed.])*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (2006). 'Towards a United States of Europe'. www.signandsight.com/features/676.html. Accessed March 12th 2021.
- Hague, B. &. (1999). *Digital Democracy: Discourse and Decision-Making in the Information Age*. London: Routledge.
- Hoopes, J. (1991). *Peirce on Signs*. Chapel Hill, London: University of Carolina Press.
- Hope, B. (2007). *The function of the internet in the Moroccan public sphere*. Unpublished MA thesis, University of Oslo.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. (1995). *The Dialectic of Enlightenment*. New York: Continuum.
- Jameson, F. (1984). 'Post modernism or the cultural logic of late capitalism'. *New Left Review*, 146: 53-92.

- Kallinikos, J. A. (2010). 'A Theory of Digital Objects'. *First Monday*, 15: 6, <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/download/3033/2564>, accessed February 20th 2021.
- Kallinikos, J. (2006). *The consequences of information: Institutional implications of technological change*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Lamprellis, D. (2013). *From Nietzsche to Kerouac. The foundation, the abyss, the wandering* (Από τον Nietzsche στον Kerouac. Το θεμέλιο, η άβυσσος, η περιπλάνηση). Athens: Papazissi publications.
- Lichty, P. (2009). 'The Translation of Art in Virtual Worlds'. *Leonardo Electronic Almanac*, vol. 16: 4-5.
- Loader, B. D. (2011). NETWORKING DEMOCRACY? *Information, Communication & Society*, 14 (6): 757-769.
- Liotard, J.-F. (1988). *The Differend: Phrases in Dispute*. Trans. Van Den Abbeele, Georges. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media*. London: Routledge Classics.
- Moholy-Nagy, L. (2001). 'Theatre, circus, variety'. In R. P. Jordan (ed.), *Multimedia, from Wagner to virtual reality*, (pp. 16-26). New York: W.W. Norton & Company.
- Othman, K. P. (2010). 'Understanding Visitors' Experiences with Multimedia'. In A. Aljas, R. Kelomees, M. Laak, P. Pruulmann-Vengerfeldt, T. Randviir, P. Runnel, M. Savan, J. Tomberg, P. Viires (eds), *Transforming Culture in the Digital Age. International Conference in Tartu, 14-16 April 2010*, (pp. 30-35). Tartu: Estonian National Museum, Estonian Literary Museum, University of Tartu.
- Pasquinelli, M. (2006). 'Cultural Labour and Immaterial Machines'. In J. Krysa, *Curating Immateriality: The Work of the Curator in the Age of Network SYSTEMS*, (pp. 267-274). New York: Autonomedia.
- Polimeris, S. (2011). *Digital Future and Art: Institutional Management Perspectives* (Ψηφιακό Μέλλον και Τέχνη: Προοπτικές θεσμικής διαχείρισης). Unpublished PhD dissertation. Athens: The Panteion University.
- Polimeris, S. (2013). 'Some thoughts on art discourse in the era of immateriality' (Σκέψεις για το λόγο στην τέχνη την εποχή της αποϋλοποίησης). *Δια-ΛΟΓΟΣ*, 3: 192-209.
- Polimeris, S. & Calfoglou, C. (2015). 'Art in the Globalised Era: A Disembodied Journey with Traces in the Past'. In V. Katsoni, *Cultural Tourism in a Digital Era. First International Conference IACuDiT, Athens 2014*, (pp. 69-80). Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer.
- Polimeris, S. & Calfoglou, C. (2014). 'Art Journeying In Times Of Globalization: The voice of Disembodiment'. *International Journal of Cultural and Digital Tourism*, Volume 1 (2): 41-50.
- Polimeris, S. & Calfoglou, C. (2016). 'Some thoughts on the semiotics of digital art'. In E. Delsou & M. Papadopoulou (eds), *Changing Worlds and Signs of the Times. Selected Proceedings from the 10th International Conference of the Hellenic Semiotics Society*, (pp. 430-439). Volos: The Hellenic Semiotics Society.
- Polimeris, S. & Calfoglou, C. (2019). 'The multi-sensoriality of virtual reality immersion: An experimental study'. In E. Kourdis, M. Papadopoulou, M. Kostopoulou (eds), *The Fugue of the Senses and the Semiotics of the Shifting Sensorium. Selected Proceedings from the 11th International Conference of the Hellenic Semiotics Society*, (pp. 120-129). Thessaloniki: The Hellenic Semiotics Society.

- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. Trans. Rose, Julie. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ranciere, J. (1998/2011). *Mute Speech (Translated by James Swenson)*. New York, Sussex: Columbia University Press.
- Rauchfleisch, A. (2017). 'The public sphere as an essentially contested concept: A co-citation analysis of the last 20 years of public sphere research'. *Communication and the Public*, 2 (1): 3-18.
- Rheingold, H. (2000). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rutherford, P. (2000). *Endless Propaganda: The Advertising of Public Goods*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Schanken, E. (2015). 'Contemporary Art and New Media: Digital Divide or Hybrid Discourse?' *Art Research Journal*, 2 (2): 75-98.
- Susen, S. (2011). 'Critical Notes on Habermas's Theory of the Public Sphere'. *Sociological Analysis*, 5 (1): 37-62.
- Waters, M. (1995). *Globalization*. London: Routledge.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ - ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ – ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΜΑΗΣ '68

Στις 14-5-2018, με αφορμή τη συμπλήρωση πενήντα χρόνων από το Μάη του 1968, πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα: **«50 χρόνια από το Μάη του 1968. Η Ευρώπη σε αναζήτηση για τη Δημοκρατία, την Ειρήνη, τα Δικαιώματα».**

Το Συμπόσιο διοργανώθηκε από το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης με την υποστήριξη των Πρυτανικών Αρχών του Παντείου και με τη συμμετοχή εκλεκτών επιστημόνων από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Τα γεγονότα του γαλλικού Μάη του 1968 αποτελούν ήδη μέρος της ευρωπαϊκής ιστορίας και έχουν καταγραφεί ως ένα επαναστατικό κίνημα αμφισβήτησης, το οποίο δεν περιορίστηκε μόνο στη χώρα απ' όπου ξεκίνησε, τη Γαλλία, αλλά επεκτάθηκε σε όλη την Ευρώπη και επηρέασε τις ηγεσίες των κρατών της ώστε να προβούν σε μεγάλες αλλαγές για την ισχυροποίηση των θεσμών του κράτους δικαίου και την κατοχύρωση της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, το συμπόσιο έθεσε ως σκοπό του να διερευνήσει και να συνδέσει ζητήματα και πολιτικές που έχουν την ιστορική αφετηρία τους στην εποχή εκείνη και που σήμερα συζητούνται λόγω της παγκοσμιοποίησης, των περιορισμών των δικαιωμάτων, της έξαρσης των ρατσιστικών και ξενοφοβικών κινημάτων, της οικονομικής κρίσης, καθώς και των εχθροπραξιών, που συνεχίζουν να μαίνονται σε πολλά μέρη του πλανήτη. Στο συμπόσιο παρουσιάστηκαν πολύ ενδιαφέρουσες επιστημονικές εισηγήσεις από καθηγητές ελληνικών και ξένων πανεπιστημίων, ερευνητές και υποψήφιους διδάκτορες, κάποιες από τις οποίες δημοσιεύονται σε αυτό το πρώτο τεύχος του περιοδικού του Τμήματός μας .

Η Ατλαντίδα ενός Ατελεύτητου 1968^{1*}

Θεόδωρος Μαριόλης

Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

1. Ο Θάνατος Δεν Είχε Πια Εξουσία

Οι δύο αναφορές του Πλάτωνα στην Ατλαντίδα είναι γνωστές – περιέχονται στους Διαλόγους *Τίμαιος* ή *Περί Φύσεως* και *Κριτίας* ή *Ατλαντικός*. Έκτοτε, κάποιοι ερίζουν για το εάν αυτή υπήρξε, ενώ άλλοι για το πού υπήρξε. Μεταξύ δε εκείνων που θεωρούν ότι δεν υπήρξε, έχουν αναπτυχθεί ερμηνείες για το νόημα και τη σημασία των αναφορών. Αυτές οι ερμηνείες αντλούν: πρώτον, από την πλασμένη στον πλατωνικό Διάλογο *Μενέξενος* εικόνα μίας ιδεατής-εξιδανικευμένης Αθήνας, οπότε θεωρείται ότι η πλατωνική Ατλαντίδα δεν ήταν παρά ένας εξίσου εξιδανικευμένος αντίπαλος της Αθήνας (εμπειρικό αντίστοιχο του οποίου ήταν η Περσική Αυτοκρατορία) ή και, δεύτερον, από τον πλατωνικό Διάλογο *Πολιτεία*, οπότε θεωρείται ότι η πλατωνική Ατλαντίδα δεν ήταν παρά ένα παραστατικά κατασκευασμένο παράδειγμα περί ορισμένης, οιονεί-εγγενούς φθοράς των Πολιτειών: *κόρος, ὕβρις, ἄτη* και, *τέλος, τίσις*.

Κανείς δεν αμφιβάλλει ότι ο «Μάιος του 1968» υπήρξε. Όμως, τι ήταν; Η ερώτηση θα μπορούσε να θεωρηθεί αφελής. Γιατί ο «Μάιος του 1968» είναι:

(i). «Γαλλικός» αλλά και διάχυτος:

Για παράδειγμα, πριν «βρισκόταν» στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϋ και στο Άμστερνταμ των *Provos*. Μετά «βρέθηκε» στο κατειλημμένο Πανεπιστήμιο του Τόκυο, όπου το πλέον παράδοξο στιγμιότυπό του είναι μάλλον το εξής: Σε μία κατάμεστη αίθουσα, ο αιθερώδης, πλην μοναρχικός και μιλιταριστής, Γιούκιο Μισίμα δηλώνει τη συμπαράταξή του με τους εξεγερμένους αναρχοκομμουνιστές φοιτητές της *Zengakuren*, αλλά όταν αρχίζει ο διάλογος, το νόημα εκλείπει. Οι δύο πλευρές αδυνατούν να επικοινωνήσουν.

---

^{1*} Εισήγηση στο Συμπόσιο: «50 χρόνια από το Μάη του 1968. Η Ευρώπη σε αναζήτηση για τη Δημοκρατία, την Ειρήνη, τα Δικαιώματα», Δευτέρα 14 Μαΐου 2018, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

(ii). Βραχύς αλλά και έρπων:

Στη Γαλλία διήρκησε από τις αρχές Μαρτίου έως τις αρχές Ιουνίου, με μία κορύφωση, περί τις 20 με 30 Μαΐου, ενώ στην Ιταλία διήρκησε για κάποια χρόνια, με εναλλασσόμενες καμπές.

(iii). Ταυτοποιήσιμος αλλά και διαφεύγων:

Εξεγερσιακός και μεταρρυθμιστικός, φοιτητικός και προλεταριακός, λεττριστικός και φορμαλιστικός, αντιμπεριαλιστικός και υποκειμενιστικός, αντιεξουσιαστικός και τριτοδιεθνιστικός, σοβιετικός (συμβουλευτικός) και αυτοδιαχειριστικός. Ήταν ένα μάγμα όλων αυτών των αντιθετικών ζευγών, για τα οποία εξαιρετικά δύσκολα, όμως, θα μπορούσε κανείς να φανταστεί, πριν από το «Μάιο του 1968», ότι είναι δυνατόν να υπάρξουν σε ένα και το αυτό σύνολο. Ίσως, η ύστερη (μετά-1965) ανάπτυξη του μαθηματικού κλάδου των «Ασαφών Συνόλων και Λογικής (*Fuzzy Sets-Logic*)» πήρε ώθηση από αυτήν την κοινωνική πραγματικότητα. Τελικά, ήταν μία ιδιάζουσα πραγματικότητα ή μία προσομοίωση, μία εικόνα χωρίς πρωτότυπο, όπως διατείνεται ο αείμνηστος Mario Perniola;

Το βέβαιο είναι ότι, εκείνο το μήνα στην Γαλλία, απήργησαν ακόμα και κάποιοι που δεν εργάζονταν, και αμφισβητήθηκε ακόμα και η αμφισβήτηση: Η ετυμολογία των τοίχων της κατειλημμένης Σορβόννης ήταν ότι τα γραπτά του Louis Althusser είναι απλώς άχρηστα («*A quoi sert Althusser? Althusser-à-rien*»), ενώ από τους χώρους της αποπέμφθηκαν, μεταξύ άλλων, οι Κώστας Αξελός, Jean-Luc Godard και Edgar Morin. Μπορεί οι εξεγερμένοι να μην γνώριζαν ή να μην πρόλαβαν να καταλάβουν τι ήθελαν και τι ακριβώς έκαναν, αλλά οι αρχές ετοιμάστηκαν διά παν ενδεχόμενο: Το Παρίσι περικυκλώθηκε με τανκς και ο Πρόεδρος Ντε Γκωλ απείλησε με αναστολή άρθρων του Συντάγματος.

Πάντως, όταν την Τετάρτη 22 Μαΐου, απήργησαν και οι Εργολάβοι Κηδειών, κάποιος παρατήρησε ότι: «Μάλλον δεν είναι η κατάλληλη στιγμή για να πεθάνεις» ή, για να το εκφράσουμε με τα λόγια των Αποστόλου Παύλου και Dylan Thomas, «Ο θάνατος δεν έχει πια εξουσία». Έστω για μία στιγμή...

Πάρα πολλοί μνημονεύουν το Μάιο του 1968 αλλά όχι εκείνη τη χώρα, η οποία έχει ονομαστεί: «Η Χώρα που ποτέ δεν υπήρχε, η γεωγραφική κενότητα, το Βασίλειο της Άχρονης Άμμου». Και όμως. Όπως συνάγεται από κάποια *διασωθέντα σπαράγματα*, εκεί ακριβώς

επιχειρήθηκε, επί μακρόν, η ανέγερση μίας *Ατοπίας* (και) με τα ονειρόπλαστα δομικά υλικά, τα οποία «άφησε πίσω του» το «1968».

Στα ακόλουθα θα μιλήσω, όσο μπορώ, για αυτήν την Ατοπία, συνδέοντας και συμπληρώνοντας τα σε εμένα διαθέσιμα σπαράγματα, ενώ στο τέλος θα επιχειρήσω, καίτοι εν συντομία, μία συνολική *κριτική* ανασύνθεση.

2. Για ένα Αιώνιο 1968 ή Αναζητώντας τη Λύση της Κοινωνικής Εξίσωσης: $x = f(x)$

Ο Αριστοτέλης έχει γράψει ότι από την έρημο πάντα μας έρχεται κάτι καινούργιο. Οι φασματικοί λαοί της επιμένουν ότι η γη τους φαίνεται άγονη χωρίς να είναι: μόνο σε αυτήν μπορούν να ανθίσουν τα δύο πιο όμορφα, καίτοι *φαινομενικώς* αντιφατικά μεταξύ τους, λουλούδια του κόσμου, δηλαδή της Περισυλλογής και των Μαζών.

Τα σπαράγματα βεβαιώνουν ότι, ως εάν να ήταν πριν από χιλιάδες χρόνια και κάπου μέσα σε εκείνη την έρημο, η εμπροσθοφυλακή μίας νικηφόρας κατάληψης της εξουσίας έκρινε ότι συνέλαβε την έννοια-κλειδί για την οριστική λύση του της Πόλεως Ζητήματος. Εκείνη, λοιπόν, τη στιγμή, η εμπροσθοφυλακή κατήγγησε το Επαναστατικό Συμβούλιο, δηλαδή τον εαυτό της, τη «Γενική Συνέλευση του Λαού» (σαν να λέμε, το Κοινοβούλιο), την Κυβέρνηση, τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας και την πρωτεύουσα της χώρας. Ανακήρυξε την «*Άμεση Δημοκρατία των Μαζών*», και ως όργανο διακυβέρνησης αυτής όρισε το «Γενικό Λαϊκό Συνέδριο». Τέλος, αναγόρευσε πρωτεύουσα όλη την επικράτεια.

Όπως θα φανεί από ό,τι θα εκθέσουμε στη συνέχεια, είναι δυνατόν να λεχθεί ότι η εμπροσθοφυλακή της επανάστασης επαναανακάλυψε εκείνο το «σταθερό σημείο (*fixed point*)», ή, αλλιώς, τη λύση της εξίσωσης $x = f(x)$, του οποίου ο ορισμός είχε δοθεί, κατά πρώτον, από τον György Lukács (στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, 1923). Εν συνεχεία, αναδιατυπώθηκε στη Θέση 117 του *Η Κοινωνία του Θεάματος* (κυκλοφόρησε στις 14 Νοεμβρίου 1967, στο Παρίσι), δηλαδή – κατά ορισμένους – σε ένα από τα Ευαγγέλια ή, μάλλον, στην *Αποκάλυψη* του «1968»:

«Στο πλαίσιο της εξουσίας των Συμβουλίων, η οποία πρέπει να υποκαταστήσει, σε παγκόσμια κλίμακα, κάθε άλλη εξουσία, οι Μάζες [στο πρωτότυπο: το προλεταριακό κίνημα] είναι προϊόν του εαυτού τους [του] και, ταυτοχρόνως, αυτό το προϊόν είναι το ίδιο ο παραγωγός. Είναι ο σκοπός του εαυτού τους [του]. Μόνο εντός αυτού του

πλαίσιου η θεαματική άρνηση της ζωής συναντά και αυτή, με τη σειρά της, την άρνησή της.»²

Όμως, τι είχε προηγηθεί στο «Βασίλειο της Άχρονης Άμμου»; Λίγα πράγματα δύνανται να αναφερθούν. Φαίνεται ότι, καταρχάς, η εξουσία είχε καταληφθεί με ένα ιδιότυπο στρατιωτικό πραξικόπημα. Αμέσως μετά τη μη-αιματηρή εκκαθάριση, την εκδίωξη όλων των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων από την επικράτεια, και τη σταθεροποίηση της κατάστασης, η εξουσία παραδόθηκε στο λαό, με την ακόλουθη *Οδηγία υπ' αριθμόν Ι* του Επαναστατικού Συμβουλίου:

«Οι ένοπλες δυνάμεις δεν ήταν παρά ο προπομπός του λαού και βρίσκονταν κάτω από την ηγεσία του, την οποία δεν ήταν, όμως, σε θέση να συνειδητοποιήσει ο ίδιος. Ένα πραξικόπημα δεν μπορεί να σηκώσει από μόνο του μία γνήσια λαϊκή επανάσταση. Λαέ συνέχισε, η ελευθερία, όλη η ελευθερία, είναι για το λαό, μην διστάζεις να καταλάβεις την εξουσία και μην φοβάσαι τίποτε εκτός από το Θεό. Ελεύθεροι πολίτες, συνεχίστε να καταλαμβάνετε όλα τα Ιδρύματα και τις Υπηρεσίες και να εφαρμόζετε την αυτοδιαχείριση. Καταλάβετε όλους τους ραδιοφωνικούς σταθμούς, επιβάλλετε τη θέλησή σας και κάντε τη φωνή σας να ακουστεί σε όλον τον κόσμο.»

Οι Λαϊκές Μάζες ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό, καίτοι συγκεχυμένα και μάλλον αδέξια. Έτσι, το Επαναστατικό Συμβούλιο αναγκάστηκε, λίγους μήνες μετά, να εκδώσει την τεσσάρων σημείων *Οδηγία υπ' αριθμόν ΙΙ*:

«Τώρα, η λαϊκή επανάσταση πρέπει να περάσει στο στάδιο του πλήρους ελέγχου της εξουσίας από το λαό, ως ακολούθως:

1. Οι φοιτητές να καταλάβουν τις πανεπιστημιακές διοικήσεις, οι δάσκαλοι να καταλάβουν όλα τα τμήματα του Υπουργείου Εκπαίδευσης, και οι καλλιεργητές σε όλους τους δήμους να καταλάβουν όλα τα αγροτικά τμήματα. Έτσι, θα πραγματοποιηθεί η *Επανάσταση στη Διοίκηση*.
2. Οι λογοτέχνες, οι ποιητές, οι συγγραφείς και οι επαναστάτες διανοούμενοι να καταλάβουν όλα τα εθνικά τυπογραφεία και όλα τα πολιτιστικά κέντρα, ώστε να

---

² Δεν θα μας απασχολήσουν, εδώ, τρία, πρωτεύοντα και διακριτά μεταξύ τους, ζητήματα: Υπαρξिमότητα, Προσεγγισιμότητα και Κατασκευασιμότητα αυτού του σταθερού σημείου. Σημειώνουμε μόνο ότι η απόπειρα επίλυσης της αυτού του είδους εξίσωσης, στην ενέχουσα – λογικό ή και ιστορικό – χρόνο, t , εκδοχή της :

$$\mathbf{x}_{t+1} = f(\mathbf{x}_t), t = 0, 1, 2, \dots$$

διαπερνάει τη φιλοσοφική σκέψη – τουλάχιστον – του Δυτικού κόσμου. Πρωτίστως με τον Παρμενίδα (Νόηση-Είναι), τον Πλάτωνα (Ιδέες-Γνώση), τον Hegel (Απόλυτη Ιδέα-Πραγματικότητα), και τον Ιστορικό-Διαλεκτικό Υλισμό (Κοινωνικό Είναι-Συνείδηση, Προλεταριακή Επανάσταση, μετάβαση από την Προϊστορία της Ανθρωπότητας στην Ιστορία της, την οποία δημιουργεί, συνειδητά, η ίδια η Ανθρωπότητα). Άλλα είδη της ιδίας, ωστόσο, εξίσωσης, διαπερνούν την Οικονομική Επιστήμη. Πρωτίστως με τους Karl Marx, Léon Walras, Michał Kalecki, John Maynard Keynes, Maurice Potron, Robert Erich Remak, John von Neumann, Piero Sraffa.

υπηρετούν τη λογοτεχνία, την τέχνη και τον πολιτισμό. Έτσι, θα πραγματοποιηθεί η *Επανάσταση στη Μόρφωση*.

3. Σχηματίστε *Λαϊκές Επιτροπές* σε κάθε χωριό, σε κάθε πόλη, σε κάθε σχολή, σε κάθε ινστιτούτο, σε κάθε σχολείο, σε κάθε λιμάνι, σε κάθε αεροδρόμιο. Το Επαναστατικό Συμβούλιο θα είναι μαζί σας, στη διάθεσή σας κάθε στιγμή που θα το *χρειαστείτε*.

4. Αυτός είναι ο επόμενος αλλά *όχι* ο τελευταίος σταθμός της επανάστασης. Οι επαναστατικές επιτροπές είναι η αρχή μίας νέας κίνησης σε παγκόσμια κλίμακα, η οποία προορίζεται να κάνει τις Μάζες να συμμετέχουν στην εξουσία χωρίς ανάγκη μεσιτείας, αντιπροσώπευσης ή διακυβέρνησης. Τώρα, τίθενται τα θεμέλια της Εποχής των Μαζών. Μετά από 100 χρόνια η *κριτική αποτίμηση* θα επιβεβαιώσει ότι αυτή ήταν η απαρχή της Εποχής των Μαζών, το πρώτο νικηφόρο παράδειγμα της Άμεσης Δημοκρατίας των Μαζών.» (πρόσθετη έμφαση).

Ποια, όμως, ήταν η τελική σύλληψη διά της οποίας το Επαναστατικό Συμβούλιο οδηγήθηκε, δύο χρόνια μετά, στην προαναφερθείσα *αυτο-κατάργησή* του καθώς και στην κατάργηση όλων των *παραδοσιακών* μορφών εξουσίας; Λέγεται ότι ήταν η εξής:

«Τα λαϊκά συνέδρια είναι το μόνο μέσο για την επίτευξη της λαϊκής δημοκρατίας. Κάθε σύστημα διακυβέρνησης εκτός από τα λαϊκά συνέδρια, δεν είναι δημοκρατικό. Όλα τα συστήματα διακυβέρνησης που επικρατούν στον κόσμο σήμερα, δεν είναι δημοκρατικά, εκτός αν υιοθετήσουν αυτή τη μέθοδο. Τα λαϊκά συνέδρια είναι το τέλος του ταξιδιού του κινήματος των Μαζών στην αναζήτησή τους για τη Δημοκρατία. Η εξουσία του λαού έχει μόνο ένα πρόσωπο και μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με μία μέθοδο, δηλαδή με τα λαϊκά συνέδρια και τις λαϊκές επιτροπές. *Όχι δημοκρατία χωρίς λαϊκά συνέδρια. Επιτροπές παντού. Ο κοινοβουλευτισμός είναι απάτη. Όχι αντιπροσώπευση στη θέση του λαού.* Λένε: «Δημοκρατία είναι ο έλεγχος της κυβέρνησης από το λαό». Όχι. Αυτός είναι ο ανυπόστατος, ο κάλπικος ορισμός. Τώρα, καταργείται και αντικαθίσταται από τον αληθή ορισμό: *Δημοκρατία είναι ο έλεγχος του λαού από το λαό.* Έτσι, όλοι οι πολίτες που είναι μέλη των λαϊκών συνεδρίων ανήκουν, επαγγελματικά και λειτουργικά, σε διάφορες κατηγορίες και τομείς, όπως εργάτες, αγρότες, σπουδαστές, έμποροι, τεχνίτες, υπάλληλοι και επαγγελματίες. Πρέπει, συνεπώς, να ιδρύσουν τις δικές τους ενώσεις και τα συνδικάτα, εκτός από το γεγονός ότι είναι, ως πολίτες, μέλη των βασικών λαϊκών συνεδρίων ή των λαϊκών επιτροπών. Τα θέματα που συζητούνται από τα βασικά λαϊκά συνέδρια ή τις λαϊκές επιτροπές, τα συνδικάτα και τις ενώσεις, θα πάρουν την τελική τους μορφή στο Γενικό Λαϊκό Συνέδριο, όπου συνέρχονται οι ομάδες εργασίας των λαϊκών συνεδρίων, των λαϊκών επιτροπών, των συνδικάτων και των ενώσεων. Ότι συζητείται στο Γενικό Λαϊκό Συνέδριο, το οποίο συνέρχεται μία φορά το χρόνο, θα υποβληθεί, με τη σειρά του, στα λαϊκά συνέδρια, στις λαϊκές επιτροπές, στα συνδικάτα και στις ενώσεις. Οι λαϊκές επιτροπές, υπεύθυνες απέναντι στα βασικά λαϊκά συνέδρια, θα αρχίσουν, τότε, την εκτέλεση. Το Γενικό Λαϊκό Συνέδριο δεν είναι μία συνάθροιση μελών ή απλών ανθρώπων όπως συμβαίνει με τα κοινοβούλια. Είναι μία συγκέντρωση των βασικών λαϊκών συνεδρίων, των λαϊκών επιτροπών, των ενώσεων, των συνδικάτων και όλων των επαγγελματικών σωματείων. Με αυτό τον τρόπο, λύνεται, από τα ίδια τα

πράγματα, το πρόβλημα του οργάνου διακυβέρνησης και όλα τα δικτατορικά όργανα (μονοκομματικά, δικομματικά, πολυκομματικά, ακομματικά) θα εξαφανιστούν. Ο λαός γίνεται το όργανο διακυβέρνησης και, ταυτοχρόνως, ο επιτηρητής του εαυτού του. Η κοινωνία αυτο-επιτηρείται και, έτσι, το πρόβλημα της δημοκρατίας λύνεται πλήρως.».

Εκ των πραγμάτων, τα ερωτήματα που τέθηκαν εν συνεχεία ήταν: *Επαρκούν* τα λαϊκά συνέδρια; Αποτελούν ικανή ή μόνο αναγκαία συνθήκη; Η απάντηση που δόθηκε στην Ατλαντίδα ήταν:

«Τα λαϊκά συνέδρια θα παραμείνουν μία *φαινομενική* λύση, όσο δεν λύνεται το *οικονομικό πρόβλημα*. Στα λαϊκά συνέδρια οι άνθρωποι φαίνονται ίσοι από οργανωτική άποψη. Όλα τα καθίσματα φαίνονται ίδια, αλλά δεν είναι. Εάν ο ένας είναι ο εργοδότης και οι άλλοι είναι οι εργάτες, δεν θα υπάρχει πραγματική ισότητα. Εάν ο εργοδότης πει: «Όχι», οι μισθωτοί εργαζόμενοι δεν μπορούν να πουν: «Ναι». Γιατί; Γιατί ξέρουν ότι, όταν θα φύγουν από το λαϊκό συνέδριο, θα είναι κάτω από τον έλεγχο του εργοδότη. Η ζωή τους είναι στα χέρια του. Στην πραγματικότητα, δεν μπορούν να τον αντιμετωπίσουν μέσα στο λαϊκό συνέδριο. Το ίδιο ισχύει, για παράδειγμα, και ανάμεσα σε αυτόν που είναι ιδιοκτήτης σπιτιών ή κτημάτων και σε εκείνους που τα νοικιάζουν. Για να είναι η δημοκρατία των λαϊκών συνεδρίων πραγματική δημοκρατία πρέπει όλες οι σχέσεις οικονομικής εκμετάλλευσης να καταργηθούν. Επομένως, η λύση του οικονομικού και του πολιτικού προβλήματος είναι ενιαία στην ουσία της: Συμμέτοχος-Συνεταίρος και όχι Μισθωτός, για το πρώτο πρόβλημα, και Πρωταγωνιστής και όχι Κομπάρσος ή Θεατής, για το δεύτερο πρόβλημα. Ο άνθρωπος στερείται την ελευθερία του όταν κάποιος άλλος ελέγχει τις ανάγκες του. Και ιδίως εκείνες για εισόδημα, κατοικία και μετακίνηση. Γιατί η ανάγκη μπορεί να καταλήξει στο σκλάβωμα ανθρώπου από άνθρωπο. Η ανάγκη είναι ένα πραγματικό πρόβλημα και η σύγκρουση πηγάζει από την κυριαρχία στις ανθρώπινες ανάγκες. Στην πραγματική δημοκρατία κανείς, μαζί και η ίδια η κοινωνία, δεν επιτρέπεται να ελέγχει τις ανάγκες του ανθρώπου. Όποιος κυριαρχεί πάνω στις ανάγκες σου, σε ελέγχει ή σε εκμεταλλεύεται. Μπορεί να σε υποδουλώσει, έστω και εάν υπάρχει κάποια νομοθεσία που να το απαγορεύει. Αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι οι βασικές ανάγκες του ανθρώπου αντιμετωπίζονται με νομικά, διοικητικά ή άλλα μέτρα. Βασικά, η κοινωνία πρέπει να στηρίζεται στην εφαρμογή του *φυσικού δικαίου* στις ανάγκες αυτές. Ο άνθρωπος για να είναι ευτυχισμένος, πρέπει να είναι ελεύθερος, και για να είναι ελεύθερος, πρέπει να κυριαρχεί στις ανάγκες του.» (πρόσθετη έμφαση).³

---

³ Το πώς ακριβώς και σε ποιο βαθμό *όντως* βημάτισε η «Δημοκρατία των Μαζών» προς αυτήν την κατεύθυνση, καθώς και γενικά προς την υλοποίηση του όλου Προγράμματός της, είναι άγνωστο στον γράφοντα. Είναι σε θέση να αναφέρει, όμως, στοιχείο το οποίο θεωρεί πρωτεύον και όχι δευτερεύον, ότι το όλο εγχείρημα είχε ένα πολύ ισχυρό *υλικό* στήριγμα: Πρώτον, την εθνική *απαλλοτριώση* της πλέον σημαντικής πηγής φυσικής ενέργειας του γνωστού κόσμου, η οποία ήταν *άφθονη* στα όρια της επικράτειας, και, δεύτερον, τη χρήση μίας σχεδόν αυτοματοποιημένης μεθόδου μετατροπής του προϊόντος αυτής της πηγής σε διάφορα αγαθά και υπηρεσίες για τη χώρα. Αυτή η μέθοδος είναι γενικά γνωστή και αποκαλείται: «Διεθνικό Εμπόριο». Επίσης, ο γράφων οφείλει να αναφέρει ότι το νέο καθεστώς δεν είχε *άγνοια* του βάθους και της περιπλοκότητας

Τέλος, η Πολιτική και η Οικονομική Επανάσταση αλληλοσυμπληρώθηκαν με τη Μορφωτική Επανάσταση, η οποία έστρεψε τις αιχμές της στα ζητήματα της Παιδείας, της Γλώσσας, με την ευρεία έννοια του όρου, δηλαδή ως «πρώτης και δευτέρας τάξεως σύστημα σήμανσης» (Ivan Pavlov), του Αθλητισμού και των Θεαμάτων. Στόχοι ήταν, αντιστοίχως:

- Για την Παιδεία: Ο μη-καταναγκασμός και η δυνατότητα αυτόβουλης εκλογής.
- Για τη Γλώσσα: Η ανάπτυξη της αισθαντικής, καλαισθητικής και γνησίως δημιουργικής αυτο-έκφρασης και επικοινωνίας.
- Για τον Αθλητισμό και τα Θεάματα: Η απο-εμπορευματοποίηση των κοινωνικών δραστηριοτήτων και η άμεση συμμετοχή των Μαζών σε αυτές, απαλλοτριώνοντας τα «στρατόπεδα συγκέντρωσης της παραγωγής και κατανάλωσης θεαμάτων» και εμφυσώντας κοινωνική πνοή στην επιθανάτια καθημερινότητα του «Μοναχικού Πλήθους».

*«Ξέρω νεκρούς που έχουν τα μάτια ανοιχτά
και που χτυπάει κανονικά μέσα η καρδιά τους,
παν στη δουλειά, χτυπάνε κάρτα στις επτά,
στο μισθολόγιο υπάρχει τ' όνομά τους.*

του Οικονομικού Προβλήματος, δεδομένου ότι σε ένα σπάραγμα εντοπίζουμε θεωρητική προσέγγιση του ιστορικού πεπρωμένου του «Κέρδους», η οποία βρίσκεται σε όχι ασήμαντη συμφωνία με την κατά Marx-Engels Ιστορικο-Υλιστική κριτική της Πολιτικής Οικονομίας: «Είναι πιθανό η έκρηξη της επανάστασης στις κεφαλαιοκρατικές χώρες για την επίτευξη του σοσιαλισμού να αρχίσει με την ιδιοποίηση από τους παραγωγούς του μεριδίου τους απ' αυτό που παράγουν [πέραν, δηλαδή, των αναγκαίων για την επιβίωσή τους – Θ. Μ.]. Ο αντικειμενικός σκοπός των απεργιών των εργατών θα μετατοπιστεί: από τα αιτήματα για την αύξηση των μισθών, στα αιτήματα για τη συμμετοχή στην παραγωγή και στα προϊόντα της. Αλλά το τελικό βήμα είναι όταν η νέα σοσιαλιστική κοινωνία φτάνει στο στάδιο εκείνο, όπου το κέρδος και το χρήμα εξαφανίζονται. Αυτό θα γίνει μετασηματίζοντας την κοινωνία σε μία πλήρως παραγωγική κοινωνία [μάλλον ασαφές – θα πρέπει να εννοείται: σε έναν καθέτως ολοκληρωμένο (ή, αλλιώς, καθετοποιημένο) τομέα παραγωγής – Θ. Μ.] και με την επίτευξη εκείνου του επίπεδου παραγωγής, όπου ικανοποιούνται οι υλικές ανάγκες των μελών της κοινωνίας. Σε εκείνο το τελικό στάδιο, το κέρδος θα εξαφανιστεί αυτομάτως και δεν θα υπάρχει ανάγκη για χρήμα. Η αναγνώριση του κέρδους είναι παραδοχή της εκμετάλλευσης. Και αρκεί η αναγνώριση του κέρδους για να απομακρυνθεί η δυνατότητα περιορισμού του. Τα μέτρα που έχουν ληφθεί για να τεθεί ένα όριο σε αυτό, με διάφορα μέσα, είναι, απλώς, προσπάθειες μεταρρύθμισης, οι οποίες δεν είναι τόσο ριζικές, ώστε να σταματήσουν την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Η τελική λύση είναι η κατάργηση του κέρδους. Αλλά καθώς το κέρδος είναι η κινητήριος δύναμη της οικονομικής δραστηριότητας, η κατάργησή του δεν είναι μία απόφαση που μπορεί να ληφθεί απερίσκεπτα. Πρέπει να προκύψει από την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής παραγωγής, η οποία θα επιτευχθεί όταν πραγματοποιηθεί η ικανοποίηση των υλικών αναγκών της κοινωνίας. Η επίπονη προσπάθεια για την αύξηση του κέρδους θα αυτο-οδηγήσει στην οριστική εξαφάνισή του.» Τέλος, όπως συνάγεται από όλα τα προαναφερθέντα, δεν είναι πάντοτε σαφές εάν η «Δημοκρατία των Μαζών» εκκινεί από το σημείο όπου απολήγει ο επιστημονικός σοσιαλισμός-κομμουνισμός: «Από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του.» Όμως, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, θα πρόκειται, όπως θα διαπιστωθεί βάσει των όσων υποστηρίζονται στη συνέχεια του παρόντος κειμένου, για παράγωγη και όχι για τη θεμελιώδη εγγενή ασυνέπεια και, άρα, αδυναμία της «Δημοκρατίας των Μαζών».

*Ξέρω νεκρούς που μες στους δρόμους περπατούν,
κοιτούν βιτρίνες, παζαρεύουν και ψωνίζουν
κάνουνε Πάσχα και τα έθιμα κρατούν,
πληρώνουν φόρους και στις εκλογές ψηφίζουν.»*

λένε οι στίχοι ενός λαϊκού τραγουδιού της Σώτιας Τσώτου.

Ουσιαστικά, δηλαδή, η Μορφωτική Επανάσταση στην Ατλαντίδα αναζήτησε ό,τι και η πλέον εξτρεμιστική πτέρυγα του «1968». Και όχι μόνο. Εκφράστηκε με φόρμες, οι οποίες εφάπτονται με εκείνες του *Living Theatre* (της ηθοποιού Judith Malina και του ζωγράφου και ποιητή Julian Beck), του *Bread and Puppet Theater* (του γλύπτη και χορευτή Peter Schumann), του αντι-θεατρικού έργου *Βρίζοντας το Κοινό* (1966), του Peter Handke, και του βιβλίου *Η Κατασκευή Υπηκόων. Πώς διαμορφώνεται μία γνώμη σε ένα κεφάλι* (1971), του Ernst Alexander Rauter. Ειδικότερα:

(i). Παιδεία:

«Η παιδεία δεν βρίσκεται στο μεθοδευμένο πρόγραμμα ή στην ταξινομημένη ύλη, που αναγκάζει τη νεολαία ν' αποστηθίζει από τα έντυπα βιβλία, μέσα σε καθορισμένες ώρες, καθισμένη στις σειρές των θρανίων. Η υποχρεωτική παιδεία και η μεθοδευμένη παιδεία είναι στην πραγματικότητα υποχρεωτική αποβλάκωση των Μαζών. Και όσα κράτη καθορίζουν την πορεία της διδασκαλίας με επίσημες μεθόδους, υποχρεώνοντας τους ανθρώπους να συμμορφωθούν με τον επίσημο καθορισμό της διδακτέας ύλης των γνώσεων, καταπιέζουν τους πολίτες τους. Όλες οι μέθοδοι διδασκαλίας που εφαρμόζονται παντού στον κόσμο, πρέπει να καταστραφούν με παγκόσμια επανάσταση, η οποία να απελευθερώσει το μυαλό του ανθρώπου από τις μεθόδους του φανατισμού και της εσκεμμένης προσαρμογής του γούστου των αντιλήψεων και της νοοτροπίας του ανθρώπου. Όμως αυτό δεν σημαίνει και κλείσιμο των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όπως μπορεί να φανταστούν οι επιπόλαιοι, διαβάζοντας τις παραπάνω γραμμές, ούτε και αποστροφή από τη μάθηση.⁴ Αντίθετα, τούτο εξασφαλίζει παντός είδους εκπαίδευση στην κοινωνία, και ελεύθερη αυτόβουλη εκλογή, για την εκπαίδευση που ο καθένας προτιμά. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η επάρκεια των εκπαιδευτηρίων για όλα τα είδη της γνώσης. Αν δεν επιτευχθεί επάρκεια, τότε η ανθρώπινη ελευθερία περιορίζεται και ο άνθρωπος εξαναγκάζεται να διδαχθεί ορισμένες γνώσεις, όσες είναι προσιτές, και ταυτόχρονα να στερηθεί το φυσικό δικαίωμά του, ως αποτέλεσμα έλλειψης των λοιπών γνώσεων. Και οι κοινωνίες που εμποδίζουν τη γνώση και τη μονοπωλούν, είναι κοινωνίες αντιδραστικές, που από φανατισμό πρεσβεύουν την αμάθεια, και εχθρεύονται την ελευθερία. Η αμάθεια θα εκλείψει, όταν το καθετί παρουσιάζεται όπως ακριβώς

---

⁴ Δύναται να εκληφθεί ως διευκρινιστική σημείωση σε σχετικό σύνθημα του «Γαλλικού 1968»: «*Fin de l'Université*» («Τέλος του Πανεπιστημίου»), σύνθημα το οποίο διατυπώθηκε από το «Συμβούλιο για τη Διατήρηση των Καταλήψεων (*Conseil pour le Maintien des Occupations*)».

έχει, και όταν η γνώση για το καθετί εξασφαλισθεί στον άνθρωπο, με τον τρόπο που του ταιριάζει.».

(ii). Γλώσσα:

«Η έκφραση της χαράς και της λύπης, του καλού και του κακού, της ομορφιάς και της ασχήμιας, της θνητότητας και της αθανασίας, της αγάπης και του μίσους, των χρωμάτων και των αισθήσεων, του γούστου και της διάθεσης, περιορίζεται στη γλώσσα που μιλά αυθόρμητα ο κάθε λαός. Και η αγωγή εξαρτάται από το αίσθημα που δημιουργεί η γλώσσα στην αντίληψη του ατόμου. Αν μία ομάδα ανθρώπων στις θλίψεις της ντύνεται στ' άσπρα και η άλλη ντύνεται στα μαύρα, για το ίδιο γεγονός, οι αισθήσεις της κάθε ομάδας θα διαμορφώνονται ανάλογα με τα δύο χρώματα. Με άλλα λόγια η μία θ' αντιπαθεί το μαύρο και η άλλη θα το συμπαθεί, και το αντίθετο. Οι λαοί δεν είναι εναρμονισμένοι παρά με τις δικές τους τέχνες και πνευματική κληρονομιά, όχι όμως με εκείνες των άλλων λαών, πράγμα που μπορεί να φανεί ακόμα και στους κόλπους ενός και του αυτού έθνους, όταν αποτελείται από λαούς διαφορετικής προέλευσης. Η κοινότητα της καλαισθησίας δεν επιτυγχάνεται παρά μόνο όταν μία νέα, πανανθρώπινη γλώσσα δημιουργήσει την καλαισθησία των αλληλοδιαδόχων γενεών. Η εκμάθηση μίας γλώσσας δεν αποτελεί πρόβλημα και η κατανόηση των αλλοδαπών τεχνών, ως αποτέλεσμα της γνώσης της γλώσσας των άλλων, δεν είναι πάλι πρόβλημα. Όμως το πραγματικό πρόβλημα βρίσκεται στην ολόψυχη πραγματική αναπροσαρμογή προς τη γλώσσα των άλλων. Η ανθρωπότητα εξακολουθεί να είναι πολύ οπισθοδρομική, επειδή ο άνθρωπος δεν συνεννοείται με τον συνάνθρωπό του με μία κοινή γλώσσα, που την κληρονόμησε και δεν τη διδάχθηκε. Η από την ανθρωπότητα υλοποίηση αυτού του σκοπού είναι θέμα χρόνου, εκτός εάν ο πολιτισμός υποστεί υποτροπή.».

(iii). Αθλητισμός και Θεάματα:

«Ο αθλητισμός είναι σαν την προσευχή, το φαγητό, τη θέρμανση και τον εξαιρισμό. Μήπως δεν είναι αδιανόητο να μπαίνουν οι άνθρωποι σ' ένα εστιατόριο για να δουν ένα άτομο ή μία ομάδα ανθρώπων να τρώει; Ή ένα άτομο ή μία ομάδα να απολαμβάνει τη θέρμανση και να ζεσταίνεται για λογαριασμό των πολλών; Έτσι, είναι παράλογο η κοινωνία να επιτρέπει σε ένα άτομο ή μία ομάδα να μονοπωλεί τον αθλητισμό, και να επιβαρύνεται η κοινωνία με τα έξοδα της μονοπώλησης προς όφελος ενός ατόμου ή μίας ομάδας. Οι αθλητικές λέσχες που είναι σήμερα η υποδομή του παραδοσιακού αθλητισμού στον κόσμο και που απορροφούν όλες τις δημόσιες δαπάνες και δυνατότητες, τις προοριζόμενες για τις αθλητικές δραστηριότητες σε κάθε κράτος, είναι μόνο κοινωνικά μονοπωλιακά όργανα, όμοια με τα πολιτικά δικτατορικά όργανα, τα οποία μονοπωλούν τον πλούτο, αντί της κοινωνίας, και τα παραδοσιακά στρατιωτικά όργανα, τα οποία κι αυτά μονοπωλούν τα όπλα, αντί της κοινωνίας. Και όπως η εποχή των Μαζών καταστρέφει τα όργανα μονοπώλησης του πλούτου, της εξουσίας και των όπλων, έτσι δεν μπορεί να μη καταστρέψει και τα όργανα μονοπώλησης της κοινωνικής δραστηριότητας, που είναι ο αθλητισμός, η ιππασία κ.λπ.. Και όπως οι Μάζες πρέπει να

εξασκούν την εξουσία, έτσι και ο αθλητισμός πρέπει να είναι μαζικός. Και όπως ο πλούτος ανήκει σε όλες τις Μάζες, και τα όπλα στον λαό, έτσι και ο αθλητισμός πρέπει, ως κοινωνική δράση, ν' ανήκει στις Μάζες. Ο αθλητισμός αποτελεί δημόσια δράση, η οποία πρέπει να ασκείται, και όχι να γίνεται θέαμα. Το αντίθετο θα ήταν νοητό εάν η ανίκανη ή η νωχελική μειονότητα ήταν ο θεατής. Οι κερκίδες θα εξαφανισθούν όταν δεν θα υπάρχει κανείς που να κάθεται πάνω σ' αυτές. Όσοι αδυνατούν να παίξουν πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή και όσοι αγνοούν τα ιστορικά δεδομένα, όσοι είναι ανίκανοι να οραματισθούν το μέλλον και στερούνται την αναγκαία σοβαρότητα στη ζωή, είναι οι άσημοι, οι οποίοι καταλαμβάνουν τα καθίσματα στα θέατρα και στις εκδηλώσεις για να παρακολουθήσουν την πορεία της ζωής, να μάθουν πώς πορεύεται, ακριβώς σαν τους μαθητές που γεμίζουν τα θρανία των σχολείων γιατί, στην αρχή, δεν έχουν διδαχθεί και μάλιστα είναι αγράμματοι. Όσοι φτιάχνουν μόνοι τους τη ζωή δεν έχουν ανάγκη να γίνουν θεατές του τρόπου εξέλιξης της ζωής, διαμέσου ηθοποιών πάνω στη σκηνή του θεάτρου ή στην αίθουσα προβολής. Οι κοινωνίες των νομαδικών λαών της ερήμου δεν ενδιαφέρονται για το θέατρο και τα θεάματα, γιατί τους διακρίνει η σεμνότητα και μία ζωή σκληρής εργασίας. Είναι δημιουργοί ενός σεμνού βίου και γι' αυτό χλευάζουν όσους υποκρίνονται. Επίσης, δεν γίνονται θιασώτες ηθοποιών, αλλά συμμετέχουν σε χαρούμενες τελετές και παιχνίδια, γιατί αναγνωρίζουν την ανάγκη για αυτές τις δραστηριότητες ως φυσική, και, έτσι, επιδίδονται σ' αυτές αυθορμήτως.»

3. Φύσει ή Νόμω;

Ο Karl Jaspers έχει υποστηρίξει ότι η εξέταση της ανθρώπινης Μακρο-Ιστορίας είναι σε θέση να διακρίνει εποχές ριζικής αμφισβήτησης, έντασης και, τελικά, ανατροπών, σε όλα τα επίπεδα, οι οποίες ακολουθούνται από εποχές σχετικής σταθερότητας. Οι πρώτες αποκαλούνται «Αξονικές Εποχές» υπό την έννοια ότι συστήνουν τον άξονα περί του οποίου «περιστρέφονται» ανελικτικά οι εποχές σχετικής σταθερότητας που ακολουθούν, δηλαδή οι λεγόμενες «Εποχές Αποκρυστάλλωσης».

Θα μπορούσε, εκτιμώ, να θεωρηθεί ότι, από τη στιγμή όπου το κίνημα των λεγομένων Σοφιστών έθεσε το ερώτημα «Φύσει ή Νόμω;», εκκίνησε μία μακρά Αξονική Εποχή.

Αυτό το ερώτημα λέει: Στη ζωή της Πόλης τα πράγματα είναι έτσι από τη φύση τους ή ως αποτέλεσμα κοινωνικών συμβάσεων; Και εάν ισχύει το δεύτερο, τότε πρόκειται για συμβάσεις εκφράζουσες σχέσεις ισοτιμίας μεταξύ των πολιτών ή εμπέδωσης των υλικών συμφερόντων των ισχυρών («τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον»); Κατ' επέκταση, ποιοι νόμοι είναι φυσικοί και, άρα, η κοινωνία οφείλει να ευθυγραμμίζεται μαζί τους, και ποιοι είναι δημιουργήματα των ανθρώπων; Επομένως, ποιοι νόμοι έχουν μόνο σχετική, δηλαδή νομική, ισχύ, δύνανται να αποτελέσουν αντικείμενο αμφισβήτησης και, έτσι, να τροποποιηθούν ή ακόμα και να ανατραπούν;

Το μέγιστο πρόβλημα είναι, όμως, ο ακριβής προσδιορισμός της θέσης και της υπόστασης του «ή» ή, με άλλα λόγια, η ανεύρεση του *μέτρου* διά του οποίου είναι δυνατό να διαχωριστούν οι πόλοι της διάζευξης.

Πρέπει να υπογραμμίζεται, χωρίς αμφιταλαντεύσεις και περιστροφές, ότι το αρχιτεκτονικό σχέδιο της Ατλαντίδας τόσο διέπεται όσο και απειλείται από αυτό το ακρογωνιαίο πρόβλημα. Και εύκολα διαπιστώνεται ότι στα Παραρτήματα του σχεδίου περιέχονται εύστοχες κριτικές παρατηρήσεις, οι οποίες εκπηγάζουν – πρωτίστως – από τις σχετικές θεωρήσεις του Jean-Jacques Rousseau, αλλά *όχι η επίλυση*. Επιχειρείται ο προσδιορισμός αλλά είναι αλυσιτελής (κατ' αντιστοιχία με ό,τι ισχύει για τις Παλαιές και Καινές Διαθήκες του «Μαΐου του 1968»):

«Το ορθό είναι η μέθοδος και το όργανο διακυβέρνησης να συμμορφώνονται με το *γνήσιο*, το *φυσικό νόμο* της κοινωνίας, όχι το αντίθετο. Η σημασία αυτού του νόμου βρίσκεται στο γεγονός ότι είναι ο αποφασιστικός παράγοντας διάκρισης ανάμεσα στο αληθινό και στο ψεύτικο, στο σωστό και στο λαθεμένο, και στα δικαιώματα και στα καθήκοντα του ατόμου. Η ελευθερία απειλείται, εκτός εάν η κοινωνία έχει έναν *ιερό νόμο* βασισμένο σε σταθερούς κανόνες, οι οποίοι δεν υπόκεινται σε αλλαγή ή υποκατάσταση από οποιοδήποτε όργανο διακυβέρνησης. *Ο γνήσιος νόμος κάθε κοινωνίας είναι είτε η παράδοση (το έθιμο) ή η θρησκεία. Κάθε άλλη προσπάθεια να συνταχθεί νόμος για οποιαδήποτε κοινωνία, έξω από αυτές τις δύο πηγές, είναι άκρη και παράλογη.* Επειδή ο ανθρώπινος νόμος αντικατέστησε το φυσικό νόμο, τα κριτήρια έχουν χαθεί. Ο άνθρωπος είναι ο ίδιος παντού. Η φυσική του διάπλαση είναι η ίδια και το ίδιο είναι το ένστικτό του. Γι' αυτόν το λόγο ο φυσικός νόμος μετατράπηκε σε λογικό νόμο για τον άνθρωπο, ο οποίος είναι παντού ο ίδιος. Μετέπειτα, όμως, τα συντάγματα, τα οποία είναι νόμοι φτιαγμένοι από τον άνθρωπο, άρχισαν να βλέπουν τον άνθρωπο ως να μην είναι παντού ο ίδιος. Δεν έχουν άλλη δικαιολογία γι' αυτή την αντίληψη εκτός από τη θέληση των οργάνων διακυβέρνησης – του ατόμου, του κοινοβουλίου, της φυλής ή του κόμματος – να κυριαρχούν επί των λαών. Επομένως, η λύση είναι να γίνει ο λαός το όργανο διακυβέρνησης – από τα βασικά λαϊκά συνέδρια ως το Γενικό Λαϊκό Συνέδριο. Η κυβερνητική διοίκηση καταργείται και αντικαθίσταται από λαϊκές επιτροπές. Αν σε αυτό το σύστημα λάβει χώρα παρέκκλιση από το φυσικό νόμο της κοινωνίας, δεν θα υπάρχει μία από έξω ομάδα ενάντια στην οποία η βίαιη δράση θα μπορούσε να στραφεί ή η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως υπεύθυνη για την παρέκκλιση. Έτσι, το ζήτημα θα αντιμετωπιστεί μέσα από μία δημοκρατική αναθεώρηση μάλλον παρά με τη βία. Αυτό δεν είναι μία διαδικασία εθελοντικής εκλογής της μεθόδου *επανασυντονισμού της κοινωνίας με το φυσικό νόμο της*. Είναι ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα της φύσης ενός τέτοιου δημοκρατικού συστήματος.» (πρόσθετη έμφαση).

Οι κάτοικοι της Ατοπίας δεν αγνοούσαν τον Ιστορικό Υλισμό ούτε τις ιστορικά διαμορφωμένες εμπειρίες που συνδέονταν, έως τότε, με αυτόν. Διαφαίνεται, όμως, ότι: **(i)** δεν

ήταν πλήρως πεπεισμένοι για όλα αυτά, ή **(ii)** έδιναν υψηλότερους συντελεστές βαρύτητας στην αρνητική παρά στη θετική πλευρά τους – στις αποτυχημένες παρά στις επιτυχημένες εκφάνσεις τους, ή, τέλος, **(iii)** δεν τα είχαν κατανοήσει επαρκώς. Στον επικήδειο που εκφώνησε ο Engels για τον Marx, είπε ότι: «Όπως ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της οργανικής φύσης, έτσι ο Marx ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας». Ποιος είναι αυτός ο νόμος; Είναι ο θεμελιώδης νόμος της επιστήμης του Ιστορικού Υλισμού ή, αλλιώς, ο «νόμος της αναγκαίας αντιστοιχίας των παραγωγικών σχέσεων προς το χαρακτήρα και τη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων». Συνοψίζεται ως εξής:

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέληση τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μία καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε μία ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο τη νομική έκφραση γι' αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μία εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα.» (Marx, Πρόλογος στο: *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, 1859).

Θα κλείσω, λοιπόν, με δύο ερωτήματα. Εάν αυτός ο νόμος του Ιστορικού Υλισμού είναι πράγματι το επιτέλους ανακαλυφθέν μέτρο της ανθρώπινης ιστορίας,⁵ τότε μήπως αυτό το μέτρο:

---

⁵ Για την ακρίβεια, το μέτρο όχι της ανθρώπινης ιστορίας αλλά της ανθρώπινης προϊστορίας. Με άλλα λόγια, μέτρο ισχύον έως τη δημιουργία του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής. Διότι από το σημείο έναρξης αυτής της δημιουργίας και μετά, ενέχεται ανασύνθεση των σχέσεων κοινωνικού είναι-συνείδησης. Κατά τους ίδιους τους Marx-Engels: «Με τον αστικό κοινωνικό σχηματισμό τελειώνει [...] η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας. [...] Οι συνθήκες ζωής, οι οποίες [...] κυριαρχούσαν πάνω στους ανθρώπους, μπαίνουν τώρα κάτω από την κυριαρχία και τον έλεγχο των ανθρώπων, οι οποίοι για πρώτη φορά γίνονται συνειδητοί και πραγματικοί κύριοι της Φύσης, γιατί και επειδή γίνονται κύριοι της ίδιας της κοινωνικοποιημένης ζωής τους. [...] Μόνο από εδώ και μπρος θα δημιουργούν οι ίδιοι οι άνθρωποι με πλήρη συνείδηση την ιστορία τους.»

(i). Υποδεικνύει ότι, *ανεξαρτήτως* του τι θεωρούσαν τα ίδια τα δρώντα – ατομικά και συλλογικά – υποκείμενα, το «1968» ήταν κίνημα για τον *επανασυγχρονισμό* του οπισθοδρομούντος ιδεολογικού και θεσμικού εποικοδομήματος με την ήδη μεταβληθείσα οικονομική βάση των κεφαλαιοκρατικά προηγμένων χωρών; Εάν ναι, τότε ένα, τουλάχιστον, από τα πλέον κομβικά ζητήματα δεν είναι, άραγε, η μετάβαση από την κυρίως *εκτατική* στην κυρίως *εντατική* διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, η οποία χαρακτήρισε αυτές τις χώρες κατά τη μεταπολεμική περίοδο (και έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970);⁶

(ii). Είναι η απάντηση και, ταυτοχρόνως, η *υπέρβαση* του «Φύσει ή Νόμω»; Εάν ναι, τότε δεν βρισκόμαστε ήδη εντός μίας νέας Αξονικής Εποχής;

Όπως και να έχει, ακόμα και τώρα υπάρχει, κάπου μέσα στην έρημο και αυστηρά διαφυλασσόμενος, ένας σταθμός μετάδοσης λόγων και εικόνων από την Ατλαντίδα του Ατελεύτητου 1968 αλλά και καταγγελίας της από δεκαετίες σχεδιασμένης πολυεθνικής ιμπεριαλιστικής επίθεσης και καταβύθισης, οι οποίες ακολούθησαν.⁷ Όταν κατορθώσεις να συντονιστείς, θα ακούσεις να λέγεται ό,τι και τότε αλλά με σθένος επαυξημένο:

---

⁶ Η διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου ορίζεται ως εκτατική όταν συντελείται μέσω αύξησης της ποσότητας των ήδη χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγής και εργασιακών δυνάμεων. Αντιθέτως, ορίζεται ως εντατική όταν συντελείται μέσω αύξησης της συνολικής αποδοτικότητας αυτών των αναπαραγομένων εισροών της παραγωγικής διαδικασίας (αποδοτικότητα γνωστή, στη Διατηρητική ή – τροπιακάως λεγομένη – Αστική Πολιτική Οικονομία, ως «συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής»). Η μετάβαση από την εκτατική στην εντατική διαδικασία εν μέρει προϋποθέτει και εν μέρει συνεπάγεται μεταβολές, ποσοτικές και ποιοτικές, στο σύνολο των εργασιακών δυνάμεων. Έτσι, έχει επιπτώσεις στην οικονομική, κοινωνική και ιδεολογική κατάσταση των διαφόρων στρωμάτων τόσο της σημερινής αγοράς εργασίας όσο και της «αυριανής», δηλαδή της νεολαίας.

⁷ Το σχέδιο είχε τρία, διαδοχικά, στάδια:

Στάδιο I: Μακροχρόνια δυσφημιστική εκστρατεία κατά της «Δημοκρατίας των Μαζών» σε διεθνικό επίπεδο. Η εν λόγω εκστρατεία θα στόχευε στην εκ των προτέρων παράλυση κάθε ενδεχόμενης αντίδρασης, διότι θα ήταν εκστρατεία τύπου «ζεστό-κρύο», δηλαδή θα ταλαντωνόταν μεταξύ δύο τελείως ασυμβίβαστων άκρων, αλλά και θα διακοπτόταν από ευκρινείς περιόδους μαύρης οθόνης-απόλυτης σιωπής. Ειδικότερα, το μοντάζ θα εμφάνιζε τη «Δημοκρατία των Μαζών» άλλοτε ως υπ' αριθμόν ένα, παντοδύναμο, κέντρο της παγκόσμιας τρομοκρατίας και άλλοτε ως αποτυχημένη πολιτεία φαιδρών αυτοσχεδιασμών. Και οι ενδιάμεσες περίοδοι μαύρου-σιωπής, εν αντιθέσει με ό,τι ίσχυε για εκείνες της αντι-κινηματογραφικής ταινίας *Hurléments en faveur de Sade* (1952), θα υπνώτιζαν την/τον θεατή.

Στάδιο II: Δημιουργία στην αλλοδαπή κυβέρνησης από αντικαθεστωτικούς Άτλαντες, η οποία θα προβαλλόταν, την κατάλληλη στιγμή, ως η μόνη νόμιμη κυβέρνηση της Ατλαντίδας.

Στάδιο III: Πυροδότηση εμφυλίου πολέμου, ο οποίος θα ακολουθείτο από επέμβαση συνορεύουσας χώρας ή, εάν κρινόταν αναγκαίο, των ιδίων των ιμπεριαλιστών. Τελικά, φαίνεται ότι, επειδή είτε δεν στάθηκε δυνατό να βρεθεί συνορεύουσα χώρα, η οποία θα αναλάμβανε τέτοιο ρόλο, είτε κάτι τέτοιο κρίθηκε επισφαλές, αυτό το στάδιο αναπροσαρμόστηκε, εν μέρει, διά της διασποράς εικόνων λαϊκών εξεγέρσεων σε ένα σύνολο συνορευουσών χωρών, εικόνες οι οποίες δημιούργησαν περιβάλλον σύγχυσης και αστάθειας σε όλη την ευρύτερη περιοχή. Ακολούθησαν η εμφύλια σύρραξη και, τελικά, η πολυεθνική ιμπεριαλιστική επίθεση.

«Η εποχή της ελεύσεως των Μαζών στη Ιστορία δεν είναι η εποχή του καιροσκοπισμού. Ο δρόμος είναι μακρύς και τραχύς. Όλοι οι υποκριτές θα πέσουν. Μόνο οι αγωνιστές θα αντέξουν. Λαέ συνέχισε, η ελευθερία, όλη η ελευθερία, είναι για το λαό.».

Η θρησκευτική θεμελίωση της πολιτικής ανυπακοής και της αντίστασης

Γεώργιος Δίελλας

Διδάκτωρ Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης

Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα σχετικά με το φαινόμενο «Μάης 68'» είναι αυτό των καταβολών του, μεταξύ των οποίων δεν λείπουν και αυτοί που εντοπίζουν ακόμα και θρησκευτικές. Αν και οπωσδήποτε τα γεγονότα του Μάη συνδέονται με αιτήματα και συνθήματα κατά της θεσμικής Εκκλησίας, δεν έλειψαν και απόπειρες κάποιας σύνδεσης μεταξύ των δύο εκ πρώτης όψεως διαμετρικά αντίθετων κόσμων. Αυτού της πίστης και αυτού της επανάστασης. Ιδίως στη Γαλλία, η Καθολική Εκκλησία, η κατ' εξοχήν θεσμική έκφραση του θρησκευτικού φαινομένου παγκοσμίως, βρέθηκε αρκετά προετοιμασμένη για να ανταποκριθεί στην ιστορική πρόκληση της συνάντησής της με τα γεγονότα και τα αιτήματα του Μάη του 68'.

Μεταξύ των ετών 1962 – 1965, στο πλαίσιο του κινήματος που αποκαλείται *aggiornamento* (επικαιροποίηση), πραγματοποιήθηκε η Β' Σύνοδος του Βατικανού. Η Σύνοδος αυτή, αποτέλεσε για την Καθολική Εκκλησία μια οργανωτική και πνευματική επανεκκίνηση, στην πορεία συνάντησής της με τη νεωτερικότητα. Μεταξύ άλλων:

- Εγκαταλείπεται η λατινική γλώσσα κατά την τέλεση των λατρευτικών εκδηλώσεων και αντικαθίσταται από την εκάστοτε καθομιλούμενη.
- Αναγνωρίζεται επίσημα από την Εκκλησία η θρησκευτική ελευθερία.
- Διακηρύσσεται ρητά ότι καμία πίστη (συμπεριλαμβανομένης της Καθολικής), δεν πρέπει να επιβάλλεται από καμία ανθρώπινη εξουσία.
- Γίνεται δεκτό το κίνημα των εργατών – ιερέων.
- Η Εκκλησία ανοίγεται σε διάλογο με το σύγχρονο κόσμο, γεγονός που φτάνει μέχρι την έναρξη διαλόγου χριστιανών – μαρξιστών, που διακόπηκε απότομα το 1968, μετά τη Σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία.

- Το 1966 κλείνει οριστικά ο Κατάλογος των σύγχρονων λαθών, γνωστός ως Syllabus και ο Κατάλογος των απαγορευμένων βιβλίων, γνωστός ως Index.
- Το 1967 με την Εγκύκλιο *Populorum progressio* του πάπα Παύλου Στ' καταγγέλλεται η κοινωνική αδικία, διατυπώνεται το αίτημα δίκαιης κατανομής των αγαθών του πλανήτη και επιδιώκεται η διεθνής αλληλεγγύη προς τον τρίτο κόσμο.
- Το 1968 στη Σύνοδο του Μεντεγίν στην Κολομβία, υπό την προφανή επίδραση της θεολογίας της απελευθέρωσης, γίνεται μια ρεαλιστική διάγνωση των δομικών ανισοτήτων και αδικιών και διακηρύσσεται η απόλυτη προτεραιότητα στους φτωχούς.

Ο κατάλογος μπορεί να είναι εξαντλητικός. Στο πνεύμα αυτών των εξελίξεων, αλλά και γεγονότων όπως ο πόλεμος στο Βιετνάμ, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός ιδιότυπου «αριστερού» χριστιανισμού. Ενδεικτικά, τον Μάρτιο του 1968, πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι διεθνές συνέδριο με θέμα «Χριστιανισμός και επανάσταση». Υπό αυτά τα δεδομένα, ξενίζει ίσως λιγότερο, το πολύ γνωστό σύνθημα του Μάη, γραμμένο με μαύρη μπογιά σε έναν τοίχο του Panthéon, μεταξύ των πορτραίτων του Τρότσκι και του Μάο, που έγραφε “Le Christ seul révolutionnaire” (Ο Χριστός μόνος επαναστάτης). Και ο λεγόμενος “Mai 68’ des Catholiques” (Μάης του 68’ των Καθολικών), δεν σταματά σ’ αυτό το σύνθημα:

Φοιτητές της θεολογίας συμμετέχουν ενεργά και γράφουν συνθήματα όπως: «τα οδοφράγματα μίλησαν».

Στις 21 Μαΐου δημοσιεύεται στο έγκυρο εβδομαδιαίο έντυπο *Témoignage chrétien* η περίφημη “Appel aux chrétiens” (Εκκληση στους χριστιανούς), την οποία μεταξύ άλλων συνυπογράφουν ο σημαντικός Δομινικανός ιερέας Marie-Dominique Chenu και ο προτεστάντης φιλόσοφος Paul Ricoeur. Στην Έκκληση δικαιολογείται η συμμετοχή των χριστιανών στην επανάσταση.

Λίγες ημέρες αργότερα, οργανώνεται από φοιτητές στο Centre Saint Yves που διευθύνουν οι Δομινικανοί, μια Επιτροπή δράσης για την επανάσταση στην Εκκλησία. Οι Δομινικανοί άλλωστε, το μοναχικό Τάγμα δηλαδή στο οποίο ανήκε ο ίδιος ο Θωμάς Ακινάτης, αναφέρονταν περιπαικτικά ως το «κόκκινο Τάγμα».

Στις 2 Ιουνίου, ανήμερα της Πεντηκοστής, νεαροί καθολικοί μέλη αυτής της επιτροπής, κρατώντας πλακάτ με το σύνθημα «θέλουμε να ξαναφτιάξουμε την Εκκλησία», κατέλαβαν τον ενοριακό ναό Saint Séverin απαιτώντας συζήτηση αντί για λειτουργία.

Ακόμα και ο Αρχιεπίσκοπος του Παρισιού Καρδινάλιος François Marty ο οποίος είχε εκλεγεί Αρχιεπίσκοπος μόλις την ίδια χρονιά, δήλωσε: «ο Θεός θέλει τη δικαιοσύνη και δεν είναι συντηρητικός. Οι χριστιανοί πρέπει να αμφισβητούν την κοινωνία, όταν παραμελεί τους πιο μύχιους πόθους του ανθρώπου». Συνοπτικά η δήλωσή του έμεινε στην ιστορία ως “Dieu n’est pas conservateur”.

Η σημαντικότερη όμως, αν και αδιόρατη, προϋπόθεση της συνάντησης και της διαλεκτικής μεταξύ πίστης και επανάστασης, υπήρξε η θρησκευτική θεμελίωση της πολιτικής ανυπακοής και της αντίστασης προς την εξουσία. Πρόκειται για το πλέον καθοριστικό κριτήριο κατανόησης του κύριου διακυβεύματος για τη θεσμική Εκκλησία, που υπήρξε η οριστική ανατροπή της σχέσης ισχύος την οποία διατηρούσε έναντι της πολιτικής εξουσίας, από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Η αλληλεπίδραση του θρησκευτικού στοχασμού και της πολιτικής σκέψης στην ιστορία είναι συνεχής, τόσο στο πλαίσιο των μεγάλων ομολογιών – Εκκλησιών, όσο και στις παρυφές τους. Μια από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις που αφορά όχι μόνο το πεδίο των ιδεών και του στοχασμού, αλλά και αυτό της κοινωνικής και πολιτικής πράξης και δράσης, είναι το ζήτημα της πολιτικής ανυπακοής και της αντίστασης. Ευρέως διαδεδομένη είναι η άποψη, ότι η ιδέα της αντίστασης, δηλαδή της αμφισβήτησης της εξουσίας και της εξέγερσης έναντι των αυθαιρεσιών της, αποτελεί σύγχρονο αίτημα συνδεδεμένο με τη νεωτερικότητα ή ακόμα περισσότερο ότι αποτελεί κατάκτησή της. Η άποψη αυτή οδηγεί στη σύνδεση της επεξεργασίας της ιδέας της αντίστασης, χρονικά με το 1789 και τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, ή έστω με παλαιότερες Διακηρύξεις όπως αυτή του Αγγλικού Κοινοβουλίου το 1689, που προσαρτήθηκε και στο Αμερικανικό Σύνταγμα το 1787.

Ο πολιτικός και συνάμα θεολογικός προβληματισμός που οδήγησε στη διαμόρφωση και την διατύπωση της ιδέας της πολιτικής ανυπακοής και της αντίστασης, εδράζεται στα ερωτήματα για τη σχέση θρησκευτικού και πολιτικού, όπως αυτά διατυπώνονται όχι τόσο στον κανόνα της καινής διαθήκης, όσο στη διαμάχη Εκκλησίας και πολιτικών αρχών και ιδίως της μεσαιωνικής αυτοκρατορίας στη Δύση. Η διαμάχη αυτή που δεν εμφανίστηκε ποτέ με τον ίδιο τρόπο στην Ανατολή – τόσο λόγω ιστορικών συγκυριών όσο και λόγω των εντελώς διαφορετικών εκκλησιολογικών προϋποθέσεων – αποτελεί υπό αυτή την έννοια προϊόν της Δυτικής πολιτικής και θεολογικής σκέψης.

Ειδικότερα το ζήτημα των σχέσεων των χριστιανών με την εξουσία, ως υποχρέωση σεβασμού προς αυτήν, αποτελεί αντίληψη που επικρατεί στον Χριστιανισμό από την εποχή του ιδρυτή του⁸. Έστω και αν στην πραγματικότητα με την γνωστή φράση «τά Καίσαρος Καίσαρι καί τά τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ», εισάγεται ένα διπλό καθήκον, δεν υπάρχει αμφιβολία για την προτεραιότητα που θα πρέπει να δίδεται σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ των δύο αυτών καθηκόντων. Στο ζήτημα των σχέσεων με την πολιτική εξουσία, ο Απόστολος Παῦλος διακήρυξε πολιτικές αντιλήψεις με μεγάλη απήχηση⁹. Οι πολιτικές αυτές αντιλήψεις υπογραμμίζουν την άποψη ότι η υπακοή προς την πολιτική εξουσία είναι επιβεβλημένο καθήκον, δεδομένου ότι η διαμορφούμενη χριστιανική αντίληψη περί πολιτικής ηγεσίας υποδήλωνε μια θεωρία «θείου δικαίου», αφού οι φορείς της πολιτικής εξουσίας «ὕπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμένοι εἰσίν». Το κριτήριο

⁸ Ματθ. 22, 17-21, «εἰπέ οὖν ἡμῖν, τί σοι δοκεῖ; ἔξεστι δοῦναι κῆνσον Καίσαρι ἢ οὐ; γνούς δέ ὁ Ἰησοῦς τὴν πονηρίαν αὐτῶν εἶπε· τί με πειράζετε, ὑποκριταί; ἐπίδειξατέ μοι τὸ νόμισμα τοῦ κήνσου. οἱ δὲ προσήνεγκαν αὐτῷ δηνάριον, καὶ λέγει αὐτοῖς· τίνος ἢ εἰκῶν αὕτη καὶ ἡ ἐπιγραφή; λέγουσιν αὐτῷ· Καίσαρος. τότε λέγει αὐτοῖς· ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ», Μαρκ. 12, 14-17, «οἱ δὲ ἐλθόντες λέγουσιν αὐτῷ· διδάσκαλε, οἶδαμεν ὅτι ἀληθὴς εἶ καὶ οὐ μέλει σοι περὶ οὐδενός· οὐ γὰρ βλέπεις εἰς πρόσωπον ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐπ' ἀληθείας τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ διδάσκεις. εἶπον οὖν ἡμῖν· ἔξεστι δοῦναι κῆνσον Καίσαρι ἢ οὐ; δῶμεν ἢ μὴ δῶμεν; ὁ δὲ εἰδὼς αὐτῶν τὴν ὑπόκρισιν εἶπεν αὐτοῖς· τί με πειράζετε; φέρετέ μοι δηνάριον ἵνα ἴδω. οἱ δὲ ἤνεγκαν. καὶ λέγει αὐτοῖς· τίνος ἢ εἰκῶν αὕτη καὶ ἡ ἐπιγραφή; οἱ δὲ εἶπον· Καίσαρος. καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ, καὶ ἐθαύμασαν ἐπ' αὐτῷ.», Λουκ. 20, 20-25, «Καὶ παρατηρήσαντες ἀπέστειλαν ἐγκαθέτους, ὑποκρινομένους ἑαυτοὺς δικαίους εἶναι, ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτοῦ λόγου εἰς τὸ παραδοῦναι αὐτὸν τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος. καὶ ἐπηρώτησαν αὐτὸν λέγοντες· διδάσκαλε, οἶδαμεν ὅτι ὀρθῶς λέγεις καὶ διδάσκεις, καὶ οὐ λαμβάνεις πρόσωπον, ἀλλ' ἐπ' ἀληθείας τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ διδάσκεις· ἔξεστιν ἡμῖν Καίσαρι φόρον δοῦναι ἢ οὐ; κατανοήσας δὲ αὐτῶν τὴν πανουργίαν εἶπε πρὸς αὐτούς· τί με πειράζετε; δείξατέ μοι δηνάριον· τίνος ἔχει εἰκόνα καὶ ἐπιγραφήν; ἀποκριθέντες δὲ εἶπον· Καίσαρος. ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· ἀπόδοτε τοίνυν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ.»

⁹ Ρωμ. 13, 1-7, «Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω. οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὔσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. ὥστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκεν· οἱ δὲ ἀνθεστηκότες ἑαυτοῖς κρῖμα λήφονται. οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν. θέλεις δὲ μὴ φοβεῖσθαι τὴν ἐξουσίαν; τὸ ἀγαθὸν ποιεῖ, καὶ ἔξεις ἔπαινον ἐξ αὐτῆς· Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστὶ σοι εἰς τὸ ἀγαθόν. ἐὰν δὲ τὸ κακὸν ποιῆς, φοβοῦ· οὐ γὰρ εἰκῆ τὴν μάχαιραν φορεῖ· Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστιν εἰς ὀργήν, ἐκδικὸς τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι. διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν. διὰ τοῦτο γὰρ καὶ φόρους τελεῖτε· λειτουργοὶ γὰρ Θεοῦ εἰσιν εἰς αὐτὸ τοῦτο προσκαρτεροῦντες. ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν.»

Αντίστοιχες θέσεις για τις σχέσεις με την πολιτική εξουσία συναντάμε και στην Α΄ Πε. 2, 13-17, «Ὑποτάγητε οὖν πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει διὰ τὸν Κύριον, εἴτε βασιλεῖ, ὡς ὑπερέχοντι, εἴτε ἡγεμόσιν, ὡς δι' αὐτοῦ πεμπομένοις εἰς ἐκδίκησιν μὲν κακοποιῶν, ἔπαινον δὲ ἀγαθοποιῶν· ὅτι οὕτως ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἀγαθοποιούντας φιμοῦν τὴν τῶν ἀφρόνων ἀνθρώπων ἀγνωσίαν· ὡς ἐλεύθεροι, καὶ μὴ ὡς ἐπικάλυμμα ἔχοντες τῆς κακίας τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ὡς δοῦλοι Θεοῦ, πάντας τιμήσατε, τὴν ἀδελφότητα ἀγαπάτε, τὸν Θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε.»

υποταγής «οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν» εισάγει μια ηθική – θεολογική υποχρέωση πέραν της νομικής φύσης της ασκούμενης εξουσίας.

Οι συνέπειες αυτής της στάσης των χριστιανών που απορρέει από το διπλό καθήκον υπακοής, έγιναν απολύτως εμφανείς κατά τους πρώτους αιώνες εμφάνισης του χριστιανισμού όταν αποτελούσε μια μάλλον καταδιωκόμενη μειονότητα. Και ακριβώς αυτό το σαφές πρόταγμα των χριστιανών στο ζήτημα του διπλού καθήκοντος, μπορεί να εξηγήσει πως ένας ευσυνείδητος και ιδιαίτερα καλλιεργημένος αυτοκράτορας όπως ο Μάρκος Αυρήλιος (121 – 180μ.Χ.), στις ημέρες του οποίου είχε ενταθεί ο διωγμός των χριστιανών, «εξέφραζε την πεποίθηση ότι ο Χριστιανισμός περιείχε μιαν ιδέα ασυμβίβαστη με τη ρωμαϊκή αρετή της απεριόριστης υποταγής στο κράτος»¹⁰. Ο Καίσαρας ασκεί μια συγκεκριμένη εξουσία επί των ανθρώπων, όχι όμως απόλυτη. Σε αντίθεση με την ενότητα θρησκείας και κράτους στο πλαίσιο του παγανισμού που για τους χριστιανούς εκπροσωπούσε το Ρωμαϊκό κράτος, ο χριστιανός όφειλε διπλή πίστη και υποταγή αφενός στο κράτος και αφετέρου στο Θεό, του οποίου την επί γης εκπροσώπηση στον ιστορικό χρόνο, ανέλαβε ο θεσμός της Εκκλησίας¹¹.

Η ανωτέρω πολιτική ερμηνεία μπορεί να απαντήσει, ως ένα βαθμό, στο πως το Ρωμαϊκό κράτος, που ήταν μια πολιτειακή οργάνωση θεμελιωμένη στο Δίκαιο, εξαπέλυσε σφοδρούς διωγμούς εις βάρος της Εκκλησίας. Οι διωγμοί δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ρατσιστικοί ή κοινωνικοί, αλλά ως έμμεσες δράσεις για τη διατήρηση του κοινωνικού και πολιτικού status quo¹². Η μη συμμόρφωση των χριστιανών στην κρατική θέληση, δεν είχε, από πλευράς κρατικής σκοπιμότητας, τόσο θρησκευτικό, όσο πρωτίστως πολιτικό περιεχόμενο. Με αυτό τον τρόπο ο χριστιανός που απαντούσε στο καθήκον της διπλής υπακοής με βάση τη συνείδησή του, ήταν ένοχος του πολιτικού αδικήματος της εσχάτης προδοσίας¹³.

---

¹⁰ G.H. Sabine, *οπ.π.* σημ. 8, σελ. 206.

¹¹ J. Coleman, *οπ.π.* σημ. 10, σελ. 575.

¹² Μ. Φώσκολος, *Η πορεία 20 αιώνων του λαού του Θεού – Ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας*, εκδ. Πορεία Πνευματική, Αθήνα 1987, σελ. 58.

¹³ Το πρόβλημα αυτό έγινε εντονότερο κατά τον τρίτο αιώνα όταν οι ρωμαίοι αυτοκράτορες επιχείρησαν να ενώσουν την αυτοκρατορία μέσα από τη θρησκευτική μεταρρύθμιση που έχρισε τη λατρεία του *sol invictus*, ως εθνική θρησκεία που θα αφομοίωνε όλες τις διαφορετικές λατρείες χωρίς να αποκλείει τους άλλους θεούς. Οι χριστιανοί αντιτέθηκαν σε αυτή τη μεταρρύθμιση, δεν συμμετείχαν σε δημόσιες λατρείες,

Αυτή η αντίληψη του Χριστιανισμού για τη σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και με το Θεό, εκφράστηκε με εξαιρετικό τρόπο από τον Αυγουστίνο με τη διάκριση μεταξύ της πόλης του Θεού που ενσαρκώνει την αντίληψη αυτή και της πόλης του Καίσαρα. Ο Αυγουστίνος υπήρξε ο «μεγαλύτερος από τους Πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας»¹⁴, μία από τις κυριότερες πηγές του χριστιανικού στοχασμού στη Δύση, τα όρια της συμβολής του οποίου στη μεσαιωνική και στη σύγχρονη ευρωπαϊκή φιλοσοφία είναι αδύνατο να καθορισθούν¹⁵. Η χαρακτηριστικότερη ιδέα του είναι η σύλληψη μιας χριστιανικής πολιτείας σε συνδυασμό με μια φιλοσοφία της ιστορίας, που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή η πολιτεία είναι το αποκορύφωμα της πνευματικής ανάπτυξης του ανθρώπου. Λόγω του κύρους του, η αντίληψη αυτή έγινε αναπόσπαστο μέρος της χριστιανικής σκέψης και δια μέσου του Μεσαίωνα πέρασε στα νεότερα χρόνια.

Το μεγαλύτερο έργο του Αγίου Αυγουστίνου *De civitate Dei* (περί της Πολιτείας του Θεού), γράφτηκε μεταξύ των ετών 413 – 427μ.Χ., στα χρόνια που ακολούθησαν την κατάληψη της Ρώμης από τον Αλάριχο (410) και αποτελεί ένα σύστημα 22 βιβλίων στο οποίο εκθέτει την πολιτική του θεωρία¹⁶. Εισάγει τη θεωρία της σημασίας και του σκοπού της ανθρώπινης ιστορίας και επανατοποθετεί από χριστιανική σκοπιά την ιδέα ότι ο άνθρωπος είναι πολίτης δύο πόλεων, αυτής που γεννήθηκε και της πόλης του Θεού. Η ανθρώπινη φύση είναι μοναδική αποτελείται από πνεύμα και σώμα και γι' αυτό είναι συγχρόνως πολίτης των δύο πόλεων¹⁷.

Η αντίστοιχη διάκριση των ανθρώπινων ενδιαφερόντων αποτελεί τη βάση της χριστιανικής σκέψης για την ηθική και την πολιτική. Για τον Αυγουστίνο η διάκριση αυτή έγινε επίσης το κλειδί για την κατανόηση της ανθρώπινης ιστορίας. Ούτε η Εκκλησία ως ορατός άνθρωπος θεσμός ταυτιζόταν απολύτως με το βασίλειο του Θεού, ούτε η πολιτική εξουσία με τις δυνάμεις του κακού. Η Εκκλησία αντιπροσώπευε την πόλη του Θεού. Ο ρεαλισμός και η δύναμη που προσέδωσε στη σύλληψη της Εκκλησίας ως οργανωμένου θεσμού είχαν σημαντική απήχηση. Η

ούτε λάτρευαν το κράτος ως θρησκευτική οντότητα, μη θεωρώντας ως θρησκευτική την ιστορική κρατική τους έκφραση.

¹⁴ J. Hill, *οπ.π.* σημ. 30, σελ. 90.

¹⁵ M.D. Jordan, λήμμα *Αυγουστίνος* (Augustine), μτφ. Γ. Μερτίκας, στο R. Audi (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2011, σελ. 174.

¹⁶ U. Cerroni, *οπ.π.* σημ. 41, σελ. 31.

¹⁷ Για τη διαφοροποίηση πολιτικού και θρησκευτικού βλ. και J. Lagroye, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, μτφ. Ε. Μαγκανιώτης, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2008, σελ. 84 επ.

εμφάνιση της Εκκλησίας αποτελούσε για τη σκέψη του σημαντική καμπή στην ανθρώπινη ιστορία σηματοδοτώντας μια νέα περίοδο στην πάλη ανάμεσα στις δυνάμεις του καλού και του κακού. Επομένως, τα συμφέροντα της Εκκλησίας, είναι υπέρτερα κάθε άλλου συμφέροντος.

Η αντίληψή του λοιπόν για το κράτος, ήταν ότι θα πρέπει να είναι χριστιανικό, να εξυπηρετεί την χριστιανική κοινότητα και να ενισχύει μια ζωή στην οποία τα πνευματικά ενδιαφέροντα ίστανται ψηλότερα από κάθε άλλο ενδιαφέρον, συντείνοντας στην ανθρώπινη σωτηρία διατηρώντας την πίστη. Κανένα κράτος, μετά την ίδρυση της Εκκλησίας δεν μπορεί να είναι δίκαιο, εκτός αν είναι χριστιανικό και κάθε πολιτική εξουσία που κρίνεται ανεξάρτητα από τις σχέσεις της με την Εκκλησία, στερείται δικαιοσύνης. Υπό την έννοια αυτή, η θεωρία της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θεμελιώθηκε πάνω στην *Civitas Dei* του Αυγουστίνου.

Κυρίαρχο ζήτημα αποτελεί η σχέση των βασιλείων (κρατών) με τη δικαιοσύνη. «Όταν λείπει η δικαιοσύνη τι άλλο πια είναι τα βασίλεια αν όχι μεγάλες συνενώσεις κακοποιών; Και οι συμμορίες των κακοποιών τι άλλο είναι αν όχι μικρά βασίλεια; Συνένωση ανθρώπων έχουμε όταν υπάρχει ένας αρχηγός που να διοικεί, έχει γίνει μια κοινωνική σύμβαση μεταξύ τους...και λειτουργούν με ορισμένους κανόνες...». Η διάκριση νόμιμου και παράνομου – στο εγκόσμιο πλαίσιο – συχνά αποτελεί ζήτημα μεγέθους και ισχύος εφόσον απουσιάζει το βασικό προαπαιτούμενο ανταπόκρισης στις απαιτήσεις της δικαιοσύνης. Το παράδειγμα που δίνει ο Αυγουστίνος είναι χαρακτηριστικό: «...ένας πειρατής που είχε πιαστεί αιχμάλωτος από τον Αλέξανδρο τον Μεγάλο, όταν ρωτήθηκε από το βασιλιά εκείνο με πιο δικαίωμα λυμαίνεται τις θάλασσες, αυτός με τόλμη απάντησε: "Με το ίδιο δικαίωμα που εσύ λυμαίνεσαι ολόκληρη τη στεριά. Επειδή εγώ δεν έχω παρά ένα μικρό караβάκι με λένε κουρσάρο, ενώ εσύ ονομάζεσαι αυτοκράτορας επειδή έχεις έναν ολόκληρο στόλο".»¹⁸.

Ο Αυγουστίνος διακρίνει καθήκοντα και υποχρεώσεις για αυτούς που είναι επιφορτισμένοι να διοικούν, ώστε να δικαιολογείται η απαίτησή τους για υπακοή. Η φυσική τάξη στο σημείο αυτό έχει τόσο πολύ διαταραχθεί στο πλαίσιο της ανθρώπινης πόλης, που κατά τον Αυγουστίνο συχνά «οι ίδιοι οι άδικοι ηγεμόνες να ευχαριστιούνται όταν τους αποκαλούν έτσι...». Η σωστή στάση του φορέα της γήινης εξουσίας, μέχρι «την ώρα που δεν θα υπάρχει ανάγκη καθοδήγησης», είναι να υποφέρει περισσότερο αυτός διοικώντας, παρά οι άλλοι υπακούοντας. Βέβαια, σε κάθε

---

¹⁸ Α. Δαλέζιος, *οπ.π.* σημ. 44, Βιβλίο IV, κεφ. IV.

περίπτωση, η ανυπακοή που διαταράσσει την τάξη πρέπει να εμποδίζεται και να τιμωρείται ώστε και ο τιμωρούμενος να διορθώνεται και η τιμωρία να λειτουργεί ως παράδειγμα για όλη την κοινότητα, που έτσι καταλαμβάνεται από έναν «σωτήριο φόβο». Ως προς τα καθήκοντα εκείνου που ασκεί την εξουσία είναι χαρακτηριστικό το λεκτικό παιχνίδι του Αυγουστίνου *non praeesse sed prodesse*¹⁹.

Ο Αυγουστίνος πίστευε ότι η Εκκλησία όφειλε να χρησιμοποιεί το κράτος για την προώθηση των συμφερόντων του χριστιανισμού, όπως αυτά ερμηνεύονται από την εκκλησιαστική (θεσμική) εξουσία. Η ποιμαντική αυτή σκοπιμότητα του Αυγουστίνου αποτελούσε τμήμα της ευρύτερης πεποίθησής του που εδραζόταν στη βεβαιότητα ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να πιστεύουν στην εξουσία. Με τον τρόπο αυτό, ο Αυγουστίνος έβαλε, έστω και αν αυτό δεν αποτελούσε συνειδητή επιλογή του, τα θεμέλια για την συγκρότηση της πολύ μεταγενέστερης θεωρίας του σύγχρονου κράτους, παρά την πρόθεσή του να απελευθερώσει την Εκκλησία της εποχής του από την εξάρτησή της από την κοσμική εξουσία. Αυτή ακριβώς η απεξάρτηση της Εκκλησίας βάσει της θεωρίας του Αυγουστίνου, οδήγησε πολύ αργότερα στην εκκοσμίκευση της ιστορίας και της πολιτικής²⁰.

Η πολιτική φιλοσοφία του Αυγουστίνου εμπλουτίζεται και εξειδικεύεται στην πορεία του χρόνου από σημαντικούς διανοητές, όπως οι πάπες Γρηγόριος Α΄ ο Μέγας, Γρηγόριος Ζ΄ (επί της εποχής του οποίου διεξήχθη η έριδα της περιβολής) και Ιννοκέντιος Γ΄. Η αναλυτική όμως επεξεργασία και η αναγωγή του υπό μελέτη ζητήματος σε πολιτική θεωρία, οφείλεται κυρίως στον σημαντικότερο θεολόγο και φιλόσοφο του Μεσαίωνα, τον Θωμά Ακινάτη.

Η προσέγγιση του Αριστοτέλη από τον Ακινάτη, συνετέλεσε όχι μόνο στο να γίνει δεκτός από τη Δυτική Εκκλησία, αλλά να αποτελέσει «τον ακρογωνιαίο λίθο της Ρωμαιοκαθολικής φιλοσοφίας»²¹. Τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα ίσως έργα του Ακινάτη είναι η *Summa contra*

---

¹⁹ [όχι να διατάξεις αλλά να είσαι χρήσιμος], M. Senellart, *οπ.π.* σημ. 49, σελ. 116-117 «...εκείνοι που κυβερνούν [*praesunt*] οφείλουν να έχουν κατά νου όχι την αυθεντία που τους χαρίζει η καταγωγή, αλλά την ισότητα της κατάστασής τους και να μη χαίρονται διακυβερνώντας, αλλά υπηρετώντας τους ανθρώπους [*nec praeesse se hominibus gaudeant, sed prodesse*]».

²⁰ J. Coleman, *οπ.π.* σημ. 10, σελ. 646.

²¹ G.H. Sabine, *οπ.π.* σημ. 8, σελ. 274.

*Gentiles*²² (1259-1264) και η *Summa Theologica*²³ (1266-1273). Το βιβλίο όμως στο οποίο κεντρικό θέμα παραμένει η διαμόρφωση ενός πολιτικού προτύπου που θα χρησιμεύσει παράλληλα ως υπόδειγμα για τον ηγεμόνα, είναι το *De regimine principum*²⁴.

Η αντίληψη του Ακινάτη για την κοινωνική και πολιτική ζωή, επισημαίνεται μέσα στο ευρύτερο σχέδιο της φύσης ως συνόλου. Ακολουθώντας τον Αριστοτέλη, χαρακτηρίζει την κοινωνία ως μια αμοιβαία ανταλλαγή υπηρεσιών προς χάρη της καλής ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, κάθε λειτουργήματα συντείνει προς τον τελικό σκοπό. Θεμελιώδες κριτήριο αξιολόγησης αυτού του κοινωνικού οικοδομήματος είναι το *κοινό καλό*, το οποίο απαιτεί ένα τέτοιο σύστημα να έχει τον κατευθυντήριο του, ακριβώς όπως η ψυχή κατευθύνει το σώμα ή όπως η ανώτερη φύση κατευθύνει την κατώτερη.

Ο άνθρωπος, για τον Ακινάτη αποτελεί εκ φύσεως κοινωνικό και πολιτικό όν, από το κοινωνικό ένστικτο του οποίου πηγάζει το κράτος, ως μια *naturalis necessitas*²⁵. Η κοινωνική και πολιτική διαβίωση είναι φυσική για το ανθρώπινο είδος, οπότε και η πόλη (το κράτος), αποτελεί την τέλεια κοινωνία αφού παρέχει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη της ευδαιμονίας²⁶. Ο Ακινάτης μεταφράζει τον αριστοτελικό όρο *πόλις* ως *civitas*, στον οποίο προσδίδει ένα ευρύτερο νοηματικό περιεχόμενο που προσεγγίζει την έννοια του σημερινού κράτους και περιλαμβάνει κάθε υπαρκτή μορφή πολιτικής συγκρότησης. Το κράτος αποτελεί μια ενότητα αποτελούμενη από τα μέλη της που στοχεύει στο κοινό καλό. Πρόκειται λοιπόν για ένα ενσυνείδητο σύνολο που κατατείνει σε ένα σκοπό. Στη θεωρία αυτή του Ακινάτη, για πρώτη φορά από θεμελιώσεως του χριστιανισμού, η ύπαρξη του κράτους αναλύεται χωρίς αναφορά σε ένα θείο έρεισμα ή σε ένα θρησκευτικό χρίσμα.

Ως λογική ακολουθία, ο Ακινάτης υποστηρίζει ότι κάθε οργανωμένο σύνολο για να πραγματώσει τον κοινό σκοπό του έχει ανάγκη από μία *aliquod regitivum*²⁷ και ότι ο κυβερνήτης

---

²² [Επιτομή κατά των Εθνικών].

²³ [Θεολογική Επιτομή].

²⁴ U. Cerroni, *οπ.π.* σημ. 41, σελ. 52.

²⁵ [Φυσική αναγκαιότητα].

²⁶ Κ. Λογοθέτης, *Η Φιλοσοφία των Πατέρων του Μέσου Αιώνας*, τ. Β', Εν Αθήναις 1933, σελ. 721-724.

²⁷ [Κατευθυντήρια αρχή].

που εκφράζει αυτή την κατευθυντήρια αρχή, πρέπει να ενεργεί ως ποιμένας και όχι ως τύραννος, εκφράζοντας μία *ratio gubernationis* σύμφωνη με το θείο πρότυπο. Η διακυβέρνηση λοιπόν, είναι ένα λειτούργημα που αφορά ολόκληρη την κοινότητα. Όπως και κάθε υπήκοος, έτσι και ο κυβερνήτης δικαιώνεται για τις πράξεις του μόνο εφόσον συνεισφέρει στο κοινό καλό. Η δικαιοδοσία του είναι *temperetur*²⁸, από τον τελικό σκοπό. Για παράδειγμα δεν έχει το δικαίωμα να καταργεί στην πράξη το δικαίωμα στην περιουσία επιβάλλοντας φορολογία μεγαλύτερη από όσο υπαγορεύουν οι πραγματικές ανάγκες. Ο προσανατολισμός κάθε δράσης, ακόμα και της καθοδηγητικής δύναμης, πρέπει να γίνεται με βάση το κοινό καλό. Με άλλα λόγια το κοινό καλό, αντί για ιδεώδες, αποτελεί την προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής. Κυβερνώ, σημαίνει για τον Θωμά, επαγρυπνώ για το κοινό καλό.

Εφόσον όμως οι πολιτικές αρχές εκπληρώνουν έναν ηθικό σκοπό, η εξουσία τους πρέπει να είναι περιορισμένη και να ασκείται σύμφωνα με το νόμο. Η απέχθεια του Ακινάτη στην τυραννία είναι χαρακτηριστική. Αν και είχε μελετήσει ρωμαϊκό δίκαιο δεν επηρεάστηκε από τις τάσεις του να τοποθετηθεί η κυβερνητική εξουσία πάνω από το νόμο. Υπάρχουν κυβερνήσεις στις οποίες ο κυβερνήτης αντλεί την εξουσία του από τον λαό και σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι νόμιμο για το λαό να του υπαγορεύσει τους όρους σύμφωνα με τους οποίους του παραχώρησε την εξουσία. Αντίστοιχα στην περίπτωση που ένας κυβερνήτης είναι υπόλογος σε κάποιον ανώτερο του, τότε ο λαός δικαιούται να εκφράζει τη δυσαρέσκειά του, κάνοντας έκκληση στον ανώτερο που παραχώρησε την εξουσία²⁹.

Δεδομένου ότι κατά τον Ακινάτη το κύριο λειτούργημα της πολιτικής εξουσίας είναι να «θεσπίζει νόμους»³⁰, είναι σημαντικό να τεθούν οι προϋποθέσεις του νομοθετικού *cogito* που σχετίζονται με την ίδια τη φύση του νόμου. Ένας παράνομος κυβερνήτης παραβίαζε τόσο τα δικαιώματα του ανθρώπου όσο και κυρίως επαναστατούσε εναντίον ολόκληρου του θείου συστήματος με το οποίο ο Θεός κυβερνά τον κόσμο. Για τον λόγο αυτό, ανέπτυξε την γενική περί νόμου θεωρία του κατά μείζονα τρόπο σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη της πολιτικής

---

²⁸ [Περιορισμένη].

²⁹ Για το ζήτημα της δημιουργίας από τον Ακινάτη του μεταφυσικού υπόβαθρου της άρθρωσης του κοινωνικού και πολιτικού οικοδομήματος στη μεσαιωνική Δύση, βλ. και Γ. Παναγόπουλος, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Δυτικής Θεολογίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012, σελ. 180.

³⁰ J. Lagroye, *οπ.π.* σημ. 48, σελ. 240.

θεωρίας του. Ο Ακινάτης διέκρινε μια τετραπλή ταξινόμηση του νόμου που αντιστοιχεί σε τέσσερις μορφές λογικής, οι οποίες διατυπώνονται σε τέσσερα επίπεδα εγκόσμιας πραγματικότητας, αλλά διατηρούν την ενότητά τους. Ειδικότερα, διέκρινε: τον Αιώνιο Νόμο, τον Φυσικό Νόμο, τον Θείο Νόμο και τον Ανθρώπινο Νόμο.

Ο Ακινάτης δεν σκόπευε σε καμία περίπτωση να μειώσει την αξία της χριστιανικής αποκάλυψης, αλλά παραμένει ιδιαίτερα προσεκτικός ώστε να μην προξενήσει μεγάλο ρήγμα μεταξύ χριστιανικής αποκάλυψης και λογικής. Το σύστημα του Ακινάτη οικοδομήθηκε με λογική και πίστη, ως ένα και ενιαίο όμως οικοδόμημα. Οι εφαρμογές του στον τομέα της πολιτικής είναι σημαντικές. Ο φυσικός νόμος, επειδή είναι δημιούργημα της αβोधήτητης λογικής, είναι κοινός για όλους τους ανθρώπους, χριστιανούς και μη. Γι' αυτό η ηθική και η διακυβέρνηση δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τον χριστιανισμό. Η υποχρέωση της πολιτικής υπακοής δεν εξασθενεί από το γεγονός ότι ο κυβερνήτης δεν είναι χριστιανός. Οι χριστιανοί υπήκοοι ενός μη χριστιανού ηγεμόνα είναι υποχρεωμένοι εξ' αυτού το λόγου να υποτάσσονται στη θεσπισμένη νομιμότητα. Διαφορετική είναι η περίπτωση ενός αιρετικού ηγεμόνα. Σε αυτή την περίπτωση η Εκκλησία έχει το δικαίωμα να αποδεσμεύσει τους υπηκόους από την υποχρέωση πίστης και υποταγής προς την πολιτική εξουσία. Όμως ακόμα και η Εκκλησία για τον Ακινάτη δεν θα πρέπει να αποπέμπει έναν ηγεμόνα μόνο και μόνο επειδή δεν είναι χριστιανός. Μια μη χριστιανική κυβερνητική δομή μπορεί να υφίσταται χάρη στο *ius gentium*³¹. Αν και εμφανίζεται στο σημείο αυτό αυστηρότερος προς τους αιρετικούς ηγεμόνες, η μετριοπάθεια που εκφράζει ως προς τους μη χριστιανούς είναι άξια μνείας, ειδικότερα έχοντας υπόψη τις ακραίες απόψεις που θα εκφραστούν ως προς το ζήτημα αυτό τους επόμενους αιώνες, από ακραιφνείς οπαδούς της παπικής εξουσίας. Για τον Ακινάτη, πίσω από το νόμο βρίσκεται η γενική εξουσία και όχι μια ατομική θέληση. Πρόκειται για το αποτέλεσμα ενεργειών ενός λαού που μεριμνά για το κοινό καλό είτε νομοθετώντας, είτε δημιουργώντας έθιμα, είτε αναθέτοντας αυτά τα καθήκοντα σε πρόσωπα της εκλογής του. Δεν αποτελεί λοιπόν ο νόμος δήλωση της αυθαίρετης βούλησης του οποιουδήποτε μονάρχη ή ηγεμόνα. Η εξουσία οφείλει να ασκείται εντός ενός νομικού πλαισίου που πηγάζει από τις επιταγές του ορθού λόγου. Ως εκ τούτου οποιαδήποτε παρεκτροπή του ηγεμόνα από αυτό το πλαίσιο με την εκδήλωση προσωπικών βουλευσιαρχικών προθέσεων σε σχέση με την άσκηση της εξουσίας, αποτελεί μορφή τυραννίας,

---

³¹ Γ. Στείρης, *οπ.π.* σημ. 9, σελ. 108.

η οποία δικαιολογεί την αντίσταση. Η δε αντίσταση στην τυραννία δεν είναι μόνο δικαίωμα αλλά και καθήκον.

Ουσιαστικά στον Ακινάτη έχουμε την πρώτη διατύπωση της ιδέας του συνταγματισμού, του περιορισμού δηλαδή της εξουσίας από κάποιους θεμελιώδεις νόμους³². Αυτός εισήγαγε την ιδέα της περιστολής της εκτελεστικής εξουσίας από την ύπαρξη ενός συστήματος θεμελιωδών νόμων, αυθεντικός διερμηνευτής των οποίων είναι η διδασκαλία της Εκκλησίας. Ο Ακινάτης διακρίνει επίσης, έστω και πρώιμα, τη διακυβέρνηση σε *regimen regale* που εκφράζει την απόλυτη εξουσία και *regimen politicum* που εκφράζει τη διακυβέρνηση σύμφωνα με το νόμο³³. Όπως όμως αναφέρει ο ίδιος στο σημαντικότερο ίσως έργο του τη *Summa theologiae* «Η ανθρώπινη νομοθεσία δεν έχει το χαρακτήρα του νόμου παρά μόνο στο βαθμό που είναι σύμφωνη με τον ορθό λόγο. Από αυτό φαίνεται ότι λαμβάνει τη δύναμή της από τον αιώνιο νόμο. Στο βαθμό που θα απομακρυνόταν από τον ορθό λόγο, θα έπρεπε να κηρυχθεί άδικη, γιατί δεν θα επαλήθευε το νόημα του νόμου: θα αποτελούσε μάλλον μια μορφή βίας». Λαμβάνοντας υπόψη όσα εκτέθηκαν, δεν προκαλεί εντύπωση η άποψη του Jurgen Habermas ότι «η ιστορία της μεσαιωνικής χριστιανικής θεολογίας και ιδίως η...σχολαστική θεολογία ανήκουν φυσικά στη γενεαλογία των ανθρώπινων δικαιωμάτων»³⁴.

Η ιδέα της αντίστασης, ακολουθώντας ενδιαφέρουσες ιστορικές, φιλοσοφικές, θεολογικές και πολιτικές διαδρομές, εξακολουθεί να αποτελεί όχι απλώς ζήτημα του θεολογικού στοχασμού ή του φιλοσοφικού προβληματισμού της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά τμήμα της επίσημης διδασκαλίας της, δημιουργώντας ένα ιδιότυπο μίγμα πολιτικής και πνευματικότητας. Και επειδή αναφερόμενοι στην Καθολική Εκκλησία, αναφερόμαστε σε έναν «διεθνώς υπολογίσιμο πόλο εξουσίας»³⁵, το γεγονός αυτό αξίζει να καταστεί ζήτημα επιστημονικής μελέτης και προβληματισμού. Η Καθολική Εκκλησία είναι ιστορικά εξοικειωμένη στη χρήση ενός αυστηρού

---

³² Π. Κιτρομηλίδης, *Η ιδέα της αντίστασης στη νεότερη πολιτική σκέψη*, Εισήγηση στο *οπ.π.*, σελ. 72.

³³ Ο Ακινάτης φαίνεται να προτιμά μια *regimen politicum* βασισμένη στις αρχές του φυσικού δικαίου αλλά και του ορθού λόγου έναντι της γνωστής αρχής *Quod principi placuit legis habet vigorem* [ό,τι αρέσει στον πρίγκιπα έχει ισχύ νόμου], επί της οποίας εδράζεται η νομοθετική λειτουργία της *regimen regale*. Γ.Κ. Βλάχος, *Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα: Παπαζήσης χ.χ., σελ. 116.

³⁴ J. Habermas – J. Ratzinger, *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης – Λόγος και Θρησκεία*, μτφ. Η. Τσιριγκάκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας 2010, σελ. 23.

³⁵ T. Blair, *Ένα ταξίδι*, μτφ. Χ. Καψάλης - Ε. Συλογίδου, Αθήνα: Ψυχογιός 2011, σελ. 705.

κανονιστικού προτύπου στη διατύπωση της επίσημης διδασκαλίας της. Η επιλογή αυτή, αν και καθίσταται συχνά αντικείμενο κριτικής για τον υπερβολικό νομικισμό που εισάγει σε πνευματικά πρωτίστως ζητήματα, αποτελεί για τον ερευνητή, μια αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης για το τι πραγματικά πρεσβεύει και τι υποδεικνύει στους πιστούς της η Καθολική Εκκλησία. Αυτό καθίσταται δυνατό ιδίως λόγω της ύπαρξης ενός επίσημου και έγκυρου διδακτικού σώματος, που εκφράζει αυθεντικά τις απόψεις της (ή και τα δόγματά της). Αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση των προτεσταντικών Εκκλησιών και Ομολογιών, στις οποίες η παντελής απουσία αυθεντίας καθιστά μια τέτοια προσέγγιση αδιανόητη, ούτε φυσικά στην περίπτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στην τελευταία περίπτωση αν και είναι δυνατό να εντοπιστεί η άποψη κάποιου Πατέρα (μεγαλύτερου ή μικρότερου κύρους) για ένα ζήτημα, είναι συνήθως αδύνατο να διατυπωθεί μια επίσημη και καθολικά αποδεκτή θέση για σύγχρονα ζητήματα, λόγω ακριβώς απουσίας ενός κοινά αποδεκτού διδακτικού σώματος. Η έλλειψη ενός *magisterium* κατά το δυτικό πρότυπο και η ιστορική πρόσδεση των Ορθοδόξων Εκκλησιών με πολιτειακές αρχές, δημιουργεί σημαντικές μεθοδολογικές δυσχέρειες στην αντίστοιχη έρευνα στον χώρο της Ανατολής.

Η Καθολική Εκκλησία δεν μένει στη διατύπωση σημαντικών θεολόγων ή αγίων για το ζήτημα, οι οποίες θα επέτρεπαν ίσως μια υποκειμενική προσέγγιση, αλλά περιβάλλει τη θέση της με την κανονιστική ισχύ και το διδακτικό κύρος της. Σε δύο επίσημα κείμενα, την *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*³⁶ και το *Compendium της Κοινωνικής Διδασκαλίας της Εκκλησίας*³⁷, διατυπώνονται με σαφήνεια οι θέσεις της για το ζήτημα της πολιτικής ανυπακοής και της αντίστασης έναντι της εξουσίας. Στο *Compendium* της Κοινωνικής Διδασκαλίας, αναφέρεται χαρακτηριστικά: «399. Ο πολίτης δεν είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί εκ συνειδήσεως τις εντολές των πολιτικών αρχών αν έρχονται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις της ηθικής τάξης, με τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου ή με τη διδασκαλία του Ευαγγελίου. Οι άδικοι νόμοι θέτουν τους ηθικά σωστούς ανθρώπους απέναντι σε δραματικά προβλήματα συνείδησης: όταν καλούνται να συνεργαστούν σε πράξεις ηθικά κακές, έχουν την υποχρέωση να αρνηθούν. Εκτός του ότι είναι ηθικό καθήκον, αυτή η άρνηση αποτελεί επίσης και ένα βασικό ανθρώπινο

---

³⁶ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, (που εγκρίθηκε με την Αποστολική Διάταξη Fidei Depositum του Πάπα Ιωάννη Παύλου Β'), εκδ. Libreria Editrice Vaticana – Κάκτος, Αθήνα: 1996.

³⁷ *Compendium of the Social Doctrine of the Church*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2004.

δικαίωμα, που ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο νόμος οφείλει να αναγνωρίσει και να προστατέψει. Αποτελεί μια σοβαρή υποχρέωση της συνείδησης να μη συνεργάζεται ούτε τυπικά με πρακτικές που, μολονότι είναι αποδεκτές από τη νομοθεσία, έρχονται σε αντίθεση με το Νόμο του Θεού. Αυτή η συνεργασία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί, ούτε αν στηρίζεται στο γεγονός ότι ο νόμος την προβλέπει και την απαιτεί...». Ακολουθούν οι παράγραφοι 400 και 401 υπό τον σαφή τίτλο, *Το δικαίωμα της αντίστασης*: «400. Αναγνωρίζοντας ότι το φυσικό δίκαιο θεμελιώνει και ορίζει το θετικό δίκαιο, παραδεχόμαστε πως είναι νόμιμο να αντιστεκόμαστε στην εξουσία οποτεδήποτε παραβιάζει σοβαρά και επανειλημμένα τις αρχές του φυσικού δικαίου. Υποχρεωνόμαστε να υπακούμε όσο απαιτεί η τάξη της δικαιοσύνης. Το θεμέλιο του δικαιώματος της αντίστασης, είναι λοιπόν φυσικό δικαίωμα. Οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις που ενδέχεται να προσλάβει η πραγματοποίηση αυτού του δικαιώματος, μπορεί να είναι διάφορες. Η αντίσταση κατά της αρχής στοχεύει να ενισχύσει την αξία μιας διαφορετικής οπτικής των πραγμάτων είτε όταν προσπαθούμε να πετύχουμε μια μερική αλλαγή, για παράδειγμα τροποποιώντας κάποιους νόμους, είτε όταν αγωνιζόμαστε για τη ριζική αλλαγή της κατάστασης.». «401. Η κοινωνική διδασκαλία υποδεικνύει τα κριτήρια για την άσκηση του δικαιώματος της αντίστασης: “Η αντίσταση στην καταπίεση της πολιτικής εξουσίας δεν καταφεύγει νόμιμα στα όπλα, εκτός και αν υπάρχουν σωρευτικά οι ακόλουθες προϋποθέσεις: 1. Αν παραβιάζονται σοβαρά και επί μακρόν θεμελιώδη δικαιώματα, 2. Αφού έχουν δοκιμαστεί όλες οι άλλες οδοί, 3. Χωρίς να προκαλούνται χειρότερες ταραχές, 4. Όποτε υπάρχουν βάσιμες ελπίδες επιτυχίας, 5. Αν δεν διαφαίνονται λογικά καλύτερες λύσεις.”³⁸. Ο ένοπλος αγώνας κρίνεται ως ακραίο μέσο για να τεθεί τέλος σε μια προφανή και μακρόχρονη τυραννία που υπονομεύει σοβαρά τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου και βλάπτει επικίνδυνα το κοινό καλό μιας χώρας. Η σοβαρότητα των κινδύνων που συνεπάγεται σήμερα η προσφυγή στα όπλα, μας ωθεί να προτιμούμε την παθητική αντίσταση, που συμφωνεί περισσότερο με τις ηθικές αρχές και υπόσχεται παρόμοια επιτυχία.».

Η Καθολική Εκκλησία αποτελεί τον μόνο παγκοσμίου εμβέλειας και κύρους θεσμό – και μάλιστα δισυπόστατο, θρησκευτικό και πολιτικό – που διατυπώνει με τέτοια σαφήνεια και όχι μόνο σε θεωρητικό αλλά και σε κανονιστικό επίπεδο, θέσεις για την πολιτική ανυπακοή και το δικαίωμα στην αντίσταση έναντι της εξουσίας. Υπό το πρίσμα αυτό, αποτελεί πεδίο περαιτέρω

---

³⁸ Παράθεμα από την *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, παρ. 2.243.

διεπιστημονικής έρευνας και προβληματισμού. Σε μια εποχή που από τη μια πλευρά ο κίνδυνος ολοκληρωτικών αντιλήψεων για την πολιτική, τη θρησκεία και την κοινωνία είναι εμφανής και από την άλλη εξίσου εμφανής είναι ο άκρατος καταναλωτισμός, είναι χρήσιμο να εμπλουτίσουμε τον προβληματισμό μας με ανθρωπιστικά ιδεώδη που προτάσσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του ανθρώπινου προσώπου. Προς αυτή την κατεύθυνση ελπίζω κινήθηκε η αποψινή μου εισήγηση.

Ο Νικηφόρος Ελληνικός Μάης του '63

ΠΑΝΟΣ ΤΡΙΓΑΖΗΣ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΠΑΔΟΠ

1.Εισαγωγή

Εισαγωγικά, επιστρέψτε μου να επισημάνω ότι ο Μάης του '68 δεν ήταν μόνο γαλλικός, αλλά πολύ ευρύτερος, αφού η νεολαιίστικη εξέγερση είχε απλωθεί, με τον ένα ή άλλο τρόπο, σε όλη την Ευρώπη, αλλά και πέραν του Ατλαντικού.

Κάνοντας την επισήμανση αυτή, δεν υποτιμώ τον αντίκτυπο του Γαλλικού Μάη, καθώς πολύ σωστά λέγεται ότι «όταν κρυσταλλοποιείται η Γαλλία, φταρνίζεται όλη η Ευρώπη». Δίκαια η Γαλλία θεωρείται λίκνο επαναστατικών ιδεών και αφετηρία μεγάλων κινημάτων για την διεκδίκηση ενός διαφορετικού κόσμου και μιας άλλης Ευρώπης.

Σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να συγκριθούν οι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο πραγματικότητες στη Γαλλία και την Ελλάδα. Έχει και η χώρα μας μεγάλες αγωνιστικές παραδόσεις, αλλά το ειδικό της βάρος στις ευρωπαϊκές εξελίξεις δεν πρέπει να υπερτιμάται, π.χ., λεγόταν, πριν το 2015, ότι από την Ελλάδα θα ξεκινήσει μια μεγάλη αλλαγή και για την Ευρώπη.

Αναμφισβήτητα, οι αντιμνημονιακοί και αντινεοφιλελεύθεροι αγώνες του ελληνικού λαού είχαν βαθύ αντίκτυπο σε όλη την ΕΕ, ενέπνευσαν κινηματικές πρωτοβουλίες και κυρίως ένα μεγάλο κίνημα αλληλεγγύης με τον ελληνικό λαό, το οποίο προσωπικά έχω χαρακτηρίσει «σύγχρονο φιλελληνισμό».

Όσο για τα πέραν του Ατλαντικού κινήματα, αξίζουν ιδιαίτερης μνείας. Άλλωστε, στις ΗΠΑ γεννήθηκαν και άνθισαν τα κινήματα πολιτικής ανυπακοής (civil disobedience), που ένας κορυφαίος εκπρόσωπός τους, ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, δολοφονήθηκε στις 4 Απριλίου 1968, έχοντας ξεκινήσει την κινηματική του δράση, το 1955, όντας απλός πάστορας στο Μοντγκόμερι της Αλαμπάμα και αναδεικνυόμενος στη συνέχεια σε εθνικό ηγέτη και παγκόσμιο σύμβολο. Προσθέτω ότι ο Κινγκ δεν ηγήθηκε μόνο του κινήματος των πολιτικών δικαιωμάτων για τους αφροαμερικανούς, αλλά ένωσε μαύρους και λευκούς στον πόλεμο κατά της φτώχειας και εναντίον του πολέμου στο Βιετνάμ.

Την ίδια περίοδο, στη διαιρεμένη Ευρώπη μαινόταν ο ψυχρός πόλεμος και πάνω από την «Γηραιά Ήπειρο» πλανιόταν το φάσμα ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος. Υπενθυμίζω ότι μία πυρηνική σύγκρουση ΗΠΑ-ΕΣΣΔ είχε πλησιάσει πολύ, το 1962, με την λεγόμενη «κρίση των πυραύλων της Κούβας», αλλά τελικά είχε αποφευχθεί, με παρεμβάσεις ηγετών του κινήματος ειρήνης, όπως ο Μπέρτραντ Ράσσελ και κυρίως διότι ο ηγέτης της Κούβας Φιντέλ Κάστρο είχε αποδεχτεί τον συμβιβασμό, με αντάλλαγμα να μην ξαναεπιχειρηθεί με εισβολή, η ανατροπή του από τις ΗΠΑ.

2.Ανίκητη αριστερά

Έρχομαι τώρα στο κύριο θέμα μου, που είναι ο Ελληνικός Μάης του '63. Ίσως να θεωρηθεί υπερβολικός ο τίτλος που επέλεξα, επρόκειτο όμως για μεγάλη κινηματική ανάταση του ελληνικού λαού, για «συναγερμό συνειδήσεων», σύμφωνα με έκφραση του τότε σπουδαίου περιοδικού «Επιθεώρηση Τέχνης». (1)

Μικρή αναδρομή στην ιστορία. Η Ελλάδα είχε βγει, το 1949, από έναν καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο, με αμέτρητες βαθείς πληγές και με «ανάπηρη» κοινοβουλευτική δημοκρατία, που

φυτοζωούσε στην σκιά μιας αμαρτωλής μοναρχίας, η οποία χαρακτήριζε «μιάσμα» τον κομμουνισμό.

Το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας είχε καταστεί κυρίαρχο με την μετεμφυλιακή επικράτηση ενός καθεστώτος αμερικανοκρατίας, που συνεπαγόταν την εγκατάσταση στη χώρα αμερικανικών στρατιωτικών βάσεων και πυρηνικών όπλων, καθώς και την μετατροπή της σε «προμαχώνα» της Δύσης στην αντιπαράθεσή της με την Σοβιετική Ένωση. Αυτός ήταν ο λόγος που το τότε κυρίαρχο δόγμα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας ήταν ο «από βορράν κίνδυνος».

Στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, τα προβλήματα ήταν τεράστια, καθώς η οικονομικά ημιαγροτική Ελλάδα έβλεπε την ύπαιθρο να ερημώνεται μετά τον εμφύλιο πόλεμο και πολλά από τα παιδιά της να αναζητούν την τύχη τους, είτε στην προσφυγιά στο ανατολικό μπλοκ είτε την μαζική μετανάστευση προς την Δύση, «στις φάμπρικες της Γερμανίας και του Βελγίου τις στοές», σύμφωνα με ένα τραγούδι του Στέλιου Καζαντζίδη. Καλό είναι να τα θυμόμαστε αυτά, σε μια περίοδο που δεξιοί και ακροδεξιοί στην Ελλάδα, παίζουν σε μικροπολιτικά «χρηματιστήρια» το προσφυγικό-μεταναστευτικό.

Η ήττα της αριστεράς στον εμφύλιο δεν σήμανε την πολιτική και ιδεολογική εξόντωσή της, αφού ήταν νωπή η ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, διά της οποίας το ΚΚΕ και η ευρύτερη αριστερά είχαν αναδειχθεί σε εθνική δύναμη. Η ίδρυση της ΕΔΑ, το 1951, εξασφάλισε πολιτική έκφραση και στο παράνομο ΚΚΕ, του οποίου η παρανομία κράτησε 27 ολόκληρα χρόνια. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έμβλημα της ΕΔΑ υπήρχαν τρεις λέξεις «ειρήνη - δημοκρατία - αμνηστία». Με αυτά τα αιτήματα, καθώς και εκείνο της εθνικής ανεξαρτησίας, πέτυχε το 1958, να αναδειχθεί σε αξιωματική αντιπολίτευση στη Βουλή των Ελλήνων.

Του επιτεύγματος αυτού είχαν προηγηθεί μεγάλες νεολαιίστικες και λαϊκές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, για την εξέλιξη του οποίου, η ελληνική δεξιά είχε βρεθεί βαριά κατηγορούμενη.

Μάλιστα, ο απαγχονισμός στην Κύπρο από τους βρετανούς αποικιοκράτες των Καραολή και Δημητρίου, τον Μάιο του 1956, είχε πυροδοτήσει μεγάλες λαϊκές κινητοποιήσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, που βάρφηκαν με αίμα, με τουλάχιστον έξι νεκρούς και δεκάδες τραυματίες. (2)

3. Από τον Νικηφορίδη στον Λαμπράκη

Μιλώντας για Ελληνικό Μάη του '63, δεν αναφέρομαι μόνο σε μια σύντομη περίοδο, αλλά σε ένα σύνολο κινημάτων και νεολαιίστικων αγώνων, που άρχισαν από την δεκαετία του 1950, με βασική συνιστώσα το ελληνικό κίνημα ειρήνης, που πρώτη απόπειρα οργάνωσής του ήταν το Φιλειρηνικό Μέτωπο Νέων, το οποίο ανέλαβε να διακινήσει την Έκκληση της Στοκχόλμης για την κατάργηση όλων των πυρηνικών όπλων, με ηγέτη τον 22χρονο γραμματέα της ΕΠΟΝ Παγκρατίου Νίκο Νικηφορίδη. Η δολοφονία του Νικηφορίδη, ύστερα από καταδίκη του σε θάνατο από έκτακτο στρατοδικείο, στις 5 Μαρτίου 1951 στη Θεσσαλονίκη, δεν είχε ανακόψει την ανάπτυξη του κινήματος ειρήνης, που από το 1955, είχε αποκτήσει πανελλαδική οργάνωση με την ίδρυση της Ελληνικής Επιτροπής για την Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη (ΕΕΔΥΕ). Το 1958, ιδρύθηκε και η Ελληνική Επιτροπή για την Διαβαλκανική Συνεννόηση, με πρόεδρο τον Σταμάτη Μερκούρη και αντιπρόεδρο τον Γρηγόρη Λαμπράκη, ο οποίος, το 1962, βουλευτής πλέον, εξελέγη αντιπρόεδρος και της ΕΕΔΥΕ.

Ως προσωπικότητα ο Λαμπράκης συγκέντρωνε πολλές ιδιότητες, αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, πολυβαλκανιονίκης σε αγώνες στίβου, υφηγητής της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ηγέτης του ελληνικού κινήματος ειρήνης, με συμμετοχή και στο διεθνές κίνημα, ανεξάρτητος βουλευτής συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ, οδοιπόρος του Μαραθώνα και του Ολντερμάστον.

Διέθετε λοιπόν, όλες τις ιδιότητες, την τόλμη και το θάρρος για να καταστεί ίνδαλμα της νεολαίας και του λαού της τότε χειμαζόμενης ελληνικής πατρίδας.

Ορόσημο της ελληνικής κινηματικής άνοιξης του '63 αποτέλεσε η πρώτη Μαραθώνια Πορεία Ειρήνης, που είχε χαρακτηριστεί και «ελληνικό Ολντερμάστον». (3)

Η οργάνωση της πορείας αρχικά ανακοινώθηκε από τον Σύνδεσμο Νέων για τον Πυρηνικό Αφοπλισμό «Μπέρτραντ Ράσσελ», που είχε ιδρυθεί αρχές του 1963, με πρόεδρο τον φοιτητή της Νομικής Μιχάλη Περιστεράκη και γενικό γραμματέα τον φοιτητή της Φυσικομαθηματικής Νίκο Κιάο. Στην ιδέα της Μαραθώνιας πορείας είχε προσχωρήσει και η Ελληνική Επιτροπή για την Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη (ΕΕΔΥΕ), παρά τους αρχικούς δισταγμούς της.

Η απαγόρευση της πορείας από την κυβέρνηση της ΕΡΕ υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή πυροδότησε μεγάλες λαϊκές αντιδράσεις, καθώς και ένα πλατύ διεθνές κίνημα αλληλεγγύης με τον ελληνικό λαό. Ο ίδιος ο ηγέτης του βρετανικού και διεθνούς αντιπυρηνικού κινήματος, φιλόσοφος Μπέρτραντ Ράσσελ, είχε δηλώσει, παρά τα 93 χρόνια του ότι θα ταξίδευε στην Αθήνα για να λάβει μέρος στην πορεία.

Παρά την απαγόρευση και την τρομοκρατία που είχε εξαπολυθεί από το κράτος της δεξιάς και το παρακράτος, η πορεία πραγματοποιήθηκε από τον Γρηγόρη Λαμπράκη και λίγους συνοδοιπόρους, όσους μπόρεσαν να ξεφύγουν από τα πυκνά μπλόκα της αστυνομίας κατά μήκος της Λεωφόρου Μαραθώνος μέχρι την Αγία Παρασκευή, αποτελώντας πράξη πολιτικής ανυπακοής στις τότε συνθήκες, κάτι που πρέπει να πιστωθεί στην τότε ηγεσία της αριστεράς.

Μετά την πορεία, ο Λαμπράκης έγινε πάλι «κόκκινο πανί» για το παλάτι και το παρακράτος, επειδή ταξίδεψε στο Λονδίνο για να συμπαρασταθεί στο αίτημα της Μπέτυς Αμπατιέλου για απελευθέρωση του συζύγου της και όλων των πολιτικών κρατουμένων, με αφορμή την επίσκεψη της βασίλισσας Φρειδερίκης στην βρετανική πρωτεύουσα. Έτσι είχε στηθεί το σκηνικό για να δολοφονηθεί, στις 22 Μαΐου 1963, ο Μαραθωνοδρόμος της Ειρήνης στην Θεσσαλονίκη, η οποία μετεμφυλιακά, είχε μετατραπεί σε άντρο των κάθε λογής δοσίλογων και παρακρατικών.

4. Κινηματική Έκρηξη

Η δολοφονία του Λαμπράκη ήταν ο καταλύτης για το πέρασμα του λαϊκού κινήματος σε νέα φάση, ιδιαίτερα στο χώρο της νεολαίας. Στις 9 Ιουνίου 1963, δημοσιεύτηκε η ιδρυτική διακήρυξη της Δημοκρατικής Νεολαίας «Γρηγόρης Λαμπράκης, με πρωτοβουλία του Μίκη Θεοδωράκη και συμμετοχή κορυφαίων καλλιτεχνών και αγωνιστών της αριστεράς. (4)

Είχε προηγηθεί ο μεγάλος λαϊκός ξεσηκωμός στην κηδεία του Λαμπράκη, όπου είχε κυριαρχήσει το σύνθημα «κάθε νέος και Λαμπράκης». Το τι σήμαινε εκείνη η κηδεία για το λαϊκό κίνημα, αποδόθηκε ως εξής από την συγγραφέα Διδώ Σωτηρίου: «Ζήτησαν να σκοτώσουν την ειρήνη, την λεβεντιά, την ανθρωπιά. Μα σκοτώνεται ποτέ ο ήλιος; Η Ελλάδα σύσσωμη είναι στο πόδι, όχι για ταφή, αλλά για ανάσταση».

Το μεγάλο εκείνο και πλατύ κίνημα συνοδεύτηκε από μια πολυδιάστατη πολιτιστική άνοιξη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι στις 7 Ιανουαρίου 1964, με συνέντευξη τύπου στο Θέατρο Χατζηχρήστου ανακοινώθηκε διά του Μίκη Θεοδωράκη πανελλαδική πολιτιστική εξόρμηση με στόχους: την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, την ίδρυση Λαϊκού Πανεπιστημίου, την εξυγίανση / μαζικοποίηση του Αθλητισμού, τη δημιουργία λεσχών πολιτισμού σε κάθε χωριό και σε κάθε συνοικία, την καθιέρωση ετήσιου Φεστιβάλ της Ελληνικής Νεολαίας. (5)

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη, αν δεν ανέφερα ότι ο Ελληνικός Μάης του '63 ενσωμάτωσε το ανυπότακτο και εξεγερτικό πνεύμα της Εθνικής Αντίστασης και των ηρώων της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου, του Μπελογιάννη και του Νικηφορίδη, των δεσμοτών της Μακρονήσου και άλλων τόπων εξορίας και της παράνομης ΕΠΟΝ που στελέχωσε τα μετεμφυλιοπολεμικά αριστερά νεολαιίστικα κινήματα (Γραμματέας της ΕΠΟΝ Παγκρατίου ήταν ο πρωτομάρτυρας της ειρήνης Ν. Νικηφορίδης).

Να σταθώ σύντομα και στα αποτελέσματα της ελληνικής κινηματικής έκρηξης του 1963. Οδήγησε στην παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή, τον Ιούνιο του 1963, που είχε συνέχεια την ήττα της ΕΡΕ στις εκλογές του Νοέμβρη 1963 και στις εκλογές του Φλεβάρη 1964.

Δυστυχώς η πορεία για την δημοκρατική και ειρηνική ανάπλαση της χώρας ανακόπηκε με το στρατιωτικό φασιστικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967, του οποίου προηγήθηκε το παλατιανό πραξικόπημα για την ανατροπή της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, που επίσης ξεσήκωσε την νεολαία και τον λαό σε ένα σύνολο κινητοποιήσεων που ονομάστηκαν «Ιουλιανά». Η σχέση της χούντας με το παρακράτος που δολοφόνησε τον Λαμπράκη αναγνωρίστηκε μεταδικτατορικά από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, που γράφει στην εργασία του Πώς φθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967 «Ακόμα και στα επεισόδια που οδήγησαν στις 22 του Μάη 1963 στο θανάσιμο τραυματισμό του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη μπορεί να είχε βάλει τον δάκτυλόν της η ομάδα των αξιωματικών που έκανε το πραξικόπημα του Απριλίου...».

Οι συνέπειες της χουντικής διακυβέρνησης την περίοδο 1967-74 είναι πολύ γνωστές και ακόμα διαρκούν, αφού το αποκορύφωμά τους ήταν το πραξικόπημα στην Κύπρο, που άνοιξε την «κερκόπορτα» για την τουρκική εισβολή και κατοχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 *Επιθεώρηση Τέχνης, Μάιος 1963*

2 *Χρήστος Λάζος, «Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973», εκδόσεις Γνώση, 1987*

3 *Η αντιπυρηνική πορεία Ολντερμάστον- Λονδίνο, διάρκειας τεσσάρων ημερών, οργανωνόταν από το 1958, από την Βρετανική Εκστρατεία για τον Πυρηνικό Αφοπλισμό (Campaign for Nuclear Disarmament- CND). Στην πορεία του 1961, είχε λάβει μέρος για λογαριασμό του περιοδικού Δρόμοι της Ειρήνης, ο Γιάννης Θεοδωράκης, το 1962 ο Μάρκος Δραγούμης και το 1963, πολυμελής αντιπροσωπεία από τους Γρηγόρη Λαμπράκη, Λεωνίδα Κύρκο, Μανώλη Γλέζο, Σπύρο Λιναρδάτο και Μπέτυ Αμπατιέλου. Στις 14 Απριλίου 1963, είχε ολοκληρωθεί η πορεία του Ολντερμάστον στο Χάιντ Παρκ, από την οποία ο Λαμπράκης είχε πάρει μαζί του επιστρέφοντας στην Ελλάδα, το πασίγνωστο πανό με την λέξη ΕΛΛΑΣ στην μία πλευρά και GREECE στην άλλη.*

4. Την διακήρυξη υπέγραψαν οι Αλεξανδράκης Αλέκος, Αργυράκης Μίνως, Γεωργόπουλος Νίκος, Γιάνναρος Γρηγόρης, Δρούζας Δημήτρης, Θάνος Γιώργος, Θεοδωράκης Μίκης, Καραχάλιος Δ., Κατηφόρης Γιώργος, Κατράκη Βάσω, Κουνάδης Αργύρης, Κούνδούρος Νίκος, Λεντάκης Ανδρέας, Λυγίζος Μήτσος, Μανιάτης Γιώργος, Μπάρλας Φαίδρος, Μπόζεμπεργκ Ιων, Μποστταντζόγλου Μέντης (Μποστ), Μυλωνάκης Μανώλης, Πάγκαλος Θόδωρος, Παπαθανασίου Ασπασία, Περγιάλης Νότης, Περιστεράκης Μιχάλης, Ποντικάκης Αντώνης, Ροδόπουλος Β., Σκούρα Δάφνη, Τσεκούρας Νίκος, Τσουκνίδας Θανάσης, Τσουκόπουλος Οδυσσεάς, Χαραλαμπίδης Γώργος.

5. *Περιοδικό Δρόμοι της Ειρήνης, Ιανουάριος 1964*

Τι είναι το ΠΑΔΟΠ

Το Παρατηρητήριο Διεθνών Οργανισμών και Παγκοσμιοποίησης (ΠΑΔΟΠ) είναι επιστημονικό σωματείο, συνεργαζόμενο στενά με τον ΟΗΕ, κυρίως για θέματα ειρήνης και αφοπλισμού. Ιδρύθηκε το 2001, από στελέχη διαφόρων φιλειρηνικών οργανώσεων. Είναι μέλος του Διεθνούς Γραφείου Ειρήνης (Νόμπελ Ειρήνης 1910), στου οποίου το Συμβούλιο εκπροσωπείται. Επίσης μετέχει ενεργά στην Διεθνή Εκστρατεία για την απαγόρευση των πυρηνικών όπλων- ICAN (International Campaign to Abolish Nuclear Weapons).

Η διαφάνεια στην πολιτική ζωή : Η υπόθεση Νοβάρτις

Γεώργιος Η. Νικολόπουλος

Δικηγόρος, Υπ. Δ. Δημοσίου Δικαίου

Οι νέοι σήμερα, είναι τα εγγόνια των νέων εκείνης της εποχής. Οι εποχές όμως άλλαξαν. Οι νέοι τότε αμφισβήτησαν την κοινωνία της κατανάλωσης και του θεάματος, την κοινωνία που οικοδομήθηκε στα ερείπια που άφησε ο Β' παγκόσμιος πόλεμος, αμφισβήτησαν τις σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, τα φύλα, τους λαούς, αμφισβήτησαν τη σχέση της κοινωνίας με το κλασικό αντιπροσωπευτικό σύστημα και γενικότερα, το σύστημα. Ο Μάης του 68' βγήκε έξω από το μοντέλο σκέψης, πήγε πέρα από το κλασικό σύνθημα των εργατικών διεκδικήσεων που συνοψιζόταν στο σύνθημα "metro-boulot-dodo", οι νέοι σκέφτηκαν out of the box και βρήκαν καινούριους τρόπους. «Κάτω η εξουσία» φώναζαν, όχι όμως για να ανέλθει στην εξουσία κάποιο άλλο κόμμα, αλλά για να έρθει η «φαντασία στην εξουσία».

Βέβαια, η αμφισβήτηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος, ενισχύθηκε το 1958 και μετά, και ιδιαίτερα από το 1962 καθώς ήταν τότε που για πρώτη φορά έχουμε την θέσπιση του ημι-προεδρικού συστήματος και την αποδυνάμωση του κοινοβουλίου. Η μεταφορά αρμοδιοτήτων από τη Βουλή στον Πρόεδρο, δημιούργησε ζητήματα αδιαφάνειας στην πολιτική ζωή, πόσο μάλλον όταν ο θεσμός του ημι-προεδρικού συστήματος ήταν κάτι νέο και οι πολίτες δεν είχαν συνηθίσει την πολιτειακή αλλαγή.

Το παραπάνω δεν αποτελεί μομφή κατά του ημι – προεδρικού συστήματος, όμως είναι πρόδηλο πως όσο πιο σαφής είναι η διάκριση της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας, τόσο πιο ορθά πραγματώνεται ο έλεγχος.

Στην αντίθετη περίπτωση, όταν υπάρχει σύγχυση ανάμεσα στις εξουσίες μπορεί να δημιουργηθούν θεσμικές δυσκολίες όπως έγινε πρόσφατα στην υπόθεση Νοβάρτις, όπου η νομοθετική εξουσία μετατράπηκε (νόμιμα - συνταγματικά) σε δικαστική με αποτέλεσμα να ανακύψουν ορισμένα ζητήματα. Θα αναφερθώ στην κοινοβουλευτική διαδικασία που ακολουθήθηκε και η οποία ολοκληρώνεται την ερχόμενη Παρασκευή με την ψήφιση του τελικού πορίσματος. Προφανώς και δεν θα ασχοληθούμε με ερωτήματα που σκόπιμα τέθηκαν

στη δημόσια σφαίρα για να διαστρεβλώσουν και που έχουν αυτονόητες απαντήσεις όπως π.χ σκευωρία – ή σκάνδαλο, επιτρέψτε μου εδώ ν' ανοίξω μία μικρή παρένθεση.

Το σκάνδαλο της Νοβάρτις είναι ένα παγκόσμιο σκάνδαλο, δεν επινοήθηκε εδώ στην Ελλάδα. Η Ελβετική Νοβάρτις, ως εκπρόσωπος του Γαλλο-Γερμανικού λόμπυ και με την ραγδαία οικονομική της ανάπτυξη ενόχλησε ιδιαίτερα το Αμερικανικό Λόμπι των φαρμακευτικών εταιρειών που έχασε μία σημαντική μερίδα αγοράς. Ίσως και για αυτό το FBI να διερευνούσε ενδελεχώς αλλά ας μην κάνουμε εικασίες.

Η Novartis όπως και παρόμοιες εταιρίες, σύμφωνα με επίσημες αρχές δωροδοκεί γιατρούς και αξιωματούχους, με σκοπό να προωθούν τα φάρμακά της, πολλαπλασιάζοντας τα κέρδη της εταιρείας. Όταν οι παράνομες πρακτικές της αποκαλύπτονται, το πλήγμα για την εταιρεία είναι εξωδικαστικά πρόστιμα εκατομμυρίων ευρώ, που όμως φαντάζουν μικροποσά μπροστά στα τεράστια κέρδη της. Π.Χ Στις ΗΠΑ, το 2005 40πολιτείες μήνυσαν την νοβάρτις η οποία πλήρωσε πρόστιμο 335 εκ. ευρώ. Το 2010 έγινε το ίδιο στην Ιταλία, επίσης έχουμε περιπτώσεις δωροδοκιών στην Ασία. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η αντίδραση της εταιρείας είναι λίγο - πολύ η ίδια. Η Novartis «συνεργάζεται με τις Αρχές», δεσμεύεται να διορθώσει οποιαδήποτε παρατυπία και θεωρεί τις υποθέσεις «μεμονωμένα περιστατικά». Τα «λάθη» όμως επαναλαμβάνονται...και θα συνεχίσουν να επαναλαμβάνονται ως φυσική συμπεριφορά του καπιταλιστικού συστήματος.

Είναι απαραίτητη η ουσιαστική η διαφάνεια στην πολιτική ζωή μέσα από την εφαρμογή των θεσμών και του Συντάγματος. Κλείνω την παρένθεση, για να μπω στο κυρίως θέμα, τη σύσταση προ-ανακριτικής επιτροπής της Βουλής και το πόρισμα της σύμφωνα με την συνταγματική ερμηνεία που ακολουθήθηκε αυτή τη φορά. Για να αντιληφθούμε το θέμα θα ασχοληθούμε με νομικές διατάξεις.

Τα αδικήματα που φέρονται να διαπράχθηκαν είναι τα εξής :

Απιστία κατά την υπηρεσία, Δωροληψία, και Νομιμοποίηση εσόδων από παράνομη δραστηριότητα.

Όταν λοιπόν η εισαγγελέας της διαφθοράς, η αρμόδια εισαγγελέας για την υπόθεση Νοβάρτις (σύμφωνα με το νόμο του 4022/2011) δέχθηκε καταθέσεις μαρτύρων που αφορούσαν πρώην μέλη της κυβέρνησης, έστειλε την δικογραφία αμελλητί στη Βουλή ώστε η Βουλή να αποφανθεί

εάν τα ποινικά αδικήματα εμπίπτουν στο εφαρμοστικό πεδίο του άρθρου 86 του Συντάγματος και ως εκ τούτου στην αρμοδιότητα της Βουλής.

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΒΟΥΛΗΣ

Καταρχάς το νομοθετικό πλαίσιο είναι ο νόμος 3126/2003 περί Ευθύνης Υπουργών και το άρθρο 86 του Συντάγματος όπως τροποποιήθηκε 2001, τα οποία στην ουσία δημιουργούν ευνοϊκό πλαίσιο για τα μέλη της Κυβέρνησης, καθώς ορίζουν μία ιδιαίτερα σύντομη προθεσμία μέσα στην οποία η Βουλή μπορεί ν' ασκήσει ποινική δίωξη ενώ τους υπόλοιπους πολίτες δεν ισχύει η προθεσμία αυτή. Αν παρέλθει αυτή η προθεσμία άπρακτη, εξαλείφεται το αξιόποινο των πρώην Υπουργών. Αυτή η διάταξη έχει επικριθεί σφοδρά και ορθώς διότι έχει ως αποτέλεσμα την κατά πολύ ευνοϊκότερη μεταχείριση των υπουργών καθώς το ίδιο αδίκημα για τον Υπουργό θα παραγραφεί σε 3 χρόνια, ενώ για τον πολίτη σε 15 χρόνια, δημιουργώντας έτσι μία νομοθεσία 2 ταχυτήτων για τα ίδια αδικήματα. Επομένως, όποιο αδίκημα εμπίπτει στο εφαρμοστικό πεδίο του άρθρου 86, υπόκειται συνήθως σε παραγραφή.

Η αρμοδιότητα για την πρωτοβουλία άσκησης ποινικής δίωξης κατά μελών της κυβέρνησης ή υφυπουργών δεν είναι σε κάθε περίπτωση προκαθορισμένη. Μπορεί να ανήκει στη Βουλή (άρθρο 86 παρ.1 Συντάγματος) ή στη δικαιοσύνη που απονέμεται από δικαστήρια (αρ. 87 παρ. 1 Συντάγματος).

Συντρέχει, επομένως, μια ιδιότυπη περίπτωση, όπου δύο πολιτειακά όργανα, η Βουλή αφενός και τα Δικαστήρια αφετέρου διεκδικούν την αρμοδιότητα. Η επιλογή μεταξύ των δύο δικαιοδοσιών, κατά το Σύνταγμα, εξαρτάται από τη συνδρομή ενός όρου: αν τα εγκλήματα έχουν τελεστεί κατά την άσκηση των καθηκόντων των συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων. Η συνταγματική ρύθμιση του θέματος δείχνει ότι προτάσσεται η διερεύνηση της ενδεχόμενης αρμοδιότητας της Βουλής, ενώ η αρμοδιότητα της Δικαιοσύνης, προκύπτει παραπληρωματικά, για κάθε περίπτωση που δεν εμπίπτει στο άρθρο 86 του Συντάγματος. Ορθώς, λοιπόν, η διερεύνηση της πραγμάτωσης της σχετικής προϋπόθεσης ανατέθηκε από την ίδια συνταγματική διάταξη στη Βουλή.

Αμέσως συστάθηκε η ειδική προανακριτική επιτροπή στη Βουλή για να διερευνήσει εάν τα αδικήματα (απιστία κατά την υπηρεσία, δωροληψία, και νομιμοποίηση εσόδων από παράνομη

δραστηριότητα) τα οποία φέρεται να τέλεσαν ορισμένοι εκ των πρώην Υπουργών, εμπίπτουν στο άρθρο 86 του Σ δηλαδή αν τελέστηκαν κατά την άσκηση των Υπουργικών καθηκόντων.

Το άρθρο 86 του Συντάγματος ορίζει

1. Μόνο η Βουλή έχει την αρμοδιότητα να ασκεί δίωξη κατά όσων διατελούν ή διετέλεσαν μέλη της Κυβέρνησης ή Υφυπουργοί για ποινικά αδικήματα που τέλεσαν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, όπως νόμος ορίζει.

3. Η Βουλή μπορεί να ασκήσει την κατά την παράγραφο 1 αρμοδιότητα της μέχρι το πέρας της δεύτερης τακτικής συνόδου της βουλευτικής περιόδου που αρχίζει μετά την τέλεση του αδικήματος.

Υπό αυτό το πλαίσιο , η ειδική προανακριτική Επιτροπή της Βουλής ως δικαστήριο, εξέτασε αν η φύση των αδικημάτων τηςβ) Δωροληψία, και της γ) Νομιμοποίηση Μαύρου Χρήματος-ξέπλυμα , αλλά και ο χρόνος τέλεσης αυτών, έγιναν ΚΑΤΑ ΤΗΝ άσκηση των Υπουργικών καθηκόντων.

Αν το πόρισμα της επιτροπής ήταν καταφατικό, αυτό θα σήμαινε ότι η Βουλή είναι η μόνη αρμόδια να ασκήσει ποινική δίωξη για τα υπουργικά πιο πάνω αδικήματα, αλλά ταυτόχρονα θα είχε ως αποτέλεσμα, την εξάλειψη του αξιοποίνου αυτών!

Σε αντίθετη περίπτωση, αν το πόρισμα της Βουλής δήλωνε αναρμοδιότητα, όπως και έγινε, αυτό πρακτικά σημαίνει 2 πράγματα. Αφενός τα αδικήματα αυτά δεν θα υπόκεινται στην ειδική σύντομη παραγραφή και αφετέρου η δικογραφία θα επιστρέψει στην αρμόδια εισαγγελέα ώστε να συνεχιστεί η διερεύνηση.

Οσον αφορά το αδίκημα της απιστίας δεν θα ασχοληθούμε γιατί θεωρείται καθ' όλα συνυφασμένο με το υπουργικό καθήκον, και ως εκ τούτου παραγεγραμμένο.

Αντίθετα, το «ξέπλυμα βρώμικου χρήματος» δεν υπόκειται σε παραγραφή. Στην ιστορική διαδρομή εφαρμογής του άρθρου 86 του Συντάγματος δεν ήταν πάντα έτσι. Χρειάστηκε η απόφαση του Δικαστικού Συμβουλίου στην υπόθεση Τσοχατζόπουλου, για να ερμηνευθεί νομολογιακά το Σύνταγμα, με μια απόφαση-τομή που οδήγησε σε δίκη τον πρώην Υπουργό. Αυτή η ερμηνεία υιοθετήθηκε και στο πόρισμα για τη Νοβάρτις.

Αυτό που προκάλεσε το ενδιαφέρον επιστημονικά διότι άλλαξε την κοινοβουλευτική πρακτική, είναι η διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση που υιοθετήθηκε για το αδίκημα της δωροληψίας, πρώην δωροδοκίας. Το αν δηλαδή η δωροληψία από τον Υπουργό είναι αδίκημα που τελείται κατά την άσκηση των Υπουργικών του καθηκόντων ή όχι.

Οι βασικότερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις κυρίως ποινικολόγων έχουν διαμορφώσει 3 εκδοχές του άρθρου 86 του Συντάγματος.

α). Στο άρθρο 86 του Συντάγματος (αρμοδιότητα Βουλής, αποσβεστική προθεσμία κλπ), να υπάγονται όλες οι πράξεις που τελούνται κατά την χρονική περίοδο της θητείας ενός Υπουργού. Η άποψη αυτή, όπως είναι φυσικό, δεν βρίσκει καμία υποστήριξη στη νομολογία ή στη θεωρία. Είναι η λεγόμενη ευρεία ερμηνεία καθώς διευρύνει το εφαρμοστικό πεδίο του άρθρου 86 του Σ.(Ηλ. Αναγνωστόπουλος)

β). Στο άρθρο 86 του Συντάγματος να υπάγονται τόσο οι πράξεις που τελέστηκαν ακριβώς κατά την άσκηση των καθηκόντων των Υπουργών όσο και εκείνες που τελέστηκαν «επ' ευκαιρία». Δηλαδή, που μπορούν να συσχετιστούν με τα καθήκοντα του Υπουργού. Είναι η ενδιάμεση εκδοχή.

γ). Στενότερη εκδοχή: στο άρθρο 86 παρ. 1 του Συντάγματος επιπίπτουν μόνο οι πράξεις, που τελέστηκαν «κατά την εκτέλεση των καθηκόντων». Δηλαδή μόνο τις κατά νόμο αρμοδιότητες του Υπουργού, π.χ Υπουργικές αποφάσεις.

Ας διευκρινιστεί ότι η διάκριση των περιπτώσεων (β) και (γ) παραπάνω είναι σαφής, π.χ. μια περίπτωση δωροδοκίας χάριν της μελλοντικής εύνοιας ενός Υπουργού σχετίζεται με τα καθήκοντά του, χωρίς να τελείται ακριβώς κατά την άσκησή τους. Ωστόσο, η δυνατότητα αντίστοιχης νομικής διάκρισης έχει διχάσει τη νομολογία και τη θεωρία.

Στη νομολογία (1/2011 ΑΕΔ) υπόθεση Τσοχατζόπουλου, ακολουθήθηκε η ενδιάμεση θέση κατά την οποία άσχετο με τα υπουργικά καθήκοντα παρίσταται μόνο το ξέπλυμα χρήματος και όχι η παθητική δωροδοκία υπουργού. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι η δωροδοκία δεν τελέστηκε κατά την άσκηση των καθηκόντων του Υπουργού, αλλά επ' ευκαιρίας αυτών, υπαγόμενη όμως στο εφαρμοστικό πεδίο του άρθρου 86 και την σύντομη παραγραφή του.

Κατά την ποινική θεωρία, συναντούμε υποστηρικτές της πιο στενής εκδοχή του άρθρου 86, (Λ.Μαργαρίτης, Ε. Συμεωνίδου -Καστανίδου) που υποστηρίζουν πως πρέπει να ακολουθηθεί η πλήρως περιοριστική προσέγγιση και να θεωρηθούν τόσο η δωροδοκία όσο και το ξέπλυμα χρήματος ως περιπτώσεις άσχετων με την άσκηση των υπουργικών καθηκόντων εγκλημάτων.

Την ίδια άποψη έχει και ο Λ. Μαργαρίτης ο οποίος αναφέρει σε μελέτη του «σε επίπεδο ερμηνείας, οι προσφερόμενες για επιλογή λύσεις πρέπει να είναι στενές, έχουσες σημείο αναφοράς των εξαιρετικό χαρακτήρα του υφιστάμενου πλαισίου,... σε επίπεδο εφαρμογής: οι κοινοβουλευτικές συμπεριφορές οφείλουν να αποτρέπουν την εντύπωση μεταμόρφωσης της ευθύνης σε ασυλία...»³⁹ και συνεχίζει «Το συγκεκριμένο συμπέρασμα, που αφήνει εκτός ειδικής δικαιοδοσίας όχι μόνον τη νομιμοποίηση εσόδων αλλά και το έγκλημα της δωροδοκίας, δεν είναι απαγορευτικό σε επίπεδο γράμματος του νόμου και οπωσδήποτε ανταποκρίνεται στον εξαιρετικό χαρακτήρα του οικείου κανονιστικού πλαισίου⁴⁰».

Κατά τη συνταγματική θεωρία, όντως, η ειδική διαδικασία ποινικής ευθύνης των Υπουργών έχει θεσπιστεί κατ' απόκλιση και κατ' εξαίρεση⁴¹ δίνοντας προβάδισμα σε αυτήν την εκδοχή διότι βρίσκεται σε συνέπεια με τον γενικό κανόνα ότι οι εξαιρετικές ρυθμίσεις πρέπει να ερμηνεύονται με στενό και περιοριστικό τρόπο.Υπέρ αυτής, έχουν ταχθεί αρκετοί καθηγητές Νομικής σε ανύποπτο χρόνο, όπως ο ΠτΔ Προκόπης Παυλόπουλος, Α. Δημητρόπουλος, Θ. Φορτσάκης⁴².

---

³⁹(«Υπουργοί και Υφυπουργοί: παθητική δωροδοκία και νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματική δραστηριότητα», Ποινική Δικαιοσύνη 2011, σελ. 490επ

⁴⁰Βλ. άρθρο Ευάγγελου Βενιζέλου, 2011 με τίτλο«Εύκολοι μύθοι και δύσκολες αλήθειες για το άρθρο 86 του Συντάγματος και την ποινική ευθύνη υπουργών» <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=271385>

⁴¹(βλ. π.χ. Ν. Σοϊλεντάκη, σε Φ. Σπυρόπουλου - Ξ. Κοντιάδη - Χ. Ανθόπουλου - Γ. Γεραπετρίτη, Σύνταγμα κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας 2017, άρθρο 86, αριθμός περιθωρίου 11, σελ. 1320).

⁴²Βλ. επίσης πρόσφατα Θ. Φορτσάκη, Η ποινική αντιμετώπιση των υπουργών, Καθημερινή, 11-3-2018 και αναδημοσίευση σε www.cecl.gr, όπου με ρητή αναφορά στη δωροληψία γίνεται δεκτό: «Πράγματι, τα δικαστήρια, αντί να ερμηνεύσουν στενά και περιοριστικά τον κύκλο των αδικημάτων που καλύπτονται από την υπουργική προνομία, τον διεύρυναν υπέρμετρα. Κανείς λογικός πολίτης δεν αρνείται την ανάγκη προστασίας των μελών της κυβέρνησης έναντι αδικαιολόγητων διώξεων, αλλιώς ποιος θα αναλάμβανε τέτοια καθήκοντα και πώς θα τα ασκούσε με την ελευθερία που απαιτείται; Όμως πρέπει το περιεχόμενο των αδικημάτων που τελούνται «κατά την εκτέλεση» των υπουργικών καθηκόντων να ερμηνευτεί στενά, πολύ στενά, όπως επιβάλλουν η αρχή της ισότητας και η έννοια του κράτους δικαίου»

Εδώ, ενόψει της απώλειας της αποσβεστικής προθεσμίας, αλλά και ιδιαιτεροτήτων σε σχέση με το θεσμό της παραγραφής στο οικείο πεδίο, κρίσιμα είναι τα εξής: Ό,τι μείνει έξω από τα όρια που θέτει το ά. 86 Συντ., δηλαδή δεν θεωρηθεί ότι τελέστηκε κατά την άσκηση των καθηκόντων, σώζεται και θα μπορέσει να δικάσθει ενώπιον των τακτικών ποινικών δικαστηρίων. Άρα, η τρίτη άποψη, η στενή ερμηνεία είναι η ευνοϊκότερη για κάτι τέτοιο και αυτή που τελικά υιοθετήθηκε στο πόρισμα όπως αυτό θα ψηφιστεί την ερχόμενη Παρασκευή.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το πόρισμα της Νοβάρτις ανέτρεψε το πόρισμα του Τσοχατζόπουλου. Το «προηγούμενο» της υπόθεσης Τσοχατζόπουλου ήταν σημαντικό βήμα, αλλά όχι επαρκές. Έκτοτε, το ζήτημα ωρίμασε. Η νομική θεωρία προχώρησε σε τομές.

Πλέον η δωροληψία-δωροδοκία δε νοείται υποχρεωτικά ως αδίκημα κατά την άσκηση των καθηκόντων Υπουργών και Πρωθυπουργών. Με αυτόν τον τρόπο, ανοίγει ο δρόμος στην τακτική δικαιοσύνη χωρίς προνομιακούς χρόνους παραγραφής για τα πολιτικά πρόσωπα. Επίσης, με αυτό το πόρισμα, καθαρογράφεται και θεσμικά η αποδοκιμασία του άρθρου 86 του Συντάγματος.

Βέβαια, οι νόμοι και το Σύνταγμα ερμηνεύονται πολλές φορές σύμφωνα με το πολιτικό αφήγημα και στόχο του κάθε πολιτικού κόμματος. Είναι η αέναη μάχη της αντιπολίτευσης και της κυβέρνησης, των πολιτικών προσώπων αλλά και των εξαιρέτων επιστημόνων και καθηγητών που εμπλουτίζουν την ατζέντας τους. Αν όμως είχε επικρατήσει η παλαιότερη επιστημονική ερμηνεία θα ήταν μία ερμηνεία *contra-legem* που πόρρω απέχει από το κοινωνικό αίτημα. Η διάγνωση, ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η συνταγματική νομιμότητα και τα κοινωνικά αιτήματα συμπίπτουν δεν είναι αυθαίρετη, ούτε δύσκολη. Το σύνολο των δημοκρατικών κομμάτων της χώρας μας έχουν εκφράσει γνώμη υπέρ της ριζικής αλλαγής του ισχύοντος άρθρου 86 του Συντάγματος, κατεξοχήν λόγω της προνομιακής αντιμετώπισης των ποινικών ευθυνών των πολιτικών με τη σύντομη εξάλειψη του αξιοποίνου των εγκλημάτων τους.

Ολοκληρώνοντας την εισήγησή μου θα ήθελα να πω πως δεν κατασκευάστηκαν ένοχοι. Από τη δικαστική έρευνα προέκυψαν ενδείξεις ενοχής. Αυτό βεβαίως, δεν τους καθιστά σε καμία περίπτωση *a-priori* ενόχους. Ούτε καν ύποπτους και πολύ περισσότερο κατηγορούμενους. Οι

πάντες οφείλουμε να αναλογιστούμε και να συναισθανθούμε τη δύσκολη θέση κάθε ελεγχόμενου, πολύ περισσότερο, εάν είναι αθώος.

Εν κατακλείδι, η εφαρμοσθείσα κοιν/κη πρακτική δίνει τη δυνατότητα στους αθώους να δικαιωθούν, στους ενόχους να καταδικαστούν, και στο πολιτικό σύστημα να κάνει βήματα ανάκτησης της χαμένης αξιοπιστίας του.

Μάης του 68 και επαναστατική δημοκρατία

Δημήτρης Καλτσώνης

Αν. Καθηγητής Θεωρίας Κράτους και Δικαίου

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη: Η εισήγηση εξετάζει τις βασικές κοινωνικο-οικονομικές αιτίες που οδήγησαν στον Μάη του 68 εντοπίζοντας τις ιδίως στην ιστορική παράδοση του επαναστατικού και εργατικού κινήματος στη Γαλλία, στην απαρχή εξάντλησης του κεϋνσιανού μοντέλου και της κρίσης της θέσης της χώρας ως παγκόσμιας δύναμης. Αναλύει τις θεωρητικές προϋποθέσεις ύπαρξης επαναστατικής κατάστασης. Θέτει το ερώτημα αν υπήρχαν στη Γαλλία του 1968 συνθήκες επαναστατικής κατάστασης που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια επαναστατική δημοκρατία. Τέλος, καταδεικνύει το αποτύπωμα του Μάη του 68 στις μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν και οι οποίες καθυστέρησαν τη νεοφιλελεύθερη αντιμεταρρύθμιση.

Το μεγάλο κύμα διαδηλώσεων και απεργιών που συγκλόνισε τη Γαλλία το Μάιο του 1968 ήταν καρπός συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών συνθηκών. Η πρώτη αιτία εντοπίζεται στο γεγονός ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 αρχίζουν να εμφανίζονται σημάδια κάμψης της καπιταλιστικής οικονομίας. Μην ξεχνάμε ότι λίγα χρόνια μετά ξεσπά η μεγάλη οικονομική κρίση που πήρε τη μορφή της πετρελαϊκής. Η καπιταλιστική οικονομία είχε αρχίσει σιγά σιγά να ολοκληρώνει τη φάση της ανάκαμψης. Η τελευταία ξεκίνησε με το πέρας του β' παγκοσμίου πολέμου. Οι καταστροφές και τα ερείπια του πολέμου υπήρξαν ακριβώς το υπέδαφος της υπέρβασης της κρίσης της δεκαετίας του 1930.

Έτσι από το 1945 ξεκίνησε η νέα φάση ανάπτυξης. Σε αυτό πρέπει να συνυπολογιστεί η ισχυρή παρουσία του εργατικού και δημοκρατικού κινήματος στον κόσμο αλλά και στη Γαλλία ειδικότερα. Τα ισχυρά αντιφασιστικά κινήματα του β' παγκοσμίου πολέμου, η διαμόρφωση των

λαϊκών δημοκρατιών στην Ανατολική Ευρώπη, η ισχυροποίηση της ΕΣΣΔ λειτούργησαν ως παράγοντας που εξανάγκασε τις κυρίαρχες τάξεις της δυτικής Ευρώπης σε σημαντικές παραχωρήσεις προς τους εργαζόμενους.

Στη Γαλλία έπαιξε ειδικό ρόλο η ισχυρή παρουσία του εργατικού κινήματος και του ΚΚ Γαλλίας⁴³. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν οι επαναστατικές παραδόσεις του γαλλικού λαού: από τη ρηξικέλευθη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό το 1789, τη σειρά των επαναστάσεων που συγκλόνισαν τη χώρα καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα με τις επαναστάσεις του 1830, 1848, την Παρισινή Κομμούνα το 1871, μέχρι την κυβέρνηση του λαϊκού μετώπου το 1936 και το κίνημα της αντίστασης ενάντια στη ναζιστική κατοχή⁴⁴. Όλα αυτά αποτυπώθηκαν σε ένα βαθμό στις συνταγματικές και νομικοπολιτικές αλλαγές που εισήγαγε το Σύνταγμα του 1946 και ιδίως στο ριζοσπαστικό προοίμιό του⁴⁵.

Η κεϋνσιανή διαχείριση όμως στα μέσα της δεκαετίας του 1960 είχε αρχίσει να πλησιάζει τα όριά της. Για τη Γαλλία υπήρχε ένας επιπλέον παράγοντας που ενέτεινε τα όποια προβλήματα. Η χώρα είχε εξέλθει από τον παγκόσμιο πόλεμο χάνοντας σημαντικές δυνάμεις και υποβαθμισμένη στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Αυτό εκφράστηκε με τον πιο εύγλωττο τρόπο στην απώλεια των αποικιών της. Οι ήττες στο Βιετνάμ, στο Σουέζ, στην Αλγερία αφαίρεσαν σημαντικές πηγές εκμετάλλευσης για το γαλλικό κεφάλαιο⁴⁶. Κατά συνέπεια, ο μηχανισμός αναδιανομής των υπερκερδών από την καταλήστευση του τρίτου κόσμου άρχισε να εισέρχεται σε περίοδο σχετικής κρίσης. Η γαλλική κυρίαρχη τάξη δεν διέθετε πλέον, όπως

---

⁴³ Βλ. Τ. Κυπριανίδης, “Η λεωφόρος της δύσης. Σημειώσεις για την ιστορική πορεία του ΚΚ Γαλλίας”, περ. *Θέσεις*, τευχ. 13, 1985.

⁴⁴ Βλ. G. Lefranc, *Το λαϊκό μέτωπο*, Αθήναι, εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1966, ιδίως, σελ. 60 επ. και S. Wolikow, *Le front populaire en France*, Paris, éd. Complexe, 1996, σελ. 169 επ.

⁴⁵ C. Emeri – C. Bidégaray, *La Constitution en France (de 1789 a nos jours)*, Paris, éd. Armand Colin, 1997, σελ. 123 επ. και P. Pactet, *Institutions politiques – Droit Constitutionnel*, Paris, éd. Armand Colin, 2003, σελ. 306 επ.

⁴⁶ Βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2002, σελ. 155-156.

παλαιότερα, την ευχέρεια να μεταβιβάσει στην εργατική τάξη και στα λαϊκά στρώματα της Γαλλίας ένα μέρος των υπερκερδών και να διασφαλίζει έτσι την κοινωνική ειρήνη⁴⁷.

Είχε αρχίσει να αχνοφαίνεται μια τάση περιορισμού των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων που είχαν κατακτηθεί μέχρι τότε. Επρόκειτο για πολύ πρόωμη φάση αυτής της τάσης. Ένα τέτοιο δείγμα ήταν ο νόμος για την κοινωνική ασφάλιση που προώθησε ο Ντε Γκωλ. Κυρίως, όμως, οι διαφαινόμενες αλλαγές αφορούσαν στις μελλοντικές γενιές της εργατικής τάξης και στη σχετική υποβάθμιση τμήματος των μεσαίων στρωμάτων και ειδικά του μελλοντικού επιστημονικού δυναμικού. Αυτός ήταν ο λόγος που η φοιτητική νεολαία αποτέλεσε τον πυροκροτητή της εξέγερσης του Μάη⁴⁸.

Συναφές με το οικονομικό υπόβαθρο είναι το ζήτημα της δημοκρατίας. Από το 1958 η Γαλλία είχε εισέλθει και επίσημα σε μια εκδοχή της αστικής δημοκρατίας πιο περιορισμένη, με μεγάλη συγκέντρωση της εξουσίας στην εκτελεστική και ακόμη περισσότερο στο πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο Ντε Γκωλ προώθησε και ενσωμάτωσε αυτό το μοντέλο, δίνοντάς του συνάμα πατερναλιστικά και βοναπαρτιστικά χαρακτηριστικά⁴⁹. Το μοντέλο αυτό διακυβέρνησης ήταν απαραίτητο για να ανταπεξέλθει η κυρίαρχη τάξη στις έντονες πιέσεις που δεχόταν από το εργατικό κίνημα στο εσωτερικό, από τα αντιαποικιοκρατικά κινήματα στο εξωτερικό και από τον αδυσώπητο ανταγωνισμό των άλλων μεγάλων δυνάμεων, ιδίως των ΗΠΑ και της αναδυόμενης Γερμανίας. Ωστόσο, ο αυταρχισμός που το χαρακτήριζε δημιουργούσε πρόσθετες εστίες αντιθέσεων και συγκρούσεων, ακόμη και στο εσωτερικό της αστικής τάξης.

Επαναστατική κατάσταση

Υπήρξε όμως τελικά επαναστατική κρίση -ή αλλιώς επαναστατική κατάσταση- στη Γαλλία που θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε μια επανάσταση, στην ανατροπή του αστικού κράτους και της αστικής δημοκρατίας και στην εγκαθίδρυση μιας επαναστατικής δημοκρατίας, η οποία θα βασιζόταν στο συνδυασμό άμεσης και αντιπροσωπευτικής

---

⁴⁷ Βλ. Ε. Μαντέλ, *Ο ύστερος καπιταλισμός*, τ. Α, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, χ.χρ., σελ. 106-107.

⁴⁸ Βλ. Β. Μηνακάκης, *Μάης 1968, ρωγή από το μέλλον*, Αθήνα, εκδ. ΚΨΜ, 2018, σελ. 27 επ.

⁴⁹ Βλ. Β. Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, Paris, Armand Colin, 1985, σελ. 510

δημοκρατίας με πλήρη αιρετότητα, ανακλητότητα των αντιπροσώπων, κατάργηση των προνομίων τους και τον διαρκή έλεγχο τους από τους εργαζόμενους⁵⁰; Μια τέτοια επαναστατική δημοκρατία, ανάλογη της Παρισινής Κομμούνας θα ξεκινούσε τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των βασικών μέσων παραγωγής.

Το ερώτημα είναι: υπήρξε επαναστατική κατάσταση και απλώς έλειψε ο υποκειμενικός παράγοντας για να τη μετατρέψει σε επανάσταση; Η ιστορική εμπειρία και η θεωρητική της γενίκευση έχουν δείξει ότι επαναστατική κατάσταση υπάρχει όταν συντρέχουν σωρευτικά οι παρακάτω όροι⁵¹.

Πρώτος όρος είναι η επιδείνωση πέρα από τα συνηθισμένα όρια των συνθηκών ζωής των εργαζομένων. Αυτός ο όρος αφορά κυρίως την αντικειμενική οικονομική κατάσταση. Συνήθως παρουσιάζεται στο πλαίσιο μιας οικονομικής κρίσης ή ειδικών συνθηκών που μπορούν να αφορούν μια χώρα. Είναι πρωταρχικός γιατί χωρίς αυτόν δεν μπορούν να γεννηθούν οι τρεις επόμενοι.

Ενδέχεται όμως η επιδείνωση των συνθηκών ζωής να μην έχει άμεσα τουλάχιστον, από οικονομικό περιεχόμενο. Η κατάργηση της δημοκρατίας από μια δικτατορία, μια εθνική προδοσία και καταστροφή μπορεί εξίσου να δημιουργήσουν την απότομη επιδείνωση των συνθηκών ζωής και στη συνέχεια μόνο να εκφραστεί αυτό και με επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου. Για παράδειγμα, η προδοσία της Κύπρου από την ελληνική χούντα, η επιβολή της δικτατορίας Μπατίστα στην Κούβα το 1952 ή η εθνική ταπείνωση της Κίνας με τη συμφωνία του 1919 υπήρξαν γεγονότα που, χωρίς να έχουν άμεση οικονομική συνέπεια (αυτή ήρθε μετά) προκάλεσαν απότομη αλλαγή των συνθηκών ζωής.

Δεύτερος όρος είναι η δημιουργία της αίσθησης στην κοινή γνώμη των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων ότι δεν μπορούν να συνεχίσουν να ζουν και να κυβερνιούνται όπως πριν. Η αίσθηση αυτή δεν είναι απαραίτητα συνειδητή πολιτική επιλογή, ούτε οδηγεί μονοσήμαντα σε επαναστατικές λύσεις. Αποτελεί σε σημαντικό βαθμό καρπό της αυθόρμητης διαμόρφωσης της συνείδησης που στη συνέχεια βέβαια σμίγει με συνειδητές πολιτικές παρεμβάσεις και επιλογές.

---

⁵⁰ Βλ. Κ. Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2000.

⁵¹ Βλ. Β.Ι.Λένιν, “Η χρεοκοπία της II Διεθνούς”, *Άπαντα*, τ. 26, σελ. 220.

Τρίτος όρος είναι η κατακόρυφη άνοδος της πολιτικής δραστηριοποίησης και του αναβρασμού στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και στρώματα, πέρα από τα συνηθισμένα όρια. Ο όρος αυτός σχετίζεται αλλά δεν ταυτίζεται με τον προηγούμενο.

Τέταρτος όρος είναι η δυσχέρεια του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος να διαχειριστεί την οικονομική και πολιτική κρίση. Προκύπτει ιδίως ως συνέπεια όλων των προηγούμενων παραγόντων. Η δυσχέρεια αυτή γεννά αντιπαραθέσεις, διενέξεις, συγκρούσεις στο εσωτερικό του. Παράγει τελικά αστάθεια του πολιτικού συστήματος.

Η εκπλήρωση αυτών των όρων συνιστά τη λεγόμενη επαναστατική κατάσταση. Η επαναστατική κατάσταση μπορεί να μετατραπεί σε επανάσταση, πολιτική ή και κοινωνική, υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης πολιτικής δύναμης η οποία θα προτείνει τη μετάβαση σε ένα νέου τύπου πολιτικό καθεστώς ή μια νέου τύπου κρατική εξουσία και κοινωνικό σύστημα.

Η ιδιαιτερότητα της Γαλλίας

Στη Γαλλία του Μάη του 1968 φαίνεται πως έλειπε ο πρώτος όρος. Δεν σημειώθηκε μια απότομη καταβύθιση των συνθηκών ζωής των εργαζομένων. Υπήρχαν στοιχεία που προιδέαζαν για μια συρρίκνωση των κοινωνικών κατακτήσεων αλλά όχι μια βαθιά γενικευμένη επίθεση στα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα. Η δυσαρέσκεια ήταν υπαρκτή, εξαιτίας αυτών των πρώτων δειγμάτων αλλά και εξαιτίας της αυταρχικής, αντιδημοκρατικής άσκησης της διακυβέρνησης από τον Ντε Γκωλ.

Ωστόσο, ο αυταρχισμός της κυβέρνησης και ειδικά η έξαρση του αυταρχισμού με την οποία αντιμετωπίστηκε τις πρώτες μέρες του Μάη το φοιτητικό κίνημα, προκάλεσαν μια βίαιη αλλαγή στις συνθήκες ζωής των εργαζομένων. Η έκταση της επιδείνωσης ήταν αξιοσημείωτη αλλά μάλλον όχι αποφασιστική.

Κατά συνέπεια, η κρίση διακυβέρνησης, δηλαδή η αδυναμία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων να συνεχίσουν να κυβερνώνται όπως παλιά και η αδυναμία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων να διαχειριστούν την κατάσταση ήταν σχετική.

Αντίστοιχα, η κινητοποίηση ευρύτατων τμημάτων του πληθυσμού ήταν υπαρκτή αλλά όχι της έκτασης που θα ανέμενε κανείς σε μια επαναστατική κατάσταση. Υπήρξε μια ευρύτατη

κινητοποίηση αρχικά των φοιτητών με συνεχείς μαζικές διαδηλώσεις. Οι μεγαλύτερες από αυτές δεν ξεπέρασαν τις 35 χιλιάδες. Στη συνέχεια εκδηλώθηκε η εργατική απεργία στην οποία συμμετείχαν στην αποκορύφωση 7 - 8 εκατομμύρια εργαζόμενοι. Οι απεργιακές συγκεντρώσεις συγκέντρωσαν στο μέγιστο 800 χιλιάδες με 1 εκατομμύριο. Η κοινή γνώμη ωστόσο ήταν διχασμένη. Οι σχετικές δημοσκοπήσεις έδειχναν ότι το 55% επιθυμούσε μια άλλη μορφή κοινωνίας αλλά το 50% δήλωνε αντίθετο στις απεργίες⁵². Η έκταση και το βάθος των κινητοποιήσεων ήταν πολύ σημαντική αλλά δεν ξεπέρασε τα όρια. Είναι ενδεικτικό ότι δεν δημιούργησε ρήγμα στην πειθαρχία των ενόπλων δυνάμεων, όπου δεν παρατηρήθηκε πολιτική αμφισβήτηση.

Μπορεί επομένως να υποστηριχθεί ότι στη Γαλλία το Μάη του 1968 δεν είχε ακριβώς διαμορφωθεί επαναστατική κατάσταση αλλά το προοίμιό της. Σημειώθηκε βαθιά πολιτική κρίση αλλά όχι ακόμη επαναστατική κατάσταση. Δεν είναι τυχαίο που κανένας πολιτικός φορέας, ούτε το ΚΚ Γαλλίας, ούτε οι λοιπές οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς έθεσαν στην πραγματικότητα ζήτημα κατάληψης της εξουσίας⁵³. Δεν ήταν μόνο ζήτημα ανεπάρκειας ή ατολμίας των πολιτικών αυτών φορέων αλλά ζήτημα ανεπάρκειας των αντικειμενικών προϋποθέσεων.

Εξάλλου, σε συνθήκες αστικής δημοκρατίας η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος παραμένει κατά κανόνα υψηλή, όσο και αν αυτό έχει φθαρεί. Εξαίρεση μπορεί να υπάρξει μόνο σε περιπτώσεις εξαιρετικά αυταρχικής εκτροπής κατά την οποία ο δημοκρατικός μανδύας έχει πάψει να αποτελεί πηγή νομιμοποίησης⁵⁴. Πάντως τέτοια μεγάλη, δομική, φθορά δεν υπήρξε στη Γαλλία.

---

⁵² Βλ. Β. Μηνακάκης, *Μάης 1968, ρωγμή από το μέλλον*, Αθήνα, εκδ. ΚΨΜ, 2018, σελ. 225.

⁵³ Βλ. Φ. Παρρής, "Ο Μάης του 1968 στη Γαλλία. Το πολιτικό – οικονομικό υπόβαθρό του", περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τευχ. 3/2008.

⁵⁴ Βλ. Ε. Γκεβέρα, *Ο ανταρτοπόλεμος*, Αθήνα, εκδ. Καρανάση, 1982, σελ. 38 και Δ. Καλτσώνης, *Ο Τσε για το κράτος και την επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2012, σελ. 101 επ.

Μεταρρυθμίσεις

Έτσι, η πολιτική κρίση του Μάη του 1968 έληξε χωρίς να οδηγήσει σε επαναστατική μεταβολή. Δεν υπήρξε δυνατότητα ανατροπής της κυβέρνησης και αντικατάστασης του αστικού κράτους από μια επαναστατική δημοκρατία τύπου Παρισινής Κομμούνας.

Μια δυνατότητα που ίσως διανοιγόταν ήταν η δρομολόγηση, με τον ένα ή άλλο τρόπο, της κατάργησης του αυταρχικού Συντάγματος του 1958, η εφαρμογή μιας σειράς ριζοσπαστικών δημοκρατικών και οικονομικών αλλαγών. Κάτι τέτοιο δεν θα συνιστούσε κοινωνική επανάσταση αλλά μια ριζική τομή που μπορεί να άνοιγε περαιτέρω το δρόμο της επαναστατικής μεταβολής.

Ωστόσο, η κρίση του Μάη ανάγκασε την κυρίαρχη τάξη και το πολιτικό της σύστημα στην παραχώρηση μιας σειράς σημαντικών μεταρρυθμίσεων σε πολλούς τομείς. Αυτό συνέβη πρωτίστως στον εργασιακό τομέα, όπου κυβέρνηση και εργοδότες έκαναν αποδεκτά πολλά από τα αιτήματα των απεργών. Αντέστρεψαν με τον τρόπο αυτό, προσωρινά είναι γεγονός, την τάση αφαίρεσης των εργασιακών κατακτήσεων. Ακόμη και μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 1973 και την έναρξη εφαρμογής των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, η Γαλλία καθυστέρησε κατά πολύ, σε σύγκριση με τις ΗΠΑ ή τη Βρετανία, να εισέλθει στο φάσμα αυτό. Η καθυστέρηση ήταν κατά βάση συνέπεια του Μάη του 1968.

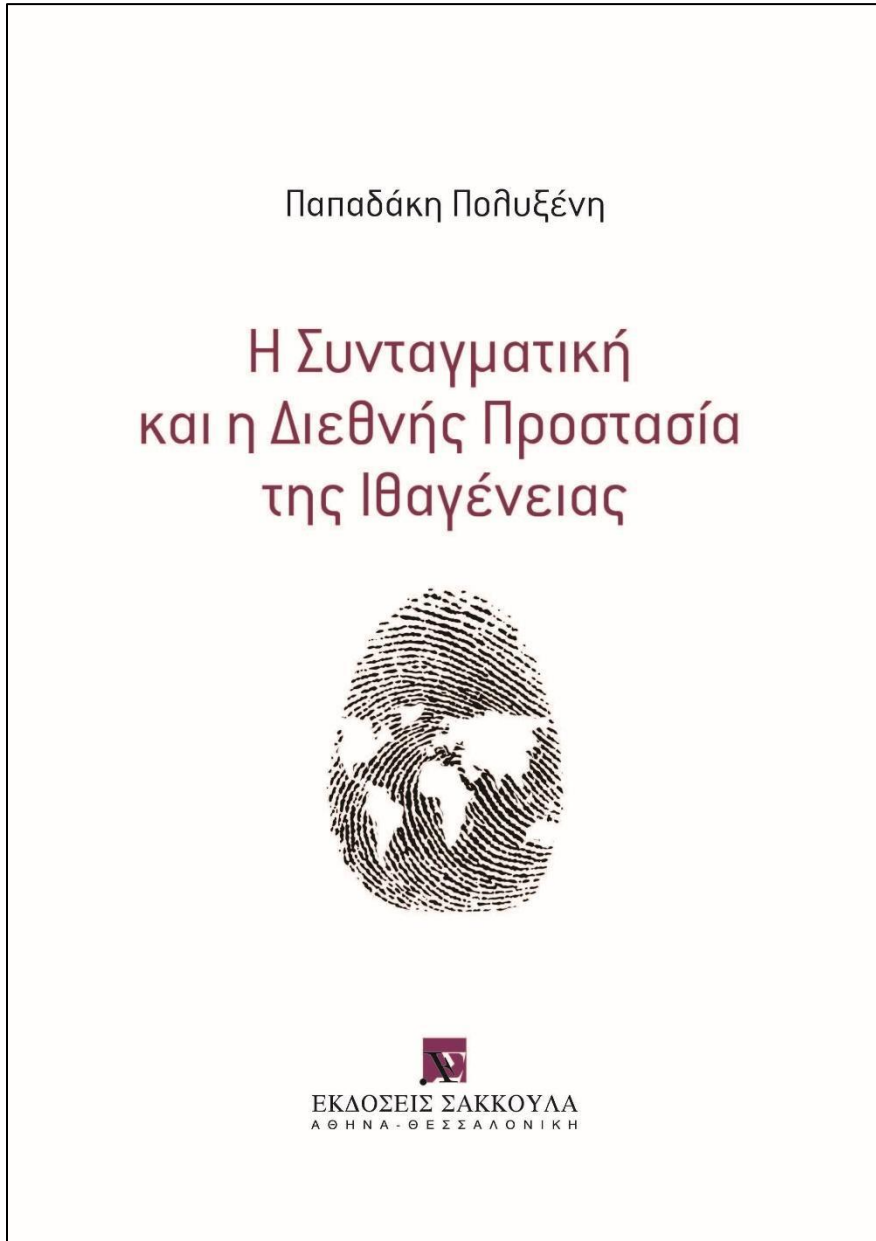
Σημαντικές ήταν επίσης οι μεταρρυθμίσεις που συνέβησαν σε πολιτικό επίπεδο. Ο εκδημοκρατισμός των πανεπιστημίων, που υπήρξε βαθύς και αξιοσημείωτος, η ήττα του Ντε Γκωλ ένα χρόνο μετά, στο δημοψήφισμα που πρότεινε, αλλά και οι μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης του Ζισκάρ Ντ' Εστέν μετά το 1974 ήταν επίσης καρπός του Μάη του 1968⁵⁵. Τίποτε από όλα αυτά δεν υπερέβαινε το καπιταλιστικό σύστημα βεβαίως γι' αυτό και σχετικά σύντομα οι μεταρρυθμίσεις αυτές άρχισαν να καταργούνται. Σε κάθε περίπτωση, ο Μάης απέδειξε για μια ακόμη φορά ότι η ιστορία προχωρά με κοινωνικούς αγώνες αλλά και με πωσωγυρίσματα.

---

⁵⁵ Βλ. τον τόμο *Μάης '68 (20 χρόνια μετά)*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1988, σελ. 68-69, 137, 141.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Η Συνταγματική και Διεθνής προστασία της Ιθαγένειας
Παπαδάκη Πολυξένη

Στο έργο «Η Συνταγματική και Διεθνής προστασία της Ιθαγένειας» εξετάζεται η έννοια της ιθαγένειας και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της προσωπικής και νομικής κατάστασης του ατόμου, αποσυνδεδεμένη από άλλες ιδιότητες που το προσδιορίζουν, όπως είναι η εθνικότητα, η φυλή, το φύλο, η θρησκεία και η πολιτισμική του ένταξη. Σε μια ιστορική αναδρομή αναζητείται η εξέλιξη της ιθαγένειας από τον πολίτη της αρχαίας Αθήνας και του *civis romanus* της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έως τον

πολίτη, που αναδείχτηκε υπό την επιρροή των ιδεών του Διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης, αλλά και από τις αξίες του δικαίου, που επικράτησαν μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιθαγένεια συνεπάγεται για τον πολίτη δικαιώματα και υποχρεώσεις που τον

καθιστούν ενεργό παράγοντα συμμετοχής στη διαμόρφωση των λειτουργιών του δημοκρατικού κράτους, πηγή της λαϊκής κυριαρχίας και θέτουν τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο λαό της κάθε πολιτείας και στους αλλοδαπούς κατοίκους της.

Υπό την επιρροή του διεθνούς δικαίου, που λειτούργησε και εξακολουθεί να λειτουργεί ως παράγων της ευρύτερης και πληρέστερης κατοχύρωσής της, η ιθαγένεια κατατάσσεται στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και προστατεύεται με μια σειρά από διεθνείς συνθήκες και εθιμικούς κανόνες, που συντείνουν στην πραγμάτωση ενός σκοπού: Την εξάλειψη της ανιθαγένειας στο σύγχρονο κόσμο.

Το βιβλίο απευθύνεται ιδίως σε ερευνητές των θεμελιωδών δικαιωμάτων και του διεθνούς δικαίου και ταυτόχρονα είναι ένα βοήθημα για τους φοιτητές νομικών και πολιτικών επιστημών, συμπληρώνοντας τη βιβλιογραφία του ειδικού μέρους των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Θα φανεί χρήσιμο, όμως, και σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο θα μπορέσει να κατανοήσει πληρέστερα την έννοια και τη λειτουργία της ιθαγένειας στο σύγχρονο κόσμο και επίσης να ενημερωθεί για τις πιο πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με την ιθαγένεια, που παρατίθενται στο Παράρτημα του έργου. Στο Παράρτημα παρατίθενται επίσης τα κείμενα των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών και διεθνών συμβάσεων για την ιθαγένεια.

Οι σύγχρονες περιπέτειες της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών: Μια ηθικο-συνταγματική προσέγγιση

Φερενίκη Παναγοπούλου

Πρόλογος: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Εκδόσεις Παπαζήση, σειρά δια-ΛΟΓΟΣ, Αθήνα 2021, σ. 1-159.

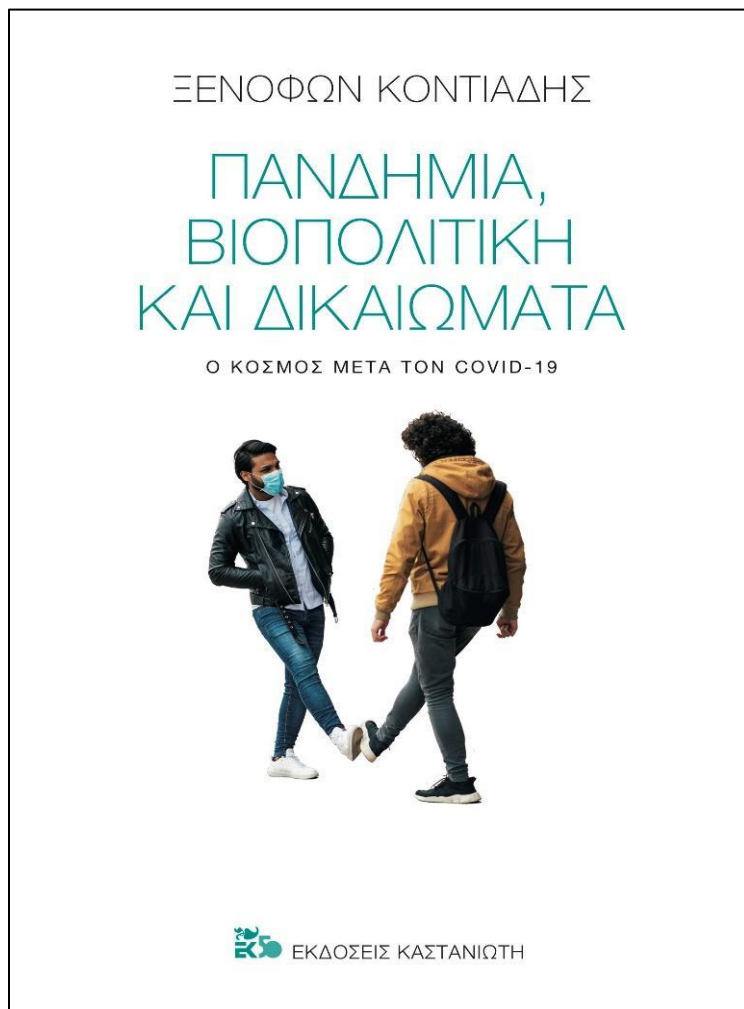
Η μονογραφία αποσκοπεί στην ηθικο-συνταγματική διερεύνηση της προβληματικής της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα. Εκκινεί με την ανάλυση του συνταγματικού, νομοθετικού και πρόσφατου νομολογιακού πλαισίου. Στη

συνέχεια αναζητεί την προσήκουσα λύση για την αλλαγή του τρόπου διδασκαλίας, αλλά και για την ενδεχόμενη μέθοδο καταγραφής του θρησκευόμενου σε βάσεις δεδομένων, με άξονα τις νομολογιακές κατευθυντήριες γραμμές. Διατυπώνει κάποιες σκέψεις για το μέλλον αποδεσμευμένες από τις νομολογιακές απαιτήσεις. Καταλήγει ότι η ελληνική νομολογία στην προσπάθειά της να επιλύσει το πολυσύνθετο πρόβλημα του περιεχομένου διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών ακύρωσε ένα πρόγραμμα Θρησκευτικών που ήταν μεν στη σωστή κατεύθυνση, έχρηζε όμως σημαντικής εκπαιδευτικής βελτιώσεως μέσω της αναμορφώσεως του παρεχόμενου εκπαιδευτικού υλικού και επέλεξε τη λύση της διδασκαλίας ενός ομολογιακού χαρακτήρα –προαιρετικού εν τοις πράγμασι– μαθήματος. Η επιλογή αυτή δεν είναι άμοιρη προβληματισμού και δύναται να οδηγήσει το μάθημα των Θρησκευτικών σε νέες περιπέτειες με άδηλη έκβαση.

Ανησυχία εκφράζεται ότι θα αυξηθεί ο αριθμός των απαλλαγέντων και συνεπώς του θρησκευτικού αναλφαβητισμού. Η στέρηση, όμως, της θρησκευτικής παιδείας στερεί τον

μαθητή από ένα χρήσιμο εργαλείο κατανόσεως του κόσμου εν γένει. Παράλληλα, η κατάργηση της διδασκαλίας της Ορθοδοξίας θα αποκόψει τον μαθητή από τις ρίζες του Ελληνισμού. Πέραν αυτού, σε ένα τόσο κοινωνικά και ηθικά διαφιλονικούμενο ζήτημα η προτεραιότητα λήψεως της αποφάσεως ανήκει κατά κύριο λόγο στον δημοκρατικά εκλεγμένο νομοθέτη σε αμείωτη πάντοτε συνεργασία με την Εκκλησία, ενώ αντίστοιχα η ερμηνευτική αρμοδιότητα του δικαστή πρέπει να περιορίζεται στον έλεγχο των άκρων ορίων της νομοθετικής επιλογής.

Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα—Ο κόσμος μετά τον Covid-19 Ξενοφών Κοντιάδης

Το 2020 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Ξενοφώντα Κοντιάδη Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα – Ο κόσμος μετά τον Covid-19 (εκδ. Καστανιώτη, σελ. 192). Πρόκειται για ένα άκρως επίκαιρο βιβλίο που ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε την περίοδο του εγκλεισμού, με αφορμή την πανδημία αλλά και χάρη σε αυτήν. Αναπόφευκτα εμπεριέχει και βιοματικά στοιχεία, ακριβώς τη στιγμή που εκδηλώθηκαν, όπως ο φόβος, η ανασφάλεια, η αγωνία για την πορεία των πραγμάτων, αλλά και η περιέργεια, η επιθυμία κατανόησης όσων καινοφανών συμβαίνουν. Η γραφή αυτού του βιβλίου ήταν μια προσπάθεια εξήγησης των γεγονότων, αλλά

ταυτόχρονα και «εξορκισμού» τους, μια συζήτηση με τον φόβο και για τον φόβο, ως κινητήρια δύναμη για τη συγκρότηση και τον έλεγχο της πολιτικής κοινότητας, ο οποίος μπορεί να τιθασευτεί ή να διογκωθεί από την ανάλυση της νέας πραγματικότητας, τόσο της πραγματικής όσο και της εικονικής.

Η πανδημία αποτέλεσε τον καταλύτη και τον επιταχυντή για την επιβολή και την επικράτηση μιας σειράς πρακτικών, περιορισμών και συμπεριφορών, που δεν ήταν άγνωστες στις τεχνολογικά αναπτυγμένες κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας. Η 4^η Βιομηχανική Επανάσταση, η τεχνητή νοημοσύνη και ο ψηφιακός μετασχηματισμός της οικονομίας, το

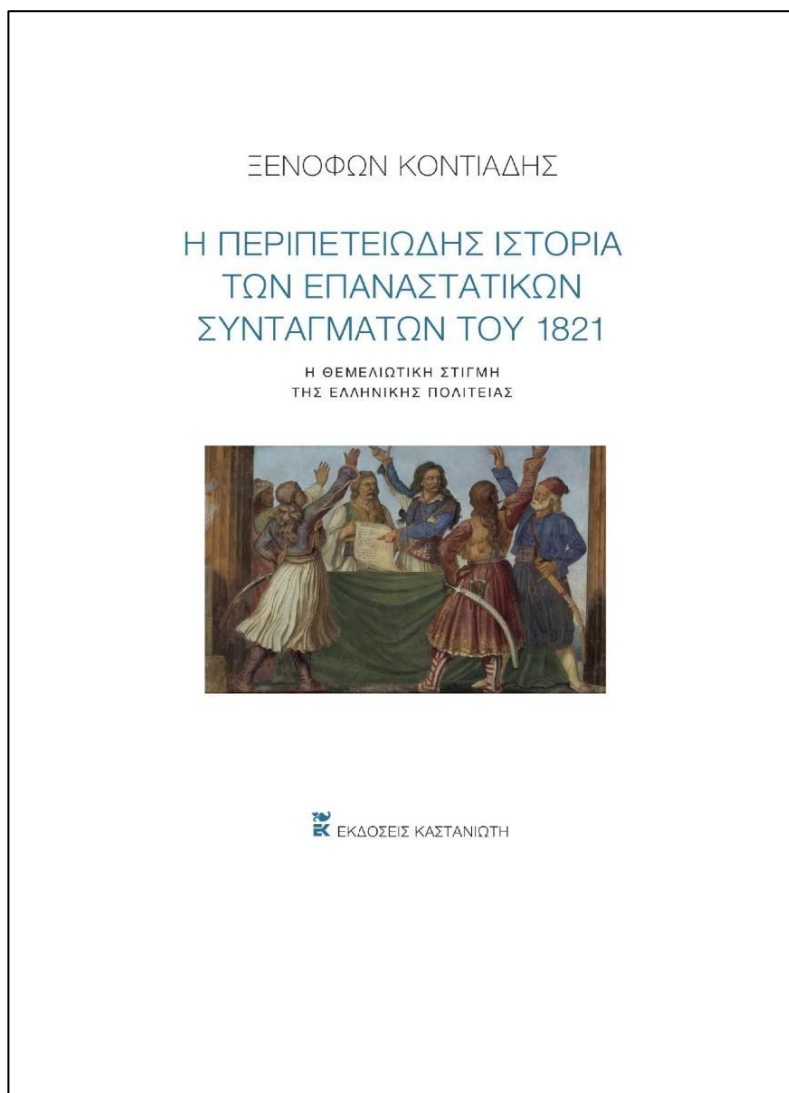
Διαδίκτυο και η κουλτούρα του, η τηλεργασία και οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, οι κοινωνίες της επιτήρησης, οι βιοϊατρικοί πειραματισμοί, οι μεταμορφώσεις του δημόσιου χώρου, οι ψηφιακές ανισότητες, η υποχώρηση επιμέρους δικαιωμάτων και οι περιβαλλοντικές διακινδυνεύσεις έχουν απασχολήσει τον δημόσιο διάλογο από τα τέλη του 20ού αιώνα. Ποιος είναι, λοιπόν, ο «θαυμαστός καινούργιος κόσμος» που αναδύθηκε με την πανδημία;

Το νέο βιοπολιτικό παράδειγμα που αναδύεται είναι κατασκευασμένο από υλικά που προϋπήρχαν. Η βιοπολιτική πειθάρχηση του κράτους πρόληψης, η εξάπλωση των τεχνολογιών επιτήρησης, η απορρύθμιση των συνθηκών απασχόλησης, η τεχνοκρατική στροφή της μεταδημοκρατίας, η απονέυρωση του κοινωνικού κράτους, η άνοδος του δεξιού λαϊκισμού και ο εικονιστικός κόσμος της διαδικτυακής χειραγώγησης ήταν ήδη εδώ. Με την πανδημία το πρόσωπο του νέου Λεβιάθαν αποκαλύπτεται και από αόρατος γίνεται πλέον ορατός.

Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821

-Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας

Ξενοφών Κοντιάδης

Τα επαναστατικά Συντάγματα του 1821 είναι στοιχείο της εθνικής ταυτότητας και της συλλογικής μας αυτογνωσίας. Η θέσπισή τους αποτελεί τη θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας. Οι διενέξεις και οι διεργασίες κατά τη θέσπιση των Συνταγμάτων του Αγώνα αποκαλύπτουν ίσως καθαρότερα από οποιοδήποτε άλλο πεδίο δράσης των επαναστατημένων Ελλήνων τα δύο πρόσωπα του Ιανού της Επανάστασης του 1821, τη σύγκρουση και τη συναίνεση. Οι ποικίλες, εναλλασσόμενες και διασταυρούμενες συγκρούσεις μεταξύ των αγωνιζόμενων Ελλήνων αποτελούν μία σκοτεινή όψη της Επανάστασης, που ενίοτε

επιχειρείται να αποσυνδεθεί από την επαναστατική, δημοκρατική συνταγματογένεση, η οποία συνιστά αντίθετα μία στιγμή εθνικής υπερηφάνειας. Όμως χωρίς την προσεκτική μελέτη των εσωτερικών πολιτικών και κοινωνικών διαιρέσεων και των προσωπικών διενέξεων μεταξύ των πρωταγωνιστών της Πρώτης Ελληνικής Δημοκρατίας δεν είναι εφικτή η εξήγηση του τρόπου που θεσπίστηκαν τα Συντάγματα του Αγώνα ούτε η ανάδειξη της σημασίας και του περιεχομένου τους.

Πώς έγραψαν οι επαναστατημένοι Έλληνες τα Συντάγματα του Αγώνα; Στο βιβλίο τίθενται ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα που έχουν απασχολήσει την πολιτική ιστορία και τη συνταγματική επιστήμη, πάνω στα οποία έχουν αναπτυχθεί αντιτιθέμενες απόψεις. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο αναλύονται οι τοπικιστικές διαιρέσεις και οι κοινωνικές συγκρούσεις που σημαδεύουν την Επανάσταση, ως προϋπόθεση για να απαντηθεί το ερώτημα πώς επηρέασαν τη θέσπιση των Συνταγμάτων του Αγώνα. Πόσο σημαντικές είναι για τη συνταγματογένεση οι διενέξεις μεταξύ προκρίτων και οπλαρχηγών, αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, Πελοποννησίων, Ρουμελιωτών και Νησιωτών; Οι διαιρέσεις αυτές διευρύνονται και διογκώνονται στην πορεία του Αγώνα, επηρεάζοντας καθοριστικά τη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Στο πρώτο κεφάλαιο το κύριο ερώτημα είναι αν και σε ποιο βαθμό επηρεάστηκαν τα Συντάγματα του Αγώνα από τη Γαλλική Επανάσταση και τα Συντάγματά της. Υπήρξαν πράγματι τα γαλλικά επαναστατικά Συντάγματα το πρότυπο των Συνταγμάτων του Αγώνα, όπως έχει υποστηριχθεί; Στο δεύτερο κεφάλαιο ερωτάται ποια είναι η επίδραση των κοσμοπολίτικων συνταγματικών ιδεών του Ρήγα Βελεστινλή στα Συντάγματα του Αγώνα. Τι σχέση έχει το υπερεθνικό αλλά ελληνοκεντρικό πολίτευμα στη Χερσόνησο του Αίμου, που οραματίζεται ο Ρήγας το 1797, με το εθνικό κράτος που διαρρυθμίζεται στα επαναστατικά Συντάγματα του 1821;

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται τα τοπικά πολιτεύματα που καταρτίζονται τους πρώτους μήνες της Επανάστασης στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Υπακούουν σε μία ομοσπονδιακή λογική οργάνωσης του υπό σύσταση κράτους ή αποτελούν μηχανισμούς περιχαράκωσης συγκεκριμένων συμφερόντων των προκρίτων και εξυπηρέτησης προσωπικών επιδιώξεων; Ήταν αναγκαία τα τοπικά πολιτεύματα για την οργάνωση της πολιτικής εξουσίας ή αποσκοπούσαν στη διασφάλιση της τοπικής εξουσίας των ηγετικών ομάδων της Επανάστασης;

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται η διαδικασία κατάρτισης και το περιεχόμενο του Συντάγματος της Επιδάουρου. Ποια είναι η ανθρωπογεωγραφία της Α' Εθνοσυνέλευσης, ποιοι οι πολιτικοί συσχετισμοί και πώς αποτιμάται το πρώτο επαναστατικό Σύνταγμα; Το πέμπτο κεφάλαιο ξεκινάει από την περιπετειώδη, ατελή εφαρμογή του Συντάγματος της Επιδάουρου προκειμένου να εξηγηθεί πώς από τη συναινετική ψήφισή του οδηγούνται οι επαναστατημένοι Έλληνες στις συγκρούσεις που συνοδεύουν την αναθεώρησή του στο Άστρος έναν χρόνο αργότερα. Τι έχει αλλάξει στους πολιτικούς συσχετισμούς της Β' Εθνοσυνέλευσης και πόσο

σημαντικές είναι οι μεταβολές που εισάγονται με το Σύνταγμα του Άστρους για την εξέλιξη του Αγώνα;

Το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου έχει ως αφετηρία τους δύο Εμφυλίους πολέμους που σπαράσσουν την επαναστατημένη Ελλάδα την περίοδο μετά την ψήφιση του Συντάγματος του Άστρους και μέχρι την ταραχώδη σύγκληση της Γ' Εθνοσυνέλευσης, που θα ψηφίσει το τελειότερο ίσως συνταγματικό κείμενο της εποχής του, το Σύνταγμα της Τροιζήνας. Πώς συναρτώνται τα δύο πρώτα Συντάγματα του Αγώνα με την εκδήλωση των Εμφυλίων πολέμων; Πώς μέσα από τις ακραίες συγκρούσεις στη Γ' Εθνοσυνέλευση γεννιέται ένα Σύνταγμα που έχει χαρακτηριστεί ως το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο στην Ευρώπη του πρώτου μισού του 19ου αιώνα;

Στο έβδομο κεφάλαιο αναλύονται συνοπτικά οι θεσμικές και πολιτικές εξελίξεις αμέσως μετά την ψήφιση του Συντάγματος της Τροιζήνας. Γιατί λήγει άδοξα ο δημοκρατικός συνταγματισμός που εκφράζεται στα τρία Συντάγματα του Αγώνα και πώς θα μπορούσαν υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες να έχουν εφαρμοστεί στην επαναστατημένη Ελλάδα; Τέλος, στα επιλεγόμενα επιχειρείται μία συνολική αποτίμηση του ελληνικού «επαναστατικού συνταγματισμού» και τίθεται το ερώτημα ποιο είναι το «κεκτημένο» της Πρώτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Αποτελεί το 1821 τη θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας; Πόσο αδέσμευτη είναι η συντακτική εξουσία που ασκούν οι επαναστατημένοι Έλληνες;

Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση

Σταυρούλα Κτιστάκη

2η Επικαιροποιημένη έκδοση, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2020.

Η μελέτη της δημόσιας διοίκησης αποτέλεσε κέντρο του ενδιαφέροντος πολλών στοχαστών με διαφορετικό επιστημονικό προσανατολισμό και γι' αυτό διαφορετική οπτική. Συνδέεται κυρίως

με τη διερεύνηση των προβλημάτων που παρουσιάζει η ελληνική διοικητική πραγματικότητα και την ανάλυση των τρόπων που στοχεύουν στη βελτίωση της οργάνωσης, της λειτουργίας και της στελέχωσης της δημόσιας διοίκησης.

Ένα εγχειρίδιο με αντικείμενο την «Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση» έχει ως στόχο να προσεγγίσει τις θεμελιώδεις έννοιες της Δημόσιας Διοίκησης και του προσωπικού της, προκειμένου να γίνει κατανοητή η αλληλένδετη σχέση μεταξύ τους.

Η επικαιροποιημένη έκδοση αυτού του βιβλίου κρίθηκε αναγκαία λόγω των πολλών διοικητικών μεταρρυθμίσεων που μεσολάβησαν την τελευταία πενταετία στη χώρα μας, στο πλαίσιο “μνημονιακών” υποχρεώσεων που ανέλαβε για διαρθρωτικές μεταβολές στη δημόσια διοίκηση.

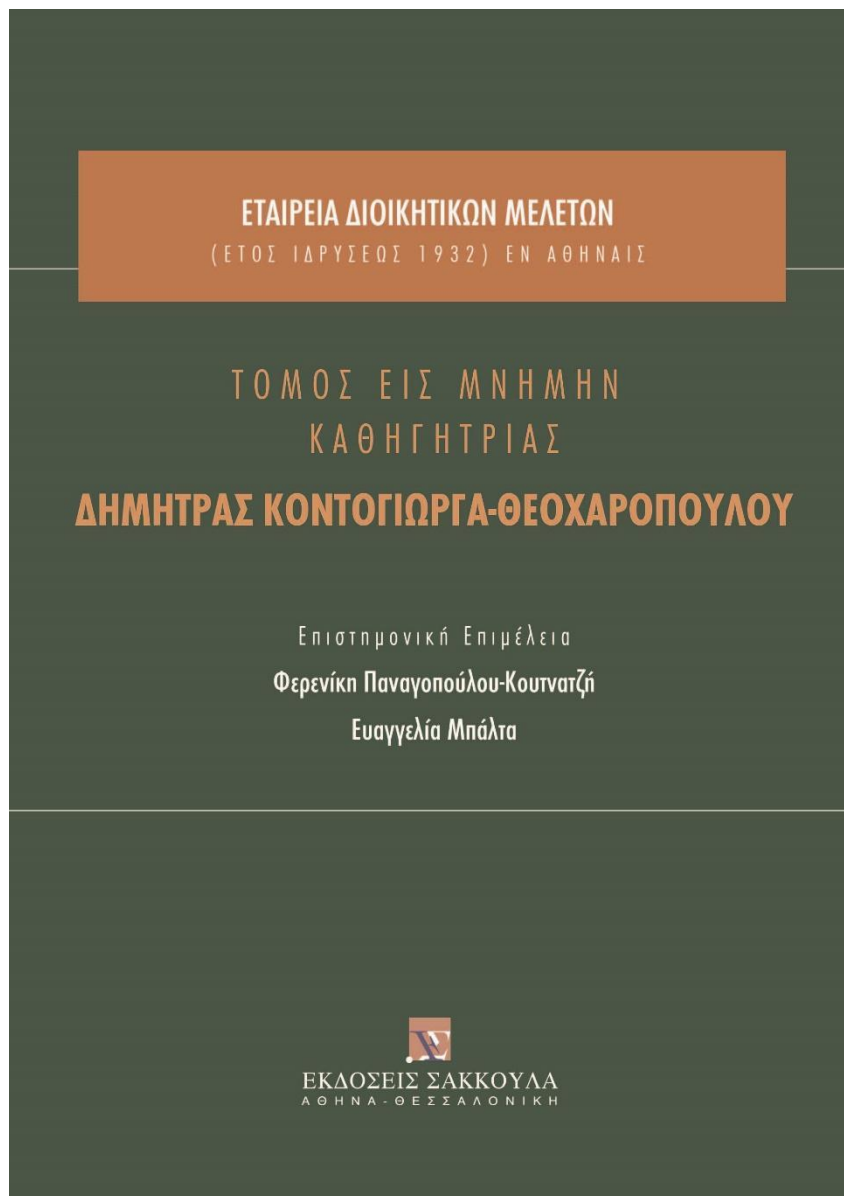
Αυτές οι μεταρρυθμίσεις εξειδικεύθηκαν σε πολλές δράσεις και έργα που αφορούν τις οργανωτικές δομές και το προσωπικό της Δημόσιας Διοίκησης και αποτυπώθηκαν σε αλλαγές στη νομοθεσία και στους θεσμούς. Βέβαια, η επιτυχία της διοικητικής μεταρρύθμισης δεν περιορίζεται μόνο στην αλλαγή του θεσμικού πλαισίου αλλά εξαρτάται ακόμη και από το βαθμό στον οποίο οι αποδέκτες των νέων ρυθμίσεων υιοθετούν τις συμπεριφορές που προδιαγράφονται σ' αυτές και τείνουν να ενστερνιστούν τους μεταρρυθμιστικούς στόχους. Επίσης, η μεταγλώττιση της νομοθετικής κανονιστικότητας σε συγκεκριμένες ενέργειες απαιτεί ικανότητες

από τους δημοσίους υπαλλήλους, που καλούνται να εφαρμόσουν στην πράξη σημαντικές διοικητικές και άλλες μεταρρυθμίσεις.

Όλα τα σχετικά ζητήματα που θέτουν οι πρόσφατες διαρθρωτικές μεταβολές στην οργάνωση και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης αποτελούν αντικείμενο μελέτης της πρόσφατης αυτής έκδοσης.

**Εταιρεία Διοικητικών Μελετών – Τόμος εις Μνήμην Καθηγήτριας
Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου**

Επιστ. Επιμέλεια: Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή και Ευαγγελία Μπάλτα

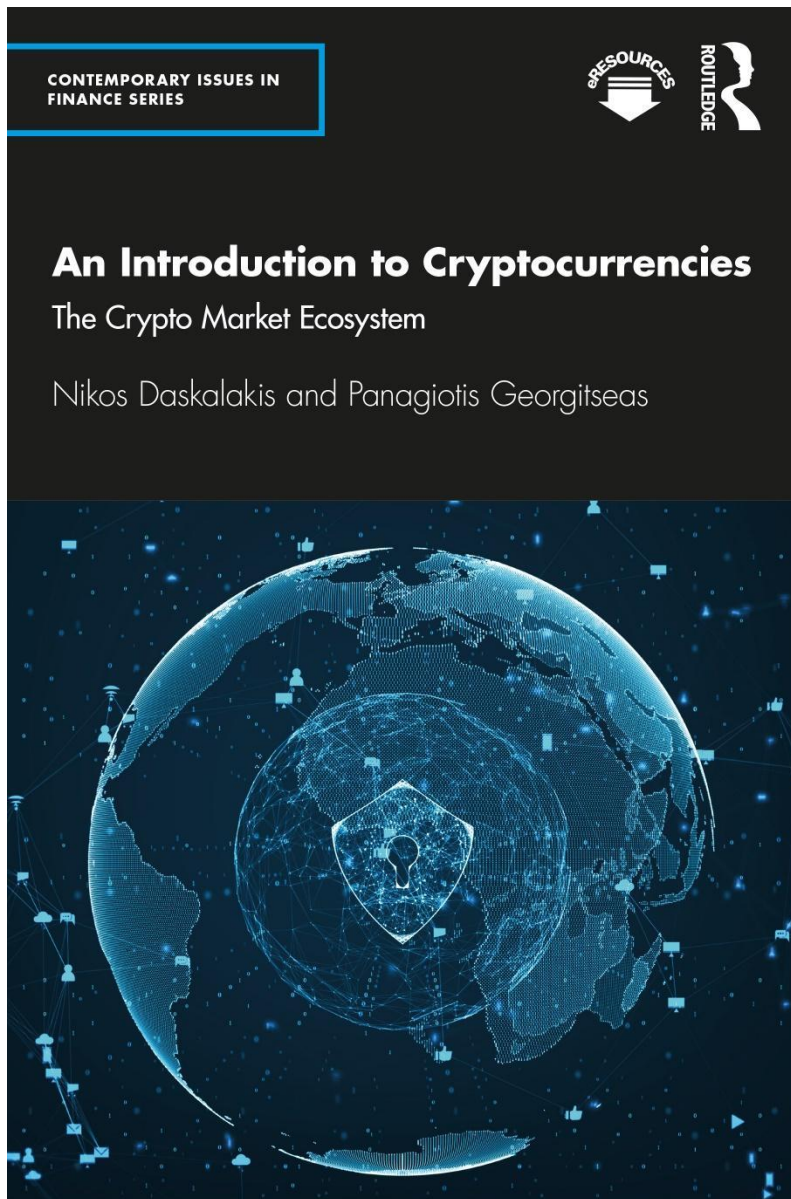
Ο συλλογικός τόμος εμπεριέχει κατά κύριο λόγο τις εισηγήσεις που εκφωνήθηκαν στην επιστημονική ημερίδα που διοργάνωσε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 13.12.2019 η Εταιρεία Διοικητικών Μελετών σε συνεργασία με το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου σε μνήμη της Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου. Οι μελέτες εστίασαν σε γενικότερα ζητήματα δημοσίου δικαίου, στα οποία ενετρώφησε η τιμώμενη Καθηγήτρια. Τον τόμο τίμησαν με εισηγήσεις τους επιστήμονες που συνδέονταν επιστημονικά με την τιμώμενη. Το βιβλίο

εκκινεί με χαιρετισμό εκ μέρους του Προέδρου της Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, Πέτρου Χριστόφορου, ο οποίος τονίζει την ιστορική πορεία της Εταιρείας. Το έργο και την προσωπικότητα της τιμώμενης σκιαγραφεί η Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου και Γενική Γραμματέας και Ταμίας της Εταιρείας, Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή.

Η πρώτη μελέτη από τον Καθηγητή Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Γεώργιο Δελλή, παρουσιάζει το διοικητικό δίκαιο ως πρόβλημα, υπό την έννοια ότι δεν είναι σχεδιασμένο να διορθώσει τις διοικητικές παθολογίες συντείνοντας στη διοικητική αποτελεσματικότητα. Η αναλυτική μελέτη του Καθηγητή Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Κωνσταντίνου Ρέμελη, αναλύει την κρατική αστική ευθύνη από δικαστικές αποφάσεις. Η Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Ευγενία Πρεβεδούρου, αναλύει το ζήτημα της προβληματικής της συμμορφώσεως της διοικήσεως στις δικαστικές αποφάσεις. Ακολουθεί ο Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, Μελέτιος Μουστάκας, ο οποίος πραγματεύεται το ζήτημα της προθεσμίας της αιτήσεως ακυρώσεως σε περιβαλλοντικές διαφορές. Η Σύμβουλος Επικρατείας και Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου, Σταυρούλα Κτιστάκη, εντρυφά στην ενδικοφανή προσφυγή ως μέσο αυτοελέγχου της Δημόσιας Διοίκησης. Ο Σύμβουλος Επικρατείας, Ευθύμιος Αντωνόπουλος, εξηγεί το δυσεπίλυτο πρόβλημα των διοικητικών κυρώσεων. Η Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου, Ευαγγελία Μπάλα, διεισδύει στην ιδέα της μετάβασης από το New Public Management στο New Public Financial Management. Η Δρ Χαρίκλεια Αθανασοπούλου συνεισφέρει στη συζήτηση αναφορικά με τη διαμεσολάβηση του Συνηγόρου του Πολίτη για τη συμμόρφωση της διοίκησης προς τις δικαστικές αποφάσεις. Ο Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, Αντώνιος Χάνος, παρουσιάζει κριτικά την αρχή της αναλογικότητας στο έργο της Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου. Ο Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, Ξενοφών Κοντιάδης, και η Δρ Αλκμήνη Φωτιάδου συνθέτουν την προβληματική της πανδημίας, του κράτους πρόληψης και της ανθεκτικότητας του Συντάγματος. Ο Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Κώστας Χ. Χρυσόγονος, και η Υπ. Δρ Μαριέττα Μωραϊτη, αναλύουν συνταγματικά ζητήματα της κρατικής εποπτείας επί των αρχαιρεσιών ΝΠΔΔ σωματειακού χαρακτήρα. Ο Αντιπρόεδρος Συμβουλίου της Επικρατείας και Αν. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Μιχάλης Πικραμένος, απαντά στο ερώτημα σχετικά με τη φύση των εκλογικών διαφορών ΟΤΑ. Ο συλλογικός τόμος ολοκληρώνεται με τη συμβολή του Προέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Ιωάννη Σαρμά, «"Περισσότερη Ευρώπη", Πώς εξηγείται η δυναμική της διαρκούς στενότερης ένωσης;».

An Introduction to Cryptocurrencies – The Crypto Market Ecosystem

Nikos Daskalakis & Panagiotis Georgitseas

"The Crypto Market Ecosystem has emerged as the most profound application of blockchain technology in finance. This textbook adopts an integrated approach, linking traditional functions of the current financial system (payments, traded assets, fundraising, regulation) with the respective functions in the crypto market, in order to facilitate the reader in their understanding of how this new ecosystem works. The book walks the reader through the main features of the blockchain technology, the definitions, classifications, and distinct characteristics of cryptocurrencies and tokens, how these are evaluated, how

funds are raised in the cryptocurrency ecosystem (ICOs), and what the main regulatory approaches are. The authors have compiled more than 100 sources from different sub-fields of economics, finance, and regulation to create a coherent textbook that provides the reader with a

clear and easily understandable picture of the new world of encrypted finance and its applications. The book is primarily aimed at business and finance students, who already have an understanding of the basic principles of how the financial system works, but also targets a more general readership, by virtue of its broader scope and engaging and accessible tone"

"Το Οικοσύστημα της Κρυπτοοικονομίας έχει αναδειχθεί ως η πιο σημαντική εφαρμογή της τεχνολογίας blockchain στα Οικονομικά. Το βιβλίο αυτό υιοθετεί μια ολοκληρωμένη προσέγγιση, που συνδέει τις παραδοσιακές λειτουργίες του τρέχοντος χρηματοοικονομικού συστήματος (πληρωμές, περιουσιακά στοιχεία, άντληση κεφαλαίων, ρυθμιστικό πλαίσιο) με τις αντίστοιχες λειτουργίες στην Κρυπτοοικονομία, ώστε να διευκολύνει τον αναγνώστη στην κατανόηση του πώς λειτουργεί αυτό το νέο Οικοσύστημα. Το βιβλίο καθοδηγεί τον αναγνώστη στα κύρια χαρακτηριστικά της τεχνολογίας blockchain, τους ορισμούς, τις ταξινομήσεις και τα διακριτά χαρακτηριστικά των κρυπτονομισμάτων, πώς αυτά αξιολογούνται, πώς αντλούνται κεφάλαια στο οικοσύστημα της Κρυπτοοικονομίας και ποιες είναι οι κύριες ρυθμιστικές προσεγγίσεις. Οι συγγραφείς έχουν συγκεντρώσει περισσότερες από 100 πηγές από διαφορετικούς επιμέρους τομείς της οικονομίας, της χρηματοοικονομικής και της εποπτείας και ρύθμισης για να δημιουργήσουν ένα συνεκτικό εγχειρίδιο που παρέχει στον αναγνώστη μια σαφή και εύκολα κατανοητή εικόνα του νέου κόσμου της Κρυπτοοικονομίας και των εφαρμογών της. Το βιβλίο απευθύνεται κυρίως σε φοιτητές οικονομικών σχολών, οι οποίοι έχουν ήδη κατανόηση τις βασικές αρχές του τρόπου λειτουργίας του χρηματοοικονομικού συστήματος, αλλά επίσης στοχεύει σε ένα πιο γενικό κοινό, λόγω του ευρύτερου πεδίου εφαρμογής του και του ελκυστικού και προσβάσιμου τόνου του".